

T.C.

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI

HİTİT EKONOMİSİNDE TARIM

Yüksek Lisans Tezi

Burak YAZICI

Çorum - 2025

HİTİT EKONOMİSİNDE TARIM

Burak YAZICI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Arkeoloji Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Aygöl SÜEL

Çorum 2025

Burak YAZICI tarafından hazırlanan “Hitit Ekonomisinde Tarım” adlı tez çalışması 13/01/2025 tarihinde aşağıdaki jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Arkeoloji Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Esmâ REYHAN
Başkan

.....

Prof. Dr. Aygöl SÜEL
Danışman

.....

Dr. Öğr. Üyesi Önder İPEK
Üye

.....

Hitit Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun .../.../..... tarih ve ..... sayılı kararı ile Burak YAZICI'nın Arkeoloji Ana Bilim Dalında Yüksek Lisans derecesi alması onanmıştır.

Prof. Dr. Osman ÇUBUK
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdürü

TEZ BİLDİRİMİ

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını beyan ederim.

Burak YAZICI

HİTİT EKONOMİSİNDE TARIM

Burak YAZICI

ORCID: 0000-0003-2010-7334

HİTİT ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Yüksek Lisans Tezi

Ocak 2025

ÖZET

M.Ö. 17. yüzyılda Orta Anadolu'nun kuzeyinde, Hititçe adı "*Marasantiya*" olan Kızılırmak Nehri kavsi boyunca yerleşen Hititler, dini ve idari merkezleri başkent Hattuşa'dan yayılım alanlarını batıya ve güneye doğru genişleterek büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir. Kraliyet ailesi tarafından yönetilen devletin ekonomisi büyük ölçüde tarımdan oluşmaktadır. Hitit topraklarında gerçekleştirilen tarımsal üretimle beraber devletin ekonomik kalkınması mümkün hale gelmiştir.

Hititlerin yerleştiği Orta Anadolu platosunda iklim, hemen hemen günümüze yakın bir seviyedeydi. Dolayısıyla bu topraklarda yetişen tarım ürünleri başlıca buğday, arpa, çavdar ve yulaftan oluşmaktadır. Çivi yazılı belgelerde de bu ürünlerin adının sıkça geçmesi bu durumu kanıtlamaktadır. Bu nedenle toprağa son derece bağlı olan bir devletin tarımsal alanda hassas politikalar oluşturmuş olması kaçınılmaz olmuştur. Hitit kanununun "eğer bir bağ" ile başlayan maddelerinin sayısal olarak fazlalığı, devletin tarım konusunda ne denli titiz davrandığının resmi olarak kanıtıdır. Kral Telipinu döneminde yayımlanan "Telipinu Fermanı" ile tarımsal üretim adına önemli tedbirler alınmıştır. Telipinu, yayımladığı fermanıyla hububatın toplanması ve depolanması konusunda önemli kararlar almıştır. Hitit devletinde tarımla ilgili alınan hukuki önlemlerin yanında bazı icraatları da olmuştur. Özellikle tarımsal üretimle ilişkili olarak inşa edilen su yapıları, devletin tarım politikasını daha iyi anlamamız açısından önemlidir. Zira Hitit topraklarında gerçekleştirilen tarım büyük ölçüde yağışlara bağlıdır. İnşa edilen su yapılarıyla olası bir kuraklık senaryosunun bertaraf edilmesi amaçlanmıştır.

Hitit kültür ve medeniyetinde de tarımın etkisi yoğunlukla hissedilmektedir. Hitit kültüründe bayramların tarım, hububat ve hasat temalı olması bunun önemli bir göstergesidir. Bayramlarla, Hitit topraklarında bereketli bir hasat döneminin gerçekleşmesi temenni edilmiştir. Bu sayede, tarımsal üretimde yaşanan artışlar sonucunda depolar dolacak, ülkeye ekonomik refah gelecektir.

Hitit dininde de tarımın etkisi yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Hitit panteonundaki baş tanrı olan Fırtına Tanrısı, Hitit ülkesindeki toprakların sahibidir. Tanrı bu yetkisini krala vermiştir. Kral ise bu yetkisiyle, Hitit topraklarındaki arazileri halka bağışlayarak veya tahsis ederek tarımsal üretimin kesintisiz ilerlemesini sağlamaktadır. Ayrıca Hititlerde tarım tanrısı olan Telipinu'ya ait "Kaybolan Tanrı Telipinu" efsanesi Hitit takviminden bildiğimiz mevsimleri ve doğanın canlanmasını betimlemesi açısından önemlidir.

Dolayısıyla başta ekonomi olmak üzere, hayatın her alanında yoğun tarım etkisinin hissedilmesi ancak ülkede sistemli bir tarımsal üretim organizasyonu inşa edilmesiyle ve iyi bir idari mekanizma oluşturulmasıyla sağlanabilmiştir. Bu durum, Hititlerin tarih sahnesinden çıkmasından ayrılış sürecine kadar geçen sürede Hitit ülkesinde yoğun bir tarımsal faaliyetin gerçekleşmesiyle mümkün olmuştur.

Anahtar Kavramlar: Hititler, Hitit Ekonomisi, Hitit Kültürü, Tarım, Politika

Bilim Kodu: 118004

AGRICULTURE IN HITTITE ECONOMY

Burak YAZICI

ORCID: 0000-0003-2010-7334

HITIT UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL

Master of Science Thesis

January 2025

ABSTRACT

In the 17th century B.C., the Hittites, who settled in the north of Central Anatolia along the curve of the Kızılırmak River, whose Hittite name is "*Marasantiya*", became a great empire by expanding their religious and administrative centers from the capital Hattusa to the west and south. The economy of the state, which is ruled by the royal family, consists largely of agriculture. With the agricultural production carried out in the Hittite lands, the economic development of the state became possible.

In the Central Anatolian plateau, where the Hittites settled, the climate was almost at a level close to the present day. Therefore, the agricultural products grown in these lands mainly consist of wheat, barley, rye and oats. The frequent mention of these products in cuneiform documents proves this situation. For this reason, it has become inevitable that a state that is highly dependent on the land has created sensitive policies in the agricultural field. The numerical number of articles of the Hittite law starting with "if a vineyard" is official proof of how meticulous the state was about agriculture. With the "Edict of Telipinu" published during the reign of King Telipinu, important measures were taken in the name of agricultural production. Telipinu made important decisions about the collection and storage of grain with his edict. In addition to the legal measures taken regarding agriculture in the Hittite state, there were also some actions. Water structures, especially those built-in relation to agricultural production, are important for us to better understand the state's agricultural policy. Because

the agriculture carried out in the Hittite lands is largely dependent on rainfall. It is aimed to eliminate a possible drought scenario with the water structures built.

In the Hittite culture and civilization, the influence of agriculture is felt intensely. The fact that the festivals in the Hittite culture were themed on agriculture, grain and harvest is an important indicator of this. With the holidays, it was hoped that a fruitful harvest period would take place in the Hittite lands. In this way, as a result of the increases in agricultural production, the warehouses will be filled and economic prosperity will come to the country.

In the Hittite religion, the influence of agriculture is felt intensely. The Storm God, the chief god in the Hittite pantheon, is the owner of the lands in the Hittite Country. God has given this authority to the king. The king, on the other hand, with this authority, ensures the uninterrupted progress of agricultural production by donating or allocating the lands in the Hittite lands to the people. In addition, the legend of "Telipinu, the Disappearing God", belonging to Telipinu, the god of agriculture in the Hittites, is important in terms of depicting the seasons we know from the Hittite calendar and the revival of nature.

Therefore, the intense agricultural effect in all areas of life, especially in the economy, could only be achieved by building a systematic agricultural production organization in the country and establishing a good administrative mechanism. This situation was made possible by the realization of an intensive agricultural activity in the Hittite country in the period from the emergence of the Hittites from the stage of history to the process of separation.

Key Terms: Hittites, Hittite Economy, Hittite Culture, Agriculture, Politics

Science Code: 118004

TEŞEKKÜR

Hayatta her zaman hayallerimin peşinde koşmuş biri olarak, bir şeyler araştırmanın verdiği keyfi ve bunun sonucunda yeni bilgiler öğrenmenin sevincini yaşamak için çıktığım bu yolda yorulmadan ve pes etmeden çok sevdiğim Arkeoloji bilimine ufak bir katkıda bulunmak hayatım boyunca unutamayacağım büyük bir onur ve gurur kaynağı olacak.

Hititler hakkındaki çalışmalarımın ilham kaynağı, tez danışmanım, sevgili hocam Prof. Dr. Aygül Süel'e engin tecrübelerini, kıymetli bilgilerini aktardığı; sevgisi ve hoşgörüsünü eksik etmediği için teşekkürlerimi ve saygılarımı sunarım. Tezimin düzenlenmesi sürecinde değerli bilgileriyle çalışmalarına katkıda bulunan Prof. Dr. Esmâ Reyhan, Prof. Dr. Leyla Murat Karakurt, Dr. Öğr. Üyesi Önder İpek ve Arş. Gör. Semih Gerçek'e destekleri ve ilgileri için ayrı ayrı teşekkür ederim. Yüksek lisans eğitimime başladığım ilk günden bu yana birlikte yol aldığım arkadaşım Hande İşleroğlu'na yardımları için ayrıca minnettarım.

Nişanlım, hayat arkadaşım Av. Esmâ Bilici'ye bu süreçte sevgisini, ilgisini eksik etmediği için teşekkür ederim. Onun güzel kalbi, desteği ve sabrı olmasaydı bu kadarını başaramazdım.

Beni bugünlere getiren, desteklerini eksik etmeyen; bu başarının asıl mimarları, annem Sultan Yazıcı ve babam Yılmaz Yazıcı ile kardeşim Buğrahan Yazıcı'ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Burak YAZICI

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
TEŞEKKÜR.....	viii
İÇİNDEKİLER	ix
TABLolar DİZİNİ.....	xii
RESİMLER DİZİNİ.....	xiii
HARİTALAR DİZİNİ.....	xiv
SİMGELER VE KISALTMALAR	xv
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

HİTİT ÖNCESİ ANADOLU VE HİTİTLER

1.1. Hitit Öncesi Anadolu	4
1.2. Ana Hatlarıyla Hitit Tarihi ve Coğrafyası.....	7

2. BÖLÜM

HİTİT TARIM EKONOMİSİ

2.1. Hitit Ekonomisi İçin Tarımın Önemi	24
2.2. Tarım Politikası: Telipinu Fermanı.....	27
2.3. Hitit Kanunlarında Tarım.....	28
2.3.1. Kira ve tazminat ödemeleri.....	30
2.3.2. Hırsızlık ve tarım arazilerinin korunması.....	31
2.3.3. Sınır ihlalleri.....	33
2.4. Ölçü Birimleri ve Tarım Aletleri.....	34
2.5. Tarım İşçileri ve NAM.RA'lar	37
2.6. İşçi ve Arazi Ücretleri.....	39

2.7. Depo ve Silolar.....	41
2.7.1. Boğazköy-Hattuşa	46
2.7.2. Ortaköy-Şapinuva.....	48
2.7.3. Alacahöyük.....	50
2.7.4. Kuşaklı-Sarissa	52
2.7.5. Kaman-Kalehöyük.....	53
2.8. Yetiştirilen Tarım Ürünleri.....	54
2.9. Arkeobotanik Buluntular	57
2.9.1. Buğday ve arpa	58
2.9.2. Zeytin.....	60
2.9.3.Çörek otu.....	61
2.9.4. Baklagiller.....	62

3. BÖLÜM

HİTİT DEVLETİNİN TARIM POLİTİKASI

3.1. Toprak Tahsisi.....	63
3.2. Arazi Bağışı	63
3.3. Vergiler	65
3.4. Sorumlu Yöneticiler.....	68
3.4.1. LÚHAZANNU.....	68
3.4.2. BEL MADGALTI	69
3.4.3. LÚAGRIG.....	69
3.5. Su Yapıları	70
3.5.1. Alacahöyük Gölpınar	72
3.5.2. Karakuyu.....	74
3.5.3. Kuşaklı-Sarissa	75
3.5.4. Çakır köy	76
3.5.5. Yalburt	76

3.5.6. Eflatunpınar	77
3.5.7. Köylütolu.....	79

4. BÖLÜM

HİTİT KÜLTÜRÜNDE TARIM

4.1. Tarım Takvimi	79
4.1.1. Hameşha-İlkbahar.....	81
4.1.2. Buru-Yaz.....	82
4.1.3. Zena-Sonbahar.....	82
4.1.4. Gim/Gimmant-Kış	82
4.2. Bayramlar.....	82
4.2.1. AN.TAH.ŞUM bayramı.....	86
4.2.2. Nuntariyaşha bayramı.....	86
4.2.3. Purulliya bayramı.....	86
4.2.4. Kİ.LAM bayramı.....	87
4.2.5. Hişuwa /İşuwa bayramı	87
4.3. Yağmur Duası.....	88
SONUÇ	90
KAYNAKLAR	98

TABLULAR DİZİNİ

Tablo	Sayfa
Tablo 1.1. Hitit kral listesi.....	11
Tablo 2.1. Hitit kanunlarında yer alan ağırlık birimleri	36
Tablo 2.2. Hitit kanunlarında yer alan ölçü birimleri.....	36
Tablo 4.1. Hattuşa'da kutlanan bayramlar	85

RESİMLER DİZİNİ

Resim	Sayfa
Resim 2.1. Resuloğlu yerleşimi siloları	42
Resim 2.2. Hitit kentlerinde bulunan siloların rekonstrüksiyonu	45
Resim 2.3. Silo tabanlarında yer alan tahliye kanallarının rekonstrüksiyonu.....	45
Resim 2.4. Büyükkaya silolarının taş döşemesi ve saman katkılı izolasyonu	47
Resim 2.5. Büyükkale bölgesinde tespit edilen 32 odalı silo yapısı	47
Resim 2.6. Boğazköy-Hattuşa'da bulunan erzak küpleri	48
Resim 2.7. Ortaköy-Şapinuva kenti.....	49
Resim 2.8. Ortaköy-Şapinuva "B" binası	50
Resim 2.9. Alacahöyük silolarının görünümü.....	51
Resim 2.10. Kuşaklı-Sarissa tahıl silosu.....	53
Resim 2.11. Kaman-Kalehöyük'teki yuvarlak planlı tahıl siloları.....	54
Resim 2.12. Ortaköy-Şapinuva Ağılönü bölgesinde bulunan Ekmeklik Buğday veya Durum Buğdayı danelerinin genel ve yakından görünümü.....	59
Resim 2.13. Ortaköy-Şapinuva Ağılönü bölgesinde bulunan Arpa danelerinin genel ve yakından görünümü.....	60
Resim 2.14. Ortaköy-Şapinuva Ağılönü bölgesinde bulunan Zeytin çekirdeğinin yakından görünümü.....	61
Resim 2.15. Boyalıhöyük'te bulunan çörek otunun yakından görünümü	62
Resim 3.1. Alacahöyük gölpınar Hitit barajı.....	68
Resim 3.2. Alacahöyük gölpınar arkeopark projesi	69
Resim 3.3. Karakuyu Hitit barajının güneyden görünümü	70
Resim 3.4. Karakuyu Hitit barajındaki IV. Tuthaliya yazıtı.....	70
Resim 3.5. Yalburt su anıtı ve yazıtlar	72
Resim 3.6. Eflatunpınar su anıtı	73
Resim 3.7. Eflatunpınar su anıtı ve kabartmaları	74

HARİTALAR DİZİNİ

Haritalar

Sayfa

Harita 1.1. Hitit coğrafyası ve komşu devletler 9

SİMGELER VE KISALTMALAR

Simgeler

m ²	Metrekare
m ³	Metreküp
%	Yüzde

Kısaltmalar

DSİ	Devlet Su İşleri
TDK	Türk Dil Kurumu
M.Ö.	Milattan Önce
yy.	Yüzyıl
km.	Kilometre
m.	Metre
mm.	Milimetre
cm.	Santimetre
lt.	Litre
bkz.	Bakınız
gr.	Gram
vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

Türk Dil Kurumuna (TDK) göre “*bitkisel ve hayvansal ürünlerin üretilmesi, kalite ve verimlerinin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması işlenip değerlendirilmesi ve pazarlanması; ziraat, kültür.*” anlamına gelen Tarım, birbirini takip eden çeşitli süreçleri kapsamaktadır (Türk Dil Kurumu, 2024).

Günümüzde kara parçalarının yaklaşık %27’sinde tarım yapılmaktadır (Özçelik ve Fidan, 2013, s. 1-30). İnsanların yaşamsal faaliyetlerine devam edebilmesi için önemli gereksinimlerden biri olan beslenme ihtiyacının karşılanmasında tarımın ve tarımsal ürünlerin rolü göz ardı edilmemelidir. Zira insanlar tarafından tüketilen gıdaların %90’ı bitkisel besin maddelerinden oluşmakta olup bunun %66’lık kısmını tahıl kökenli gıdalar oluşturmaktadır (Elgül ve Ertugay, 1995). Dolayısıyla tarım, insan hayatında hayati derecede önem arz etmektedir.

Tarımın tarihsel gelişimine bakıldığında iklim değişikliklerinin sosyal hayata etkisiyle birlikte meydana geldiği görülmektedir. Tarımın henüz insan hayatına girmesinden önce diğer bir deyişle Paleolitik dönemde avcı-toplayıcı olarak yaşamını sürdüren insanoğlu doğada hazır bulduklarını tüketmiş ve doğal sığınaklarda barınma ihtiyacını karşılayarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Ancak iklimde yaşanan değişikliklerle bu durumun baştan aşağı değişmiş olduğu bilinmektedir (Seeher, 2023, s. 267).

Geç Pleistosen ile Holosen dönemlerinde meydana gelen fiziksel ve iklimsel değişiklikler sonucunda hava sıcaklıklarında artış yaşanmış, buna bağlı olarak yağış miktarları azalmış ve kuruyan su kaynaklarının ardından geriye geniş alüvyon ovalar kalmıştır (Yakar, 2007, s. 29). Geç Pleistosen dönemin sonlarına doğru iklimde meydana gelen bu değişimler, insan beslenmesinde de bazı değişikliklerin de yaşanmasına sebep olmuştur. Bu dönemde insanlar artık hazır bulduklarını tüketmek yerine bazı bitkileri evcilleştirme yoluna giderek besin yelpazelerini genişletme çabası içine girmişlerdir. Bu dönemden itibaren avcı toplayıcı olarak yaşamalarını sürdüren insanlar, kültüre alınan yabani bitkileri evcilleştirmeleri sonucunda tarıma geçiş başlamıştır. Dolayısıyla avcı toplayıcılıkla tüketim odaklı geçinen insanlar, tarıma geçişten itibaren üretim odaklı bir hayat sürdürmeye başlamışlardır. Gordon Childe, yaşanan bu değişimi “*Neolitik Devrim*” olarak tanımlamıştır (Childe, 1993, s. 39, 1996, s. 54).

Kültüre alınan bitkilerle birlikte yeryüzünde ilk tarımsal faaliyetlerinin başladığı Neolitik Çağdan itibaren konar-göçer yaşam süren topluluklar, zamanla yerleşik yaşama geçmeye başlamışlardır. Yerleşik hayata geçişin en önemli sebebi ise artı ürün¹ fazlalığıdır. Zira tarıma geçişin ilk aşamalarında sadece kendilerine yetebilecek kadar tarım yapan insanoğlu, ürettiği ürünün kendi ihtiyaçlarından daha fazlasını elde ettiğini görünce bu kez ortaya bu ürünün depolanıp saklanması sorunu ortaya çıkmıştır. Artı ürünün artmasının bir diğer nedeni ise

---

¹ İnsan hayatının devam edebilmesi için gerekli olan miktardan fazlasını artı ürün olarak tanımlayabiliriz. Gordon Childe, maden aletlerin insan hayatına girmesiyle beraber artı ürün kavramının ortaya çıktığı savunmuştur. Childe’ye göre maden teknolojisinin gelişmesi sonucunda bir iş gücü oluşmuş, bu durum artı ürünün miktarının artmasına sebep olmuştur (Childe, 1950, s. 3-17; Atilla ve Uyar, 2022, s. 47).

sulama sistemleri ile alakalıdır. Sulama sistemlerinin öğrenilmesi ve geliştirilmesi ile birlikte yeryüzünde daha bilinçli tarım yapılmaya başlanmıştır. Bu nedenle yerleşik hayata geçişin en temel sebebi olan artı ürün, kentleşmenin başlaması açısından oldukça önemlidir (Falay, 1985, s. 98)

İlk büyük kent topluluklarının Nil, Fırat ve Dicle nehirleri gibi verimli, bereketli nehirlerin kenarlarındaki ovalara kurulmuştur (Uğurlu, 2010, s. 34; Çevik, 2020, s. 7). Zaman içerisinde yerleşim tipleri giderek değişim göstermiştir. Tarım-köy modeli olarak bildiğimiz köy yerleşimleri, yerel beylikler, kent devletleri ve imparatorluklar halini alan medeniyetler zaman içinde günümüzdeki halini almıştır.

Dolayısıyla insanlık tarihinin, tarımla paralel olarak gelişme gösterdiğini söylemek mümkündür.

M.Ö. 17. yüzyılın ilk zamanlarında Hatti Ülkesi olarak adlandırılan bölgede; Orta Anadolu'nun yüksek platolarını kendilerine yurt edinen Hititler, ülkemizin en önemli nehirlerinden biri olan ve Hititçe "*Marasantiya*" Kızılırmak nehri kavsini içerisindeki bölgeye yerleşerek Anadolu'nun ilk siyasi birliğini kurmuş ve hakimiyet alanlarını bu bölgeden genişleterek büyük bir imparatorluk haline gelmişlerdir (Bryce, 2003, s. 23; Ünsal, 2012, s. 212).

Hititler hakkında edindiğimiz tüm bilgiler çivi yazılı tabletler aracılığıyla gün yüzüne kavuşturulmuştur. Bu bağlamda, Hitit arşivleri, arkeolojik bulguların desteklenmesi açısından ayrıca önem teşkil etmektedir (Karasu, 1997a, s. 215).

1906 yılında Boğazköy'ün keşfinden sonra açığa çıkarılan 30 bin adetten fazla sayıdaki çivi yazılı tablet, Hitit devletinin ekonomik yapısını anlamamız konusunda bize yardımcı olmaktadır. Boğazköy arşivleri olarak bildiğimiz bu kaynaklar arasında kral yazıtları, yıllıklar, anlaşmalar, dualar, dini metinler, fal metinleri mitolojik belgeler, bağış belgeleri, mektuplar ve envanter listeleri gibi birçok konuya ait geniş bir arşiv² yer almaktadır. Buna ek olarak Hitit kaya anıtları ve mühürler ise Hitit dönemini öğrenmemizi sağlayan diğer kaynaklardır. Tahta tabletler ise günümüze ulaşmadığı için onlarla ilgili bilgilerimiz yazılı belgelerden öğrendiklerimiz ile sınırlı kalmaktadır (Alp, 1997b, s. 1-30).

Arkeolojik bulgular ve filolojik belgelerden elde edilen bilgiler ışığında Hitit Devletinin ekonomisinin tarıma dayandığı anlaşılmaktadır. Tarım, ekonominin yegâne kaynağı olduğu için kraliyetin istikrarı da büyük oranda toprağa bağlıdır. Bu nedendir ki Hititler, çeşitli dini ritüeller aracılığıyla tanrıları hoşnut etmeye çalışarak onların gazabına uğramadan refah içinde yaşamayı amaçlamışlardır (Reyhan, 2009a, s. 163).

---

² Hitit arşivlerinde yer alan belgelerin konu bakımından birbirinden çok farklı olması, söz konusu bu belgelerin modern arşivlerde görüldüğü üzere tasniflenmiş olması gibi özellikler, Hititlerin arşivcilik alanında profesyonelce işler başarmış olduğunu ve bu arşivlerin bir "devlet arşivleri" niteliği kazanmış olduğunu kanıtlamaktadır (Süel A., 2012, s. 306; Alpaslan, 2019, s. 31).

Bu durumun sebebi Hititlerin yerleştiği Orta Anadolu Platosunun iklimsel koşullarıyla alakalıdır. Çünkü bu bölge ekonomisi tarıma bağlı olan bir devlet için her zaman olumlu koşullar sağlamamaktadır. Burası iklimin oldukça sert geçtiği bir bölgedir. Burada yapılan tarımın, oluşacak herhangi bir kuraklık durumunda ülke için felaketlere sebep olacağı bilinmektedir. Dolayısıyla tanrıların hoşnut edilmesi, tarımın devamlılığının sağlanması ve bu sayede ekonominin ayakta durması açısından oldukça elzemdir (Reyhan, 2009a, s. 163).

Bu tez çalışmasının amacı, Hitit coğrafyasının iklimi ve topoğrafyasının tarımsal üretime etkisi, üretilen – tüketilen tarım ürünleri, tarımın ekonomiye etkisi, devletin tarım politikası, tarımın Hitit kültürüne olan katkısının ana hatlarıyla araştırılması amaçlanmıştır. Bu doğrultuda Hitit öncesi Anadolu hakkında genel bir giriş yapılarak; Hitit tarihi, Hitit devletinin bulunduğu bölgenin iklimi ve topoğrafyasının tarımsal üretime etkisi; üretilen – tüketilen tarım ürünleri, tarımın ekonomiye etkisi, devletin tarım politikası, tarımın Hitit kültürüne olan katkısı tez konumuz kapsamındadır.

“Hitit Ekonomisinde Tarım” konulu tezimiz ile ilgili elde edeceğimiz veriler, iki temel kaynaktan oluşmaktadır. Bunlar; arkeolojik bulgular ve filolojik belgelerdir. Arkeolojik bulgular, kazılarda ortaya çıkan fırın, ocak, depo, çanak-çömlek gibi günlük kullanıma ilişkin nesnelere ile bazı bitki ve tohum kalıntıları ile hayvan kemikleri gibi buluntulardan oluşmakta iken, Filolojik veriler ise daha çok çivi yazılı belgeler, arazi bağış belgeleri ve Hitit kanunları gibi yazılı metinlerden oluşmaktadır. Tüm bu bulgular ve belgeler Hitit Devletinin tarımsal faaliyetleri ile ekonomisi hakkında bizlere önemli bilgiler sunmaktadır (Sipahi, 2015, s. 35-47). Ayrıca Hitit kentlerinde bulunan su depolama sistemleri ve sulama kanalları ile hububat ürünlerini depolamak için inşa edilen depo/silo yapıları gibi arkeolojik bulgular da Hitit ekonomisinin tarımsal üretimini desteklemeye ve yorumlamaya yönelik önemli faaliyetlerdir (Karağuz ve Özcan, 2010, s. 50).

1. BÖLÜM

HİTİT ÖNCESİ ANADOLU VE HİTİTLER

Konumu sebebiyle Anadolu'nun Asya ve Avrupa kıtalarını birbirine bağlayan bir köprü görevi vardır. Anadolu'nun böylesine stratejik öneme sahip olmasının yanında bir başka avantajı ise matematiksel konumu nedeniyle de dört mevsimin birden yaşanıyor olmasıdır. Tüm bunlar iklim ve bitki örtüsünde çeşitliliğe neden olmuştur. Bahsettiğimiz tüm bu hususlar Anadolu'nun gözde bir yer olmasını sağlamıştır. Bu nedenle Anadolu, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren birçok medeniyetin ilgisini çekmiş ve iskân faaliyetlerine tanıklık etmiştir. (Kınal, 1987, s. 84; Alpaslan, 2013, s. 506).

Anadolu'da kurulan medeniyetlerin kuruluş ve gelişim sürecinde doğal çevrenin sağlamış olduğu imkânlar kadar, imkânsızlıkların da olumlu ve olumsuz katkıları elbette ki olmuştur. Bir bütün olarak incelediğimizde Anadolu'da tarih boyunca yaşamış olan medeniyetlerin gelişim sürecinde coğrafi ve jeomorfolojik koşulların büyük bir katkısı olduğunu görmekteyiz. Çünkü jeomorfolojik açıdan bakıldığında Anadolu'nun kuzey ve güneyden sıra dağlarla çevrili oluşu, doğusunda da yüksek dağların bulunuşu gibi fiziki özellikler sahada korunaklı olarak adlandırabileceğimiz "kapalı" bölgeler oluşturmasına ve bu bölgelerde farklı uygarlıkların ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Akurgal, 2000, s. 16-17).

Hitit tarihine giriş yapmadan önce Hitit öncesi Anadolu hakkında bilgi sahibi olmamız daha yararlı olacaktır.

1.1. Hitit Öncesi Anadolu

Çivi yazısının Sümerliler tarafından M.Ö. 3200 yıllarında keşfedilmesi ile tarihin seyri açısından bir dönüm noktası olmuştur. Bu dönemden itibaren tarihin kaydedilmesi başlanmış ve tarihi olayların incelenmesi daha kolay olmuştur.

Anadolu hakkındaki ilk bilgiler, yazının Anadolu'ya gelmesinden 400 yıl öncesine tarihlenmektedir. Boğazköy'de bulunmuş "*şartamhari*" (savaşın kralı) olarak bilinen, M.Ö. 14. yy. tarihlenen metinde, Akad kralı Sargon'un, Kültepe tabletlerinde Puruşhattum olarak geçen Puruşhanda-Acemhöyük şehrine bir sefer düzenlediği, bu seferi düzenlemesinin gerekçesi olarak ise Puruşhanda'da oturan Akadlı tüccarların kendisinden yardım istemeleri olduğunu öğrenmekteyiz. Dolayısıyla bu metin Anadolu'nun protohistorik³ çağlarına ilişkin verdiği bilgiler açısından ayrıca önemlidir (Kulakoğlu, 2011, s. 43).

---

³ Yazıyı kullanmayan bir topluluk hakkında yazıyı kullanan bir toplumun kaynaklarında bilgiler yer alıyor ise bu dönem yazısız toplumlar için protohistorik dönemlerdir. Protohistorik dönem, yazısız toplumların yazıyı kullanıp kendileri hakkında bilgiler verebildiği döneme kadar devam etmektedir. Dolayısıyla Akad kralı Sargon'un M.Ö. 2330-2980 arasına, Anadolu'nun yazı ile tanıştığı Asur Ticaret Kolonileri Çağını ise M.Ö. 1928-1720 arasına

Anadolu hakkındaki arkeolojik ve filolojik araştırmalarının merkezini ağırlıklı olarak M.Ö. 2. binyıl oluşturmaktadır. Kazılar sonucunda elde edilen bilgiler, bu dönemde Anadolu'nun daha önceki dönemlerde görmediğimiz bir şekilde geliştiğini ve kültürel bağlamda eşi benzeri görülmemiş bir doruk noktasına ulaştığını gözler önüne sermiştir (Alp, 2000, s. 1; Schachner, 2010, s. 661).

Bu dönemde Eski Mezopotamya kavimlerinin yanı sıra Hurriler, Hititler ve Urartular gibi Eski Anadolu kavimlerinin de kendi dillerini yazmak için kullandıkları çivi yazısı, keşfinden en az bin yıl sonra Anadolu'ya gelmiştir. M.Ö. 2. binyılın başlarından itibaren Asurlu tüccarların katkısı ile yazının Anadolu'ya gelmesi Anadolu tarihi açısından oldukça önemli bir dönüm noktası olmuştur (Günbattu, 2012, s. 31). Asur Ticaret Kolonileri Çağı olarak adlandırılan bu dönemde o dönemki adı Kaniş olan Kayseri-Kültepe'den elde edilen ve Kültepe Tabletleri olarak bilinen bu belgeler aracılığıyla hem Anadolu'nun hem de Anadolu'ya komşu bölgelerin günümüzden yaklaşık dört bin yıl önceki iktisadi olmak üzere sosyal, dini ve siyasi yapısı hakkında bilgi sahibi olmamız mümkün olmuştur (Schachner, 2019a, s. 47; Işık, 2020, s. 14).

Bu dönemin ilk çeyreğinde büyük bir ticaret ağının oluşturulmasıyla beraber Orta Anadolu topraklarında büyük şehirler kurulmuştur. Bu şehirler, "*rubu'm*" adlı krallar ve "*rubatum*" adı verilen kraliçeler tarafından yönetilmiştir (Darga, 1984, s. 5; Memiş, 1994, s. 79; Doğan-Alpaslan, 2013a, s. 71).

Krallar tarafından yönetilen bu şehirler, aynı zaman şehir devletlerinin de başkentliğini yapmıştır. Dicle kıyısında yer alan Asur şehir devletinin halkları, Anadolu ile ticari ve kültürel etkileşim içerisine girmişlerdir. Yaklaşık 200 yıl süren bu dönemde Anadolu'da krallar ve yerel halk, kendinden yüksekte gördüğü kültürlerin yöneticileri ile çivi yazısı ile yazışmışlar, katipler ve tercümanlar vasıtasıyla da anlaşmaya çalışmışlardır. Ticari ve kültürel seviyedeki bu ilişkiler Asurca yazılmış çivi yazılı tabletler ile belgelenmiştir (Özgüç, 2002, s. 402).

Anadolu'da bulunmuş en eski yazılı belgelerden birisi olan Kültepe Tabletleri, Anadolu'nun yazılı tarihine açıklık getirmiştir. Eski Asur dilinde kaleme alınan ve sayıları bugün itibarıyla 25.000 civarında olan tabletleri konu bakımından incelediğimizde, ticari mektuplar, çeşitli borç senetleri, mahkeme zabıtları ve hesap listeleri şeklinde oluştuğu görülmektedir (Gökçek, 2009, s. 148). Dolayısıyla, Anadolu'nun yazılı tarihi hakkındaki bu ilk somut veriler, genel hatları itibarıyla ekonomik nitelikte olup, doğrudan siyasî ve sosyal konuları içermezler (Gökçek, 2004, s. 60). Fakat bahse konu tabletlerin satır aralarından ve sayısı çok az olan farklı yazışmalardan, o dönemdeki Anadolu insanının gündelik hayatı veya devrin siyasî yapısı hakkında kısmi derecede bilgiler edinmekteyiz (Balkan, 1957, s. 1-87).

M.Ö. 2. binyılda Orta Anadolu'da gerçekteşen Asur ticareti ve bu ticarete konu olan ürünler hakkında genel bir değerlendirme yapılması gerekirse Asur'dan Anadolu'ya ağırlıklı olarak

---

tarihlendirdiğimizde Anadolu'daki protohistorik dönemlerin yaklaşık 400 yıl sürdüğü anlaşılmıştır. Konu ile ilgili olarak bkz. (Günbattu, 1997, s. 132; Reyhan, 2021b, s. 49).

kalay ve dokuma ürünlerinin, Anadolu'dan Asur'a ise genel olarak gümüş, altın ve bakır madenin karşılıklı transfer edildiği görülmektedir (Işık, 2020, s. 14). Dolayısıyla bu iki bölge arasında oluşan ticaret yoğunluğu değerli madenler ve tekstil ürünleri üzerinden devam etmiştir.

Asurlu tüccarların Orta Anadolu'da ticari faaliyetlerini yürüttüğü *karum*⁴ ve *wabartum*⁵ olarak adlandırılan söz konusu koloni yerleşimleri, günümüzden yaklaşık 4000 yıl öncesinin ticaret sisteminin iki önemli unsurunu oluşturmaktadır (Dinçol A. , 1982, s. 21). Söz konusu bu koloniler özerk bir yapıda olup, ticari faaliyetlerini bir merkeze bağlı olarak yürütmüşlerdir. Bu ticari faaliyetlerin temelleri Asur'dan Anadolu'ya devam eden kervanların kalay ve tekstil malzemeleri transfer sürecine dayanmaktaydı (Larsen, 1977, s. 120). İdari olarak Asur hükümetine bağlı olan tüccarların ticaretlerine devam edebilmesinin tek koşulu yalnızca ticaret yaptıkları Karum'lara birtakım vergiler⁶ ödemesine bağlıydı. Çivi yazılı metinler aracılığıyla Orta Anadolu'da merkezi Kültepe-Kaneş olan ve sayıları 40'a yakın *karum* ve *wabartum* bulunduğunu⁷ ve bu merkezlerden ticaretin geliştiğini öğrenmekteyiz (Kınal, 1987, s. 63; Günbattı, 2012, s. 31; Reyhan, 2017a, s. 21-22; Memiş, 2017, s. 229, 2018, s. 265).

Orta Anadolu'nun Karum dönemi ile alakalı yazılı metinlerin sayıca çok olması ve Kültepe'nin arkeolojik tabakalarının da (Tabaka IV-Ib, yak. M.Ö. 1900-1725) bu belgeleri desteklemesi sayesinde, radyo karbon verilerine bağlı kalmadan tarihlendirmemiz mümkün olmasına rağmen, özellikle bu bölgenin Hititlere geçiş sürecini ve Hititlerin ortaya çıkışı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. M.Ö. 1750'lere tarihlenen ve Neşa kralı Anitta'ya ait olan Anitta Metni, bu belirsizliklere ışık tutmaktadır (Schachner, 2010, s. 662; Reyhan, 2021b, s. 53).

Bu dönemde Orta Anadolu'daki yerel beylikleri tek bir çatı altında toplayarak krallık haline getirmeyi başaran ilk kral Anitta⁸'dir. Anitta, babası Pithana ile birlikte Kuşşar/Kuşşara

---

⁴ Karum; Akadça "liman" anlamına gelmekte olup, büyük pazar yerleri veya ticaret merkezleri anlamına gelmektedir (Günbattı, 2012, s. 14)

⁵ Wabartum; Akadça "misafir" anlamına gelen Wabrum/Ubrum kelimesinden türemiş olup, tüccarların konakladığı, kervanların dinlendirildiği kervansaraylara verilen isimdir. (Günbattı, 2012, s. 14)

⁶ Bu dönemde Orta Anadolu'daki ticaret kervanlarının, ticaretlerine devam edebilmek için günümüzdeki gümrük vergisi benzeri bir vergi ödeme yükümlülüğü vardı. Asurlu tüccarların ödedikleri bu vergilerden "qaqqadatu" olarak adlandırılan vergi, tüccarın ticaret yaptığı kente ödediği vergi iken "nishatum" adındaki vergi ise kentin kralına ödenen vergidir. Bu vergiler malın değerine ve cinsine göre yüzde 3 ila 5 oranında vergi uygulandığı bilinmektedir (Eğilmez, 2005, s. 1-25).

⁷ Anadolu'da karum ve wabartum bulunan şehirler (k.: karum, w.: wabartum); Amkuwa (w.), Apum (k.), Badna (w.), Buruddum (k.), Eluhut (k.), Hahhum (k.), Hanaknak (w.), Harzimna (w.), Hattuş (k.), Hurama (k.), Kanış (k.), Kuburnat (w.), Kuşşara (w.), Mama (w.), Nihriya (k.), Puruşhattum (k.), Şalahşuwa (k.), Şamuha (w.), Şimala (w.), Şinahutum (w.), Şupululiya (k. ve w.), Tawiniya (k.), Tegarama (k.), Timelkiya (k.), Tişmurna (w.), Tuhiya (w.), Tyrhumit (k.), Ulama (w.), Upi (w.), Urşu (k.), Uşşa (w.), Waşuşşana (k.), Waşşaniya (k. ve w.), Zalpa (k. ve w.), Zimişhuna (w.) (Veenhof ve Jesper, 2008, s. 154-155; Günbattı, 2012, s. 42).

⁸ M.Ö. 18. yy. yaşamış olan Anitta, Anadolu'nun Asur Ticaret Kolonilerine denk gelen dönemde Anadolu'da hüküm süren yerel beylikleri ele geçirerek siyasal anlamda tek çatı altına toplamayı başarmış ve merkezi devlet kurma adına başarılı sonuçlar almış olan yerel krallardan biridir. Anitta'dan sonraki dönemlerde kaleme alınan Anitta Metninde Anitta'nın kendi ağzından, gerçekleştirdiği başarıları anlatılmaktadır. Ayrıca Anitta kendi unvanına dair önemli bilgiler vermektedir. Buna göre Anitta kendini Kuşşara Kralı olarak tanıtmaktadır (Dinçol A. , 1982, s. 26; de Martino, 2006, s. 35-36).

kentinden gelerek Kaneş'i fethettiği ve burayı başkent yaptığı bilinmektedir. (van den Hout, 2019, s. 11). Bu nedenle, Hitit krallarının kökeninin, Kuşşara⁹ hanedanına dayandığı yorumlanmaktadır (Memiş, 1994, s. 279).

Ayrıca, Kültepe'de Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na ait birçok metinde de Hitit isimleri ile karşılaşılması ve filolojik belgelerdeki bilgiler, Asur ticaret kolonilerinin Orta Anadolu'da ticari faaliyetlerini gerçekleştirdiği dönemde Hititlerin de Anadolu'da yaşayan halklardan biri olduğu düşüncesini desteklemektedir.¹⁰ Nitekim Hititlerin Anadolu'daki varlığını anlamaya yönelik M.Ö. 2. binyılda Orta Anadolu'nun önemli ticari merkezi olan Kayseri-Kültepe bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda ele geçirilen çivi yazılı metinler, Hititlerin Anadolu'da yaşadıklarını kanıtlayan önemli arkeolojik bulgulardır (Alp, 1997b, s. 1-17).

1.2. Ana Hatlarıyla Hitit Tarihi ve Coğrafyası

Hititler hakkında ne zaman ve nereden geldikleri konusunda çeşitli görüşler olsa da Hititlerin Anadolu'nun yerli bir halkı olmadığı, Anadolu'ya gelişlerinin hareketli ani bir göç şeklinde olmadığı, belki de yüzyıllar boyu, kuşaklar boyu süren kapsamlı bir göç dalgasıyla Anadolu'ya gelip Kızılırmak kavsini boyunca yerleşmiş oldukları düşünülen Hint-Avrupalı bir kavim oldukları düşünülmektedir.¹¹

Hitit ve Hititçe kelimesinin kökeni, Hitit Devletinin başkenti olan Boğazköy-Hattuşa'nın keşfedilmesinden öncesi döneme ve Hititçenin çözülmesinden önceki kullanımına dayanmaktadır. Hititçe tabletler çözülüp okunmaya başlandıktan sonra Hititlerin kendi dillerine "*Nasili, Nisili* ya da *Nesunnili*" Neşaca (Neşa kentinin dili), kendilerine de "*Neşumna*" Neşalı dedikleri yazılı kaynaklar aracılığıyla öğrenilmiştir. Neşa, Hititlerin Erken Hitit çağındaki Koloni çağında bir başkent adını almıştır. Bu kentin Hitit çağındaki diğer adı ise Kaneş'tir.

⁹ Hititlerin erken dönemine tarihlenen Kuşşara kenti, bugünkü Kayseri ilinin güneydoğusunda bulunan bir noktada yer almaktadır. Kent, Asur ticaret kolonileri döneminde wabartum bulunan önemli merkezlerden biridir (Günbattı, 2012, s. 46).

¹⁰ Konu ile ilgili olarak Sedat Alp, Kültepe metinlerinde yer alan ve yerli halka ait kişi adlarının "ala", "ili", ve "ula" gibi eklerinin ile Hattice "al", "il" ve "ul" kalıpları ile Hititçedeki "a", "i" ve "u" kalıplarının harmanlanmasıyla uyarlandığını ifade etmiştir. Ayrıca Kültepe metinlerinde bu eklerle türetilmiş isimlere rastlanması, Hititlerin Asur Ticaret Kolonileri Çağında Anadolu'da ikamet ettiklerini kanıtlandığını belirtmiştir (Alp, 1949, s. 268-269, 1997a, s. 6).

¹¹ Hititlerin, diğer Hint-Avrupalı kavim oldukları bilinen Luwi ve Palalarla birlikte Anadolu'ya Boğazlar ve Trakya üzerinden veya Kafkaslar yoluyla Derbent kapılarından geldikleri kabul edilir. Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya gelmek için en uygun rotanın Gürcistan üzerinden Çoruh, Kelkit ve Yeşilırmak'ın aktığı Kelkit Vadisi olduğu düşünülmektedir. Yüksek dağların çevirdiği vadi boyunca ilerlediği düşünülen Hititler, vadi içinde ilerleyerek Kelkit, Bayburt ve Amasya üzerinden Orta Anadolu Platosu'na ulaşmış oldukları yorumlanmaktadır (Dinçol A. , 1982, s. 23-29-52-53; Süel A. ve Süel M. 1996, s. 426; Süel A., 2005a, s. 679-680; Reyhan, 2017b, s. 36).

Bu nedenle Hitit metinlerinde yer alan “*Kanisumnili*”¹² Kaneşçe kelimesi Hititçenin¹³ diğer adıdır. Dolayısıyla edinilen tüm bu bilgiler Kaneş/Neşa’da Hititlerin yerleştiklerini göstermektedir (Ünal, 1997, s. 344, 2002, s. 40; Günbattı, 2012, s. 47).

Literatürde Hitit kelimesinin birbirinden farklı şekilde telaffuz edildiğini görmekteyiz. Avrupalı bilim adamları İncil’e dayanarak Fransızca “*Heteen*” ya da “*Hittite*” kelimesini kullanırken, İngilizce’de “*Hittite*”, Almanca’da ise Luther’in İncil’den tercümesi esas alınarak “*Hethiter*” kelimesi kullanılmıştır. Hitit kelimesi ülkemizde ise Cumhuriyetin ilk dönemlerinde “*Eti*” olarak telaffuz edilmiştir. (Alp, 2000, s. 5) Tevrat’ta ise Hititlerin farklı kelimelerle geçtiği bilinmektedir. Burada Hititlerden M.Ö. 1. binyılın başlarında yaşamış bir topluluk olarak bahsedilmiştir.¹⁴

Orta kronolojiye¹⁵ göre Hititler, M.Ö. 17. yy. ’da (MÖ. 1650-1620) bugünkü Çorum ilinin 82 km. güneybatısındaki Boğazkale ilçesinde yer alan Hattuşa merkezli büyük bir krallık kurmuş olup krallığın önemli kentleri Kızılırmak nehri kavsı boyunca (Harita 1.1.) yerleşim göstermiştir.

Hititler, ülkelerini *KUR URUHATTİ* “Hatti Ülkesi”, kendilerini de *DUMU / LÚMES KUR URUHATTİ* “Hatti Ülkesinin Halkı” olarak ifade etmişlerdir (Savaş, 2013).

¹²Koloni dönemine tarihlenen metinlerde yer alan Kanişumnili ile Neşumnili/Neşili veya Nisili adları aynı dili karşılamaktadır. Konu ile ilgili olarak Sedat Alp; “Asur metinlerinde yerlilere ait şahıs adlarındaki dil elemanlarının araştırılması suretiyle birinci derece bu dilin erken safhası kazanılabilir.” ifadesinde bulunmuştur (Alp, 1963, s. 376) Ayrıca bkz. (Miller, 2019, s. 83).

¹³ İlk Hitit kralı I. Hattuşili’nin Suriye bölgesine düzenlediği seferlerden sonra Akadça, bir yüzyıl ya da daha uzun bir süre krallıktaki resmi iletişim dili olarak kullanılmıştır. Hititçe’ye geçiş ise kademeli bir şekilde ancak MÖ. 15. yüzyılda olmuştur. Katipler bu dili yazma konusunda ustalaştıkça resmî belgelerin Hititçe olarak kaydedilmesi daha da kolaylaşmıştır. Bu durum, Hattuşili’nin sağlığında yazıldığı düşünülen yıllıkların ilk versiyonunun yalnızca Akadça yazıldığı ve MÖ. 15. yüzyılın ortalarına doğru yeniden kopyalama işlemleri sırasında Akadça kopyanın yanı sıra Hititçe bir versiyonunun da hazırlandığını gösterebilir. Bu süreçten sonra belgelerin her iki versiyonu ya da ele geçen miktarı kadar olan kısmı Hititlerin son yıllarına kadar iki dilli bir metin olarak korunmuştur (Bryce, 2018, s. 2-3).

¹⁴ “*Tevrat’ ta Hititler İbranice hitti, hittim ve feminin şekli hittit ve Hethaeus, Hethaei olarak geçerler. İbranice bu sözcüğün, M.Ö. 13. ve 12. yüzyıllarda Asur kaynaklarında karşımıza çıkan Hattu ile aynı olduğu konusunda hiç kuşku yoktur. Nitekim Asur kaynakları da tıpkı Tevrat’taki gibi aynı coğrafi bölgeye, yani Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’ye işaret etmektedir. Burada yüzlerce önemsiz kavim arasında sayılırlar. Ama belirtmek gerekir ki, Tevrat’ta geçen Hititlerin, Orta Anadolu’ da büyük bir imparatorluk kuran Hititlerle hiçbir şekilde ilgisi yoktur; buradaki Hititlerle, Hitit İmparatorluğu M.Ö. 1200’lerde yıkıldıktan sonra Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye’ de kurulmuş olan ve aşırı derecede Aramileşmiş olan Geç Hitit devletleri ve kavmi kastedilmektedir.*” (Ünal, 2002, s. 31).

¹⁵ Kuzey Mezopotamya’da bulunan ve M.Ö. 7. yy. tarihlenen bir kehanet merkezinde bulunan Venüs Gezegenine ait bilgiler yer almaktadır. Babil Hanedanlığının 2 inci kralı Ammi Saduga tarafından 8 inci yönetim yılında yazılan bu belge M.Ö. 1710-1646 ve 1582 yıllarından birine tarihlenmekte ve bu tarihler Uzun-Orta ve Kısa Kronoloji olarak sıralanmaktadır. Günümüzde akademik çalışmalarda baz alınan Orta Kronoloji’nin başlangıç noktasını öğrendiğimiz bu yöntemle çeşitli bilgileri daha öğrenmekteyiz. Örneğin, Babil’in ünlü Kralı Hammurabi’nin Orta Kronolojiye göre M.Ö. 1792-1750 yılları arasında hüküm sürdüğü anlaşılmaktadır. Yine başka bir örnek olarak Hitit kralı I. Hattuşili’nin yönetim yılına ait tarihlendirmeyi verebiliriz. Buna göre eğer Kısa Kronoloji temel alınsaydı Hitit Devletinin başkenti Hattuşa’daki önemli anıtsal yapılar olan Poternli Sur ve kentin kuzeybatı kısmında yer alan siloların I. Hattuşili’den önce yapıldığı gibi bir sonuç ortaya çıkacaktı. Bu nedenle de Andreas Schachner “Hattuşa: Efsanevi Hitit İmparatorluğu’nun İzinde” adlı kitabında bu hususu göz önüne alarak I. Hattuşili’nin yaklaşık olarak M.Ö. 1650 yıllarına tarihlendirildiği Orta Kronoloji’yi baz almıştır (Schachner, 2019a, s. 12-13).

Harita 1.1. Hitit coğrafyası ve komşu devletler (Schachner, 2019a)

Hitit dininde özgün bir inanç sistemi olmadığı için Hint-Avrupa (Hitit, Luvi, Pala), Asianik (Hatti, Hurri, Sümer), Sami (Asur, Babil) ve Indo-Ari (Eski Hint) gibi farklı kültürlerden birçok tanrının kendi kültürlerine aktaran Hititler kendilerini “bin tanrılı” “*LIM DINGIR*^{ME}” halk olarak adlandırmışlardır. Hitit inancında bu tanrıların en başında Fırtına tanrısı (Hattice Taru, Hurrice Teşup, Luvice Tarhünt, Hititçe Tarhuna)¹⁶ ve eşi Arinna’nın Güneş tanrıçası (Hattice Wuru(n)şemu ya da diğer adı Arinitti/u) ile Gök’ün Güneş tanrısı (Akadca Şamaş, Hattice Eştan, Hurrice Şimegi, Hititçe İştanu) yer almaktadır (Gurney O., 1977, s. 4; Dinçol A., 1982, s. 77; Karasu, 1997b, s. 185; Doğan-Alpaslan, 2009, s. 119; Arıkan, 2017, s. 41-57; Baş ve Arıkan, 2023, s. 1298).

Hitit panteonunda yer alan Fırtına tanrısının Hitit toplumu ve dini yaşamı içerisindeki rolünün büyüklüğü, onun Hitit tarımı ve dolayısıyla ekonomi yaşantısındaki etkisini de somut bir şekilde göstermektedir. O, Hatti ülkesinin koruyucusu ve efendisidir. Hitit topraklarında hayatın sağlıklı bir şekilde devam etmesi onun merhametine bağlıydı. Hatti ülkesinde yaşanan tüm felaketler onun gazabı sonucunda meydana gelmektedir. Gök gürültüsü, şimşek ve fırtına gibi olumsuz hava olayları baş sorumlusu Fırtına tanrısıdır. Dolayısıyla Hititler gibi ekonomisi tarıma bağlı olan bir toplumun tanrıya yapacağı iyilikler, onun kendilerine merhamet edip gazabından kurtulmalarına sebep olacaktır. Aksi takdirde tanrıya karşı yapılan bir sorumsuz veya dikkatsiz bir davranış kendilerine felaket olarak geri dönecektir. Tarımın sürekliliği için ihtiyaç duyulan yağmurun yağmaması, ülkede kuraklığa sebep olacak; bununla bağlantılı

¹⁶ “Doğal yaşam alanına, göklere yakın bir yerde, dağların tepesinde ikamet ederdi ve bir çift öküzün çektiği arabasıyla dağları dolaşır. Sanat alanında, bir elinde balta, bir elinde yıldırım tutarken resmedilir. Boğa ise onun güç ve üretkenlik simgesi kutsal hayvandır.” (Bryce, 2003, s. 159).

olarak açlık ve kıtlık gibi toplumsal sorunlar baş gösterecektir. Tüm bunlar kralın ve kraliyet ailesinin itibarı için hayati derecede öneme sahiptir (Bryce, 2003, s. 159).

Hititler hakkındaki ilk yazılı bilgiler 19. yy. sonlarına doğru Mısır'da Tell el -Amarna'da ele geçen çivi yazılı metinlerde geçmektedir. Söz konusu metinlerden Hititlerin M.Ö. 2. binyılda Anadolu'da yaşadıkları ve kendilerine "Hattuşa şehri ülkesinin halkı" anlamına gelen Akadça "Hatti" kelimesini verdiklerini öğrenmekteyiz (Klenger, 2000, s. 37).

Tell el-Amarna belgeleri arasında daha önce hiç karşılaşılmamış çivi yazısı bir dille yazılmış iki mektup daha vardı. Bu belgeleri 1902 yılında inceleyen Norveçli bilim adamı Asurolog Jørgen Alexander Knudtzon, bu mektupların dilinin bir Hint-Avrupa dili olduğunu bilimsel çalışmalarında ilan etti. Ancak, Knudtzon'un bu görüşü diğer bilim adamları tarafından kuşku ile karşılandı (Dinçol A. , 1982, s. 24; Reyhan, 2007, s. 194).

1834 yılında Fransız gezgin Charles Texier'in Anadolu'yu ziyareti esnasında Boğazköy'e uğraması ve burada gördüğü eserlerin çizimini gerçekleştirerek dünyaya tanıtmasının ardından Hattuşa bilim insanları tarafından büyük ilgiyle karşılandı. Texier'in ziyaretinden itibaren Hattuşa'da birçok araştırmacı tarafından farklı çalışmalar yürütüldü. Bunlardan ilki İngiliz araştırmacı Archibald Sayce tarafından gerçekleştirildi. Sayce, Yazılıkaya'da bulunan kabartmalar ile Suriye Hama'da bulunan ortaya çıkarılan yazıt arasında bazı benzerliklerin olduğunu görüşünü ileri sürmüştür. 1893 yılında ise Fransız E. Chantre tarafından gerçekleştirilen sondaj çalışmalarında birkaç çivi yazılı kil tablet parçasının bulunması, Sayce tarafından ortaya atılan Anadolu merkezli bir imparatorluk tezini destekleyici niteliktedir. Böylelikle batı dünyasında büyük yankı uyandıran Ankara'nın yaklaşık 150 km. kadar doğusunda yer alan bugünkü Çorum iline bağlı Boğazkale ilçesinde yer alan Boğazköy-Hattuşa'daki ilk kazı çalışmalarına 1906 yılında Alman Asurolog Hugo Winckler öncülüğünde başlanmış oldu (Schachner, 2019a, s. 22-24).

1906 yılında Boğazköy-Hattuşa arşivinin bulunmasından sonra Hititçe ilk kez 1915 yılında Çek bilim adamı Bedrich Hrozny tarafından çözüme kavuşturulmuştur. Hans Ehelolf, Johannes Friedrich, Albrecht Götze, Ferdinand Sommer gibi önemli Alman bilim adamlarının öncülüğünde Hititoloji bilim dalı ilk kez Almanya'da kurulmuş ve oradan bütün dünyaya dağılım göstermiştir. Norveçli bilim adamı Knudtzon tarafından ortaya atılan Mısır'da Tell el-Amarna'da bulunan ve Amarna mektupları olarak anılan aynı dilde yazılı iki tabletteki dilin bir Hint-Avrupa dili olduğunu Hrozny de desteklemiş ve Hititçenin Hint-Avrupa dili olduğu hakkındaki görüşünü bilim dünyasına açıklamıştır.¹⁷

---

¹⁷ Hrozny, söz konusu bu çözüm denemesinde öncelikle Hitit metinlerinde sıkça yer alan "NINDA-an ezzatteni vatar-ma ekutteni" cümlesini temel olarak kullandı. NINDA'nın, Sümerce "ekmek" anlamına gelen bir ideogram olduğu bilinmekteydi. Hrozny sondaki -an ekini Hititçe Sg. Akuzatif (ismin tekil -i hali) eki olarak düşündü. Sonra iki sözcüğün ekmele ilgili ed-lezza fiili "yemek yemek" olabileceği olasılığını düşünerek, Latince edo, İngilizce "eat", Almanca "essen" fiilleri ile karşılaştırması sonunda "ekmeği yiyeceksiniz" şeklinde çevirdi. İkinci cümlede ise ilk dikkati çeken watar sözcüğü ile "su" anlamına gelen İngilizce "water" ve Almanca "wasser" sözcüklerini karşılaştırdı. Son sözcük ekutteni içindeki eku- kökü ile yine Latince "su" anlamına gelen aqua arasında bir bağlantı

Tablo 1.1. Hitit kral listesi (Dinçol B., 2006, s. 19-32)

Kral	M.Ö.- +
I. Hattuşili	1650-1620
I. Murşili	1620-1590
I. Hantili	1590-
I. Zidanta	
Ammuna	
I. Huzziya	-1525
Telipinu	1525-1500
Tahurwaili	1500-
Alluwamna	
II. Hantili	
II. Zidanta	
II. Huzziya	
I. Muwattalli	-1450
I./II. Tuthaliya	1450-1420
I. Arnuwanda	1420-1400
II/III. Tuthaliya	1400-1380
I. Şuppiluliuma	1380-1345
II. Arnuwanda	1345-1343
II. Murşili	1343-1310
II. Muwattalli	1310-1282
III. Murşili	1282-1275
III. Hattuşili	1275-1250
IV. Tuthaliya	1250-1220
Kurunta	1220-1215
III. Arnuwanda	1215-1210
II. Şuppiluliuma	1210-1200

kurarak çeviriyi “su içeceksiniz” şeklinde tamamladı. Hrozny, elde ettiği bu bilgiyi geliştirerek 1917 yılında ilk Hititçe gramer bilgisini sunmuştur (Alp, 2000, s. 4; Koç, 2006, s. 9).

Anitta ve babası Pithana, Anadolu'da siyasi birliği yaratmak adına yerel beylikleri tek tek ele geçirmiştir. Bu maksatla, kendilerinden sonra kurulacak olan Hitit devletine de başkentlik edecek Hattuş'a kadar ilerlemeyi başarmıştır. Hattuş'da¹⁸ hüküm süren kral Pijusti ve ordusunu yenerek kenti ele geçiren Anitta, kenti yaşanamayacak hale getirecek şekilde yakıp yerle bir etmiştir. Bu olayla birlikte Anitta Anadolu'daki bütün yerel beylikleri ele geçirerek siyasi birliği sağlamış ve Anadolu'da yaşanan koloni dönemi son bulmuştur. Anitta'nın Hattuş'u yakıp yıkarken kenti lanetlediği ve bu sözlerini çivi yazılı tabletlere yazdırdığı bilinmektedir.¹⁹

Hattuşa'nın lanetlenmesine rağmen Kuşşar kralı olan T/Labarna bölgedeki tüm şehir devletlerini tek çatı altında toplama amacıyla Anitta'nın lanetlediği Hattuş kentini yerleşime açarak kenti tekrar canlandırmaya çalışmıştır (Alp, 2000, s. 57). Labarna'nın ölümünden sonra ilk Hitit kralı olarak kabul edilen I. Hattuşili (Tablo 1.1.) yaklaşık olarak M.Ö. 1650 yılında Hattuş kentini yeniden inşa ederek Hitit Krallığı'nın başkenti yapmıştır (Dinçol B. , 2006, s.20).

Hitit öncesi dönemde "Hattuş" olarak anılan kentin adı, bölgeye yerleşen Hititlerin dili Hititçe'de yer alan "a", "i" ve "u" kalıplarının eklenmesiyle Hattuşa'ya çevrilmiştir. Buraya yerleşen ilk Hitit kralı²⁰ "Hattuşa'lı" anlamına gelen Hattuşili adını almıştır. Kralın burayı başkent yapmasındaki asıl sebebinin Hattuşa'nın etrafının yüksek dağlarla çevirili olması ve uzunca bir alana hâkim noktada yer alması sebebiyle olasılıkla güvenlik kaygısı olduğu düşünülmektedir (Memiş, 2016, s. 7).

Suriye, yer altı ve üstü kaynaklarıyla dönemin güçlü devletleri tarafından cazibe merkezi olmuştur. Ayrıca konumu itibarıyla Anadolu, Mezopotamya ve Mısır gibi medeniyetlere giden yolda kavşak noktası konumunda bulunmaktadır. Dönemin güçlü liman kentlerini içinde barındıran bu ülke, Hititlerin kuruluşundan itibaren stratejik planlarında hep ilk sıralarda olmuştur. Bunun nedeninin siyasi kaygıların yanında ekonomik kaygılarla da oluştuğu düşünülmektedir (Süel A. , 2013, s. 71).

I. Hattuşili'nin Hattuşa'da hüküm sürdüğü yıllarda Anadolu'nun güneyinde bulunan Yamhad Krallığı, bugünkü Suriye'nin kuzeyi olarak tanımlayabileceğimiz bölgeyi kontrol altında tutmaktadır. Krallık Ebla, Alalah, Kargamış, Emar, Ugarit, gibi kentler ile ticaret yolları üzerinde hakimiyet kurmayı başarmıştır. Dolayısıyla Suriye'nin kuzeyinde egemenlik kurmak isteyen I. Hattuşili kendi politikasına engel olabileceğini düşündüğü Yamhad Krallığı'nı saf dışı bırakmak

---

¹⁸ Hitit başkenti Hattuşa'nın ismi, Hititlerden önce Anadolu'da yaşamış olan yerli halk Hattiler'in buraya "Hattuş" adını vermesinden türetilerek günümüze kadar ulaşmıştır. Kültepe metinlerinde de Hattuşa ile ilgili ibareler yer almaktadır. Belgeler incelendiğinde Hattuşa'nın Ha-tu-ş[a]-i-a[m] şeklinde yer aldığı görülmektedir. Ayrıca konu ile ilgili olarak Boğazköy-Hattuşa'da bulunan devlet arşivlerindeki metinlerde kentin adının Sümerce "gümüş kent" anlamına gelen URUKU.BABBAR ideogramıyla gösterildiği bilinmektedir (Savaş, 1998, s. 505-513; Schachner, 2019a, s. 53, 2019b, s. 106).

¹⁹ "... Kenti geceleyin yaptığım bir saldırı ile aldım. Yerine yaban otu ekdim. Benden sonra her kim kral olur ve Hattuş'u yeniden iskân ederse, gökyüzünün Hava tanrısının laneti üzerine olsun ..." (Alp, 2000, s. 54; Kinal, 1987, s. 67; Akurgal, 2019, s. 38).

²⁰ I. Hattuşili'nin ilk büyük Hitit kralı olarak kabul edilmesinin nedeni Hititlerin sınırlarını genişletme isteği ve bu amaç doğrultusunda toprak arayışına dayanan ilk yayılmacı politikası başlatmasından kaynaklanmaktadır (Kinal, 1967, s. 193-211; Bittel, 1972, s. 6; Alpaslan ve Doğan-Alpaslan, 2014, s. 2).

amacıyla ilk seferini Alalah üzerine düzenleyerek kenti yağmalamıştır (Kutlu-Yener ve Akar, 2014, s. 62).

I. Hattuşili yönetiminin ilk yıllarında yalnızca güneye seferler düzenlemekle kalmamış başkent Hattuşa'nın batı yönüne Ege'ye doğru seferler düzenleyerek, merkezi Ege kıyısındaki Apaşa (Efes) olan Arzawa²¹ üzerinde egemenlik kurmayı başarmıştır (Beal, 2011, s. 582).

I. Hattuşili'nin ölümünden sonra onun vasiyeti üzerine tahta I. Murşili geçmiştir. I. Murşili de aynı I. Hattuşili gibi güney bölgesine seferler düzenlemiş ve Babil'e kadar ilerleyerek kenti yağmalamıştır. (Alpaslan, 2013, s. 506-520) I. Murşili ayrıca Yamhad Krallığının merkezi şehri olan Halep şehrini ele geçirerek Yamhad Krallığına son vermiştir (Sir-Gavaz, 2012a, s. 2822).

Hitit devletinin yükselişi, I. Murşili yönetiminde gerçekleşen askeri seferler ve başarılarla üst düzeye çıkmıştır. Bu dönemde yaşanan olumlu gelişmelerin sonucunda toplumda birlik ve beraberlik rüzgarları esmeye başlamıştır. Ancak Hititler için güzel giden bu tablo I. Murşili'nin M.Ö. 1595 yıllarında Zidanta ve Hantili tarafından öldürülmesiyle son bulmuştur. Bu dönemden itibaren yaşanan taht kavgaları, cinayetler nedeniyle ülke büyük bir iç karışıklığa ve kaosa sürüklenerek Hitit devletinin askeri ve politik itibarının gerilemesine sebep olmuştur (Memiş, 1987, s. 113-117, 2015, s. 119; Reyhan, 2017a, s. 40; van den Hout, 2019, s. 13; Koç, 2022, s. 87).

Yaşanan olumsuz gelişmelerden sonra Telipinu tahta geçmiştir. Telipinu yönetime geldiği ilk andan itibaren ülkede yaşanan huzursuz ortamı düzeltmek adına bir dizi yenilikler yapmaya çalışmıştır. Bu minvalde yayımladığı "Telipinu Fermanı" ile ülkede kaotik ortamın sonlanmasını ve ülkeye yeniden barış ve huzurun gelmesini amaçlamıştır. Kral Telipinu kendi adını taşıyan fermanında, kendinden önce görev yapan Hantili, Zidanta, Ammuna ve Huzziya'nın dönemlerine atıfta bulunarak ülkede yaşanan karışıklıktan söz etmiş ve bu kralların ülkede birlik ve beraberliği bozduğuna işaret ederek bu duruma müdahale edilmesi gerektiğini ifade etmiştir (Kınal, 1987, s. 90-92; Alp, 2000, s. 59; Reyhan, 2017a, s. 40).

---

²¹ Arzawa, Tell el-Amarna tabletlerinde, denizden uzak olmayan topluluk olarak geçmektedir. Arzawa ülkesi denildiğinde Mira-Kuwaliya, Seha Nehri Ülkesi, Hapalla ve Wilusa'yı kapsayan bölge bahsedilmektedir. Hitit kaynaklarında ise Arzawa adı ilk kez I. Hattuşili'nin yıllıklarında geçmektedir. Bu yıllıklardan anlaşıldığına göre Hattuşili, Arzawa ülkesine sefer düzenlemiş ve orayı yağmalamıştır. Ancak yağmalananların sadece sığır ve koyundan oluşması bu seferin başarısızlığına veya Arzawa'nın yoksulluğuna işaret etmektedir. Arzawa'nın lokalizasyonu hakkında birçok araştırmacı tarafından farklı teoriler üretilmiştir. Heinhold-Krahmer Arzawa'nın, başkenti Apasa (Efes) ve güneyde Arinnanda Dağı ve kuzeyde Puranda yakınlarındaki çevresi olan Uhzatiti tarafından yönetilen toprakları kapsadığını ileri sürmektedir. Hawkins ise Arzawa'nın, Arinnada Dağı'na (Mykale) kadar uzanan kıyı şeridi boyunca yer aldığı, kuzeyde Puranda'ya kadar Kaystros Nehri (K. Menderes) havzası da boyunca Mira'da dahil olmak üzere iç şehir oluştuğunu ve buradan da Uşak, Alaşehir ve Buldan arasındaki bölgede Banaz Nehri havzasına merkezlenen bir iç eyaleti olarak oluştuğunu değerlendirmiştir. Sonuç olarak Arzawa hakkında yapılan görüşlerin hepsinde ortak kanı buranın Batı Anadolu'da yer aldığıdır (Heinhold-Krahmer, 1977, s. 73; Alp, 2000, s. 50; Alpaslan, 2015, s. 132-133; Hawkins, 2015, s. 26; Turan, 2016, s. 100; Meriç, 2020, s. 153-155).

Telipinu'nun Hitit tarihi açısından önemi yönetim süresi boyunca gerçekleştiği yeniliklerdir. Özellikle ülkedeki idari sistemi düzeltmek adına geniş bir alanda yaptığı yeniliklerden dolayı kendisinin "reformist kral" olarak yorumlanmasına sebep olmuştur.²²

Hitit tarihinde Kral Telipinu'nun ölümünün ardından süregelen dönemde Tahurwaili, Alluwamna, II. Hantili, II. Zidanta, II. Huzziya, II. Tuthaliya, I. Arnuwanda ve III. Tuthaliya'nın tahta çıktığı bilinmektedir.

Bu dönem, saray içinde meydana gelen taht kavgaları ve cinayetlerle anılmaktadır. Ülke içinde yaşanan huzursuz ve kaos ortamı toprakların kaybedilmesi ve ülkenin gerilemesine sebep olmuştur. Özellikle II. Hantili döneminde ülkenin kuzeyinde yer alan Nerik kenti de dahil olmak üzere kuzey bölgelerin büyük bir kısmı Hititlerin kuzeyinde yaşayan Kaska'lar tarafından ele geçirilmiştir (Yakar, 2008, s. 819; van den Hout, 2019, s. 17).

Hitit krallığına II. Tuthaliya'nın geçmesine kadar yaşanan kısa süreli dönem, ülke topraklarının ve siyasi itibarın kaybedilmesine sebep olmuştur. Yaşanan güç kaybıyla birlikte oldukça gerileyen Hitit devletinin tekrar yükselişe geçme çabaları II. Tuthaliya dönemiyle başlamaktadır. Devletin sınırlarını yeniden genişletme ve kaybolan prestijin yeniden elde edilmesini amaçlayan kral ilk seferini batı yönüne doğru gerçekleştirmiştir. Arzawa, Şeħa Nehri Ülkesi ve Hapalla II. Tuthaliya'nın çıktığı askeri seferdeki rotasını oluşturmaktadır (Beal R. , 2002, s. 55-70).

Hitit tarihinin en ağır olaylarından birisi kral III. Tuthaliya döneminde yaşanmıştır. Boğazköy-Hattuşa'da ele geçirilen çivi yazılı bir metinde yer alan ifadelerle göre başkent Hattuşa, dört bir koldan saldırıya uğramıştır. Saldırdan sonra başkent tamamen yakılıp yıkılmıştır. Başkent yıkılmasıyla devlet, daha önce kazandığı tüm toprakları kaybetmiştir. Bu durum devletin güç kaybetmesine ve gerilemesine neden olmuştur.²³

III. Tuthaliya'nın ölümünün ardından Hitit tahtına I. Şuppiluliuma geçmiştir (Kınal, 1987, s. 100; Sir-Gavaz, 2008, s. 24; Bryce, 2023, s. 30-40). I. Şuppiluliuma dönemi, Hititlerin hem ekonomik hem de siyasi anlamda zirve yaşadığı dönemlerden biri olarak bilinmektedir. Ekonomik kaynaklarıyla zengin olan Suriye bölgesinin kuzeyine yapılan seferler Hitit İmparatorluk döneminde kral I. Şuppiluliuma'dan itibaren had safhaya çıkmıştır. I. Şuppiluliuma, düzenlediği seferler sonucunda Alalah ve Ugarit'i ele geçirdikten sonra Kadeş'e kadar dayanmıştır (Ceylan, 2019, s. 5). Ancak yaptığı strateji gereğince dönemin diğer süper

---

²² "Telipinu, ülkede daha adil ve daha eşit bir yönetim olması amacıyla hukuki ve idari anlamda çeşitli yenilikler gerçekleştirmiştir. Bunlar; ülkenin yönetimi ile ilgili konular (taşra yönetiminin oluşturulması), yönetimle ilgili kurallar (tahta geçme sistemi), yönetimle ilgili kurumlar (meclisler), kraliyet ailesi içinde birliğin sağlanması, suçun şahsiliği, devletin büyükleri, ekonomik organizasyon, aile birliği, antlaşma geleneğinin ilk örneği." (Klenger, 2000, s. 414; de Martino, 2006, s. 41; Reyhan, 2017a, s. 41).

²³ "Eskiden Hitit toprakları düşman tarafından harap edilmişti. Kaşka bir yönden geldi ve Nenaşsa'yı sınır yaptı. Arzawa Aşağı Ülke yönünde geldi ve Hitit topraklarını da harap etti. Tanuwa ve Uda'yı sınır yaptı. Arawanna üçüncü bir yönden geldi ve tüm Kaşşiya'yı harap etti. Azzi dördüncü bir yönden geldi, Yukarı Ülke'yi harap etti ve Şamuha'yı sınır yaptı. İşuwa beşinci bir yönden geldi ve Tegarama'yı yok etti. Armatana altıncı yönden geldi, Hitit topraklarını harap etti ve Kizzuwatna şehrini sınır yaptı." (Goetze, 1940, s. 21-26, 1975, s. 117-129; Sir-Gavaz, 2008, s. 22-23).

gücü olan Mısır ile olası bir çatışmadan kaçınmak amacıyla Kadeş sınırına yakın bir noktada ordusunu durdurmayı planlamıştı. Fakat Kadeş kralı ordusuyla Hititlerin karşında yer alınca I. Şuppiluliuma için savaş kaçınılmaz hale gelmiştir (Peker, 2019, s. 70). Bu savaş sonucunda Kadeş (Kinza) kenti Hititlerin saldırısı neticesinde Hitit hakimiyetine girerek vasal krallığı olmuştur (Sir-Gavaz, 2015, s. 20).

Mısır ile Hitit arasındaki ilk kıvılcım I. Şuppiluliuma döneminde başlamıştır. Şuppiluliuma'nın Suriye'ye düzenlediği ikinci sefer sonucunda Hititler Karkamış kentini kuşatma altına alınmıştır. Kuşatma bir yandan sürerken Kadeş kentine ise Mısır ordusu gelmiştir. I. Şuppiluliuma bu hamleye misilleme olarak iki generalini Kadeş'in güneyinde yer alan Amka Ülkesine yollar. Çünkü Amka Ülkesi o dönemde Mısır Devletinin Suriye'deki bölgesiydi (Sir-Gavaz, 2015, s. 21).

Bu sıralarda yaşanan bir diğer gelişme Tutankhamon'un ölümüyle Akhenaton'un kızlarından biri olan kraliçe Ankhesenamon evlenmek amacıyla Hitit Kralı I. Şuppiluliuma'dan bir oğlunu kendine istemesiyle meydana gelmiştir. Ankhesenamon I. Şuppiluliuma'ya gönderdiği bir mektupta şu ifadelerle yer vermiştir (Ceylan, 2019, s. 7).

"Adamım (kocam) öldü. Bir oğul sahibi değilim. Ama söylediklerine göre oğulların (okmuş. Eğer oğullarından birini bana verecek olursan, o kocam olacaktır. Asla kölelerimden birini alıp koca yapmayacağım..." (Dinçol A. , 1982, s. 38; Peker ve de Vos, 2010, s. 83).

Bu talebin doğru olup olmadığını teyit etmek amacıyla I. Şuppiluliuma Mısır'a bir elçi gönderir ve bu haberin doğruluğunu Ankhesenamon'un şu mektubuyla öğrenir.

"Sen neden beni aldatıyorlar diyorsun? Benim oğlum olsa idi, benim ve ülkemin bu utancını yabancı bir ülkeye yazar mıydım? Ben başka ülkeye değil, yalnız sana yazdım. Senin için oğlu çok diyorlar. Birini bana ver! O, bana koca, Mısır'a kral olsun!" (Akurgal, 2000, s. 76).

Bu talep üzerine I. Şuppiluliuma oğlu Zannanza'yı evlenmesi için Mısır'a gönderir. Ancak Zannanza Mısır'a doğru giderken yolda öldürülür. I. Şuppiluliuma'nın oğlunun öldürülmesine tepkisi çok sert olmuştur. Hitit kralı bölgeye veliaht oğlu II. Arnuwanda'yı gönderir ve Mısır ile bir savaşa girer. Arnuwanda savaştan galip gelince Mısır orduları yenilir ve yakalanan esirler Hatti Ülkesi'ne getirilir. II. Arnuwanda'dan sonra tahta gelen II. Murşili'ye ait yıllıklardan Hititlerde yaşanan Veba Salgını öğrenmekteyiz. II. Murşili Veba Dualarında bu dönemde ülkeye getirilen tutsaklar ile beraber veba salgınının da ülkeye girdiğini ve halkın yaşadığı kıtlıktan bahseder. Hatta bu salgın dolayısıyla I. Şuppiluliuma ve veliaht oğlu II. Arnuwanda'da (M.Ö. 1322-1321) vefat etmiştir (Peker, 2019, s. 73).

I.Şuppiluliuma ve II. Arnuwanda'nın ölümünden sonra tahta geçen II. Murşili, babası I. Şuppiluliuma'nın uyguladığı politikayı devam ettirmeye çalışmış, vasal krallıklarla yeni anlaşmalar yaparak Hitit Devletine karşı sadakati ve bağlılığı korumayı amaçlamıştır (Sir-Gavaz, 2012a, s. 2831).

II. Murşili yönetime geldikten sonra kuzey, doğu ve batı sınırlarını güçlendirmek amacıyla öncelikle kuzeylerinde bulunan Kaşka'lara saldırarak kuzey sınırlarını kontrol altına almayı başarmıştır. Batıda ise Arzawa'nın, Ahhiyawa ile müttefik olması sonucunda batı sınırında artan tehdidi sonlandırmak adına Batı Anadolu'daki Mira-Kuwaliya'daki Maşhūiluwa, Şeha Nehri Ülkesi'ndeki Manapa-Tarhunta ve Hıppalla'daki Targaşnalli ile çeşitli antlaşmalar imzaladı. II. Murşili yönetimin onuncu yılında doğu sınırlarında bulunan Azzi-Hayaşa'ya saldırdı (Beckman, 1999, s. 69-86; Beal R., 2000, s. 82-90; Karauğuz, 2005, s. 30; Bryce, 2023, s. 210).

II. Murşili'den sonra Hitit tahtına oğlu II. Muwattali geçmiştir. II. Muwattali döneminde yaşanan siyasi gelişmeler, yalnızca Hitit tarihi açısından değil aynı zamanda dünya tarihi açısından da oldukça önemli sonuçlara neden olmuştur. II. Muwattali döneminde özellikle güneyde yaşanan sorunlar baş göstermiş ve Hititlerle Mısırlılar arasındaki savaşın fitili ateşlenmiştir (Sir-Gavaz, 2012a, s. 2831).

Kral II. Muwattali döneminde Hitit başkenti Hattuşa'dan daha güneyde bulunan Tarhuntaşša'ya taşınmıştır (van den Hout, 2019, s. 22; Bryce, 2023, s. 310).

M.Ö. 1275 yılında ise Hitit ve Mısır Devleti Kadeş kenti yakınlarında karşı karşıya gelerek Kadeş Savaşı gerçekleşmiştir. Hitit Devletinin başında II. Muwattali Mısır Devletinin başında ise II. Ramses orduyu komuta etmiştir. Tarihi kaynaklardan elde edilen bilgilere göre Hititlerin Mısır Devletine oranla daha fazla sayıda askeri mevcuttu. Mısır ordusunun yaklaşık 20.000 kişi olduğu Hitit ordusunun ise 35.000 kişiden oluşan ordusu olduğu bilinmektedir. Bu açıdan baktığımız zaman Hititlerin askeri teşkilatlanması Mısırlılardan daha güçlü bir yapıda olduğu görülmektedir. Dönemin iki büyük devleti arasında gerçekleşen Kadeş Savaşının galibinin kim olduğu konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Savaş hakkında yalnızca Mısır kaynakları bulunmakta olup bunların ne kadar objektif olduğu konusunda ise tereddütler bulunmaktadır. Zira söz konusu kaynaklarda Mısır savaşın galibi olarak belirtilmiş ve Mısır Kralı II. Ramses'in kahramanlıklarından ve tanrının Mısır'a olan yardımından bahsedilmiştir (Klenger, 1999, s. 240; Aydoğan, 2021, s. 145).

Ancak savaşın galibinin Mısır kaynaklarının aksine Mısırlılar olmadığını tam tersi Hititlerin olduğunu göstermektedir. Çünkü savaşın sonucunda Mısırlıların tarafına geçen Ugarit, Amurru ve Kadeş gibi kentlerin kontrolü yeniden Hititlere geçmiştir (Peker, 2019, s. 83-84; Bryce, 2023, s. 305).

II. Muwattali'nin ölümünün ardından tahta III. Murşili geçmiştir. Kısa süren III. Murşili döneminde Hitit başkenti yeniden Hattuşa'ya taşınmıştır (Grayson, 1987, s. 136). Ancak amcası III. Hattuşili'nin baskıları ve saldırılarına daha fazla dayanamayarak kısa bir süre sonra krallığı bırakmış ve yönetime III. Hattuşili geçmiştir. Bu dönem III. Hattuşili'nin barışçıl bir politika izlemesiyle bilinmektedir. Nitekim III. Hattuşili, Kadeş Savaşından yaklaşık 13 yıl sonra tarihte ilk yazılı barış anlaşması olarak yerini alacak Kadeş Barış Anlaşmasının

imzalanmasında önemli bir rol oynamıştır. Anlaşmanın bir tarafında Mısır Kralı II. Ramses diğer tarafında ise Hitit Kralı III. Hattuşili yer almaktadır (Bittel, 1976, s. 174-177).

Hititler ve Mısırlılar arasında imzalanan Kadeş Antlaşması, dünya siyasi tarihi açısından çok önemlidir. Zira bu metin ilk diplomatik metin olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca metnin içeriğine bakıldığında, içerdiği hükümlerin bağlayıcılığı, temelinde barış ve güvenliği hedef alınması bakımından önemli bir anlama sahiptir (Aydoğan, 2021, s. 147).

Anlaşmanın ardından Mısır ve Hitit Devleti arasındaki barış ve dostluk ortamının daha da sağlamlaştırılması adına iki devlet arasında diplomatik evliliklerin yapıldığı görülmektedir. II. Ramses'in III. Hattuşili'nin kızlarından birini kendine eş olarak almasıyla yıllardır süregelen savaşlardan sonra yaratılan barış havası iki devlet arasındaki bağların güçlendirilmesi noktasında kayda değer bir gelişme olarak tarihe geçmiştir (Sir-Gavaz, 2012a, s. 2832).

Mısırlılar ve Hititler arasında yaşanan bu gelişme, iki devlet arasında gerçekleşen yazışmalardan da anlaşılmaktadır. Örneğin; Hitit kraliçesi Puduhepa tarafından Mısır Kralı II. Ramses'e yazılan bir mektupta Hatti Ülkesinde hiç hububat kalmadığı belirtilen bir şikâyet mektubu gönderilmiştir (Karağuz, 2006). Yine Mısır Kralı II. Ramses'in III. Hattuşili'ye gönderdiği bir başka mektupta ise gemilerle Hatti ülkesine gönderilen hububattan bahsedilmektedir (Ünal, 1999).

Son olarak Hitit Devletinin son iki kralı olan II. Arnuwanda ve II. Şuppiluliuma döneminde yaşanan kıtlıkta II. Ramses 90 yaşındayken yerine gelen halefi oğlu Merenptah yönetime gelmiştir. Merenptah'ın yönetime geldiği ilk yılda yaşanan kıtlık sebebiyle Hititlere tahıl göndermiştir (Peker, 2019, s. 78). Dolayısıyla iki devlet diplomasisindeki yaşanan bu gelişmeler, Hitit ekonomisini ve tarımı hakkında verdiği bilgiler açısından oldukça önemlidir.

III. Hattuşili yönetiminden sonra Hitit krallığına IV. Tuthaliya geçmiştir. Hitit siyasi tarihinin sonlarına yaklaşılacak bu dönemde kralın yaptırdığı anıtsal su havuzları bilinmektedir. Hitit sanatının en güzel örneklerinden biri olan kaya kabartmalarına örnek olarak gösterebileceğimiz Konya'nın Ilgın ilçesi sınırlarındaki Yalburt'ta yer alan yazıtta kralın Likya bölgesinde yaptığı askeri seferler anlatılmaktadır. IV. Tuthaliya dönemine ilişkin yaşanan siyasi gelişmelerden birisi Kıbrıs'ın (Alaşiya) fethedilmiş olmasıdır (Darga, 1992; Beckman, 1999, s. 103-107; Harmanşah vd., 2020). IV. Tuthaliya'nın ölümü üzerine yerine III. Arnuwanda geçti ancak bu dönem III. Arnuwanda'nın kısa sürede ölmesinin ardından son buldu ve tahta Hititlerin son kralı II. Şuppiluliuma geçti (Bryce, 2023, s. 327).

Hitit devletinin sonunun nasıl olduğuyla ilgili bilgilerimiz büyük ölçüde belirsizdir. Başkent Hattuşa'nın son dönemlerine ilişkin kayıtlar başkentte bulunan binaların temizlenmiş olmasına yorumlanmıştır. Hitit imparatorluğunun çöküş nedenleri arasında deniz kavimlerinin istilaları, kuraklık ve kıtlıklar veya iç politikada yaşanan istikrarsızlık gösterilmektedir (Schachner, 2011a, s. 109-114; van den Hout, 2019, s. 27).

Deniz kavimlerinin saldırıları hakkında Mısır firavunu III. Ramses döneminde Hitit, Kizzuwatna, Kargamış, Arzawa, Alaşiya ve Amurru gibi ülkelerin deniz kavimlerce yakılıp yıkıldığı ve bu saldırılardan III. Ramses'in güçlü duruşuyla direnmeyi başardığı anlatılmıştır.²⁴

Hitit imparatorluğunun çöküşü hakkında farklı görüşler de bulunmaktadır. Konu ile ilgili Ahmet Ünal, "*Hitit devletinin yıkılma nedeni okul kitaplarının dediği gibi Deniz Kavimleri değildir. Evet Ugarit ve Kıbrıs kralları arasındaki mektuplaşmalarda bu sıralarda gerçekten "denizden gelen" kavimlerin göçü ve talanları söz konusudur, ama Hitit devletini asıl yıkanlar onlar değildir. Kralın Kıbrıs seferi bile belki de bu deniz kavimlerine karşı yönelik bir askeri operasyondur. Ağır vergi yükü ve askeri baskı altında tutulan yerli Anadolu halkının önderlik ettiği iç ayaklanmaların imparatorluğun yıkılmasında büyük bir payı olmuştur.*" ifadelerine yer vererek Hititlerin çöküşünün deniz ötesinden gelen kavimlerin saldırılarından ziyade Hitit ülkesinde baş gösteren ekonomik sorunlardan sonra insanların ağır ekonomik koşullarda yaşayamaz hale geldiği ve meydana gelen iç karışıklığın bu duruma zemin hazırladığı görüşünü öne sürmüştür (Ünal, 2002, s. 84).

Ancak, Hitit ekonomisi hakkında öğrendiğimiz bilgiler doğrultusunda tarıma dayalı bir ekonomiye sahip olan Hititlerin çöküş ve sonrasında yaşanan yıkılış sürecini hızlandıran önemli bir faktörün iklimsel değişimlerden yaşandığını söylemek mümkündür. Zira iklim değişiklikleri sonucunda yağış miktarının azalması, tarımsal üretimde yaşanan dalgalanmalar ekonomiye yansımış ve ekonomik sarsıntılarla baş edemeyen Hititlerin çöküşü bir nevi hızlanmıştır. Dolayısıyla iklim değişikliği Hititlerin sonunu getiren nedenlerden en önemlisi sayılmaktadır (Deniz, 2015, s. 245).

Hitit ekonomisi başta olmak üzere kültür ve medeniyeti hakkındaki önemli bilgilerimizi Hitit arşivleri sayesinde öğrenmekteyiz. Hitit kentlerinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Hitit kültürüne ait toplamda 5 kentte arşiv veya kütüphane olarak adlandırabileceğimiz yapı açığa çıkarılmıştır. Bunlar: başta başkent Hattuşa-Boğazköy olmak üzere Ortaköy-Şapinuva, Kayalıpınar-Şamuha, Kuşaklı-Şarissa ve Tapikka-Maşat Höyük kentleridir (Alp, 2000, s. 4; Alpaslan, 2010, s. 89; Özer, 2020, s. 52).

Hititlere ait en büyük arşivler başkent Hattuşa'da bulunmuştur. Hattuşa'da çivi yazılı belgeleri barındıran toplamda 13 adet yapı tespit edilmiştir. Bu yapılar, kentin Büyükkale, Nişantepe, Aşağı Şehir, Büyük Tapınak ve Yukarı Şehir olarak adlandırılan bölgelerinde yoğunluk kazanmaktadır (Pedersen, 1998, s. 46).

Dağlık ve engebeli bir arazi üzerine kurulan başkent Hattuşa, Hitit mimarisinin özgün örneklerini günümüze kadar taşımayı başarmıştır. Kentin topoğrafik yapısı sebebiyle büyük ölçüde kayaların üzerine kurulan şehirde hemen hemen bütün tepelerin üzerinde yapılaşma

---

²⁴ III. Ramses yazıtlarında konu hakkında; "... birdenbire devletler yakılıp dağıldılar. Hiçbir ülke onların (deniz kavimleri) silahları karşısında dayanamadı. Hatti, Kizzuwatna, Karkamış, Arzawa, Alaşiya..." ifadeleri yer almaktadır (Peker, 2019, s. 54)

olduğu görülmektedir. Büyükkale ve Büyükkaya bölgesi başkent Hattuşa'da ilk yerleşim yerlerinden biridir. Stratejik ve güvenlik amaçlı şehirler imar eden Hititlerde, yerleşimin Büyükkale'nin etrafında kurulması bunun tipik bir örneğidir. Zira buranın hemen altında sarp bir vadinin olması ve etrafının engebeli yamaçlardan oluşan bir tepeyle sarılmış olması, ilk yerleşimlerin bu bölgede yoğunlaşmasına sebep olmuştur (Schachner, 2011b, s. 112, 2014, s. 11, 2019a, s. 40-57).

Büyükkale'de yer alan sarayda arşiv veya kitaplık olarak gruplandırabileceğimiz 5 adet oda açığa çıkarılmıştır. Burada yapılan çalışmalar sonucunda çivi yazılı tablet ve fragmanlarından oluşan binlerce buluntu ele geçirilmiştir. Hititçe, Akadça, Sümerce, Hurrice, Luwice, Palaca ve Hattice dilinde kaleme alınmış çivi yazılı tabletler dışında kil baskılı mühürler "*bulla*", ele geçen diğer buluntular arasında yer almaktadır. Ele geçirilen tabletlerin büyük bir kısmını başta dini olmak üzere siyasi, tıbbi, idari, mitolojik ve envanter metinlerden oluşmaktadır (Pedersen, 1998, s. 46-50).

Hattuşa kentinde Büyükkale mevkiinden sonra arşiv yapısı bulunan başka bir bölge ise Nişantepe'dir. Büyükkale'nin güneybatısında yer alan Nişantepe'de gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda Hattuşa'nın diğer arşiv yapılarından farklı olarak çok sayıda buluntu ele geçirilmiştir. Burada gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda yaklaşık olarak 3268 adet *bulla*, 28 adet mühür baskılı çivi yazılı tablet açığa çıkarılmıştır. Yapılan çalışmalar sonucunda her tapınağın kendine ait arşiv yapısı olduğu sonucu ortaya çıkarılmıştır (Neve, 1990, s. 28; Özer, 2020, s. 53).

Başkent Hattuşa'da Hitit mimarisinin en görkemli örneklerini görmek mümkündür. Aşağı şehir bölgesinde yapılan çalışmalarda rahip veya memur gibi görece üst sınıfa mensup insanların barındığı düşünülen çok sayıda konut temeline ulaşılmıştır. (Seeher, 2019, s. 315) Burada ayrıca Hitit arşivine yönelik çok sayıda ritüel metinleri, bayram metinleri, kült envanter metinleri gibi çivi yazılı belgeler ele geçmiştir. Bu belgeler çoğunlukla mitoloji, dua, kehanet ve karaciğer falı konulu metinler olarak gruplara ayrılmıştır. Söz konusu metinlerin yazım dili Hititçe olup devletlerarası antlaşmalar, mektuplar, tarihi ve hukuki metinler gibi resmi anlamda kabul edilebilecek olan belgelerin Akadça dilinde yazılmış nüshalarının²⁵ da bu arşivde yer alması, bahse konu bu arşiv yapısının devlet arşivi olarak yorumlanmasına neden olmuştur (Pedersen, 1998, s. 53; Özer, 2020, s. 53).

---

²⁵ Bilindiği gibi, I. Hattuşili döneminde kurulan Hitit Devleti, kuruluşundan itibaren yayılmacı bir politika izleyerek ilk günden itibaren sınırlarını genişletme çabası içine girmiştir. Bu doğrultuda Güneydoğu Anadolu ve Mezopotamya bölgesi, zengin yer üstü kaynaklarıyla Hititler için cazibe merkezi olmuştur. Hititlerin bu bölgeye yaptığı seferler sonucunda Alalakh kentini yakıp yıkılmış ve buradaki ganimetlerin başkent Hattuşa'ya getirilmesi sağlanmıştır. Bu ganimetlerin içinde kıymetli madenler ve değerli eşyaların yanında Hitit kültürünün aktarılması için en önemli unsurlardan biri olan katiplerin de başkente getirildiği bilinmektedir. Hitit arşivlerinde yer alan tabletlerin Akadça ve Babilce olmasının sebebinin ise dışarıdan getirilen bu katiplerin Hitit diline uyum sağlayamamasından kaynaklandığı düşünülmektedir (Ünal, 2002, s. 56; Bryce, 2003, s. 75; Doğan-Alpaslan, 2013b, s. 376).

Hattuşa'da kült kaplarının tapınak dışında da kullanılması, kültle ilgili törenlerin sadece tapınaklarda yapılmadığı aynı zamanda başka mekanlarda da bu törenlerin gerçekleştiğini göstermektedir. Aşağı şehirde bulunan "Yamaç Ev" bu duruma örnek olarak gösterilebilecek mekanlardan biridir. 32x36 m boyutunda ve birden fazla katı olduğu düşünülen binanın üst katında 13x17 ölçülerinde salon yer almaktadır. Burada gerçekleştiren çalışmalar sonucunda arşiv bölümü ele geçirilmiştir (Bittel, 1972, s. 52; Seeher, 2019, s. 317). Arşivde ele geçirilen belgelerin birinde "GAB.ZU.ZU" öğrenci ifadesinin yer alması, bu binanın eğitim amaçlı inşa edilen bir okul olabileceği yorumu yapılmasına sebep olmuştur (Bryce, 2003, s. 81; Doğan-Alpaslan, 2013b, s. 376). Yamaç Ev'de yer alan arşivler içerisinde ritüeller, festival metinleri, kült envanteri, destan, mitler, dualar, büyü metinleri, kehanet ve karacığer modeli gibi hususları içeren çivi yazılı tabletler ele geçirilmiştir. Arşivde ayrıca antlaşmalar, tarihsel metinler, kanunlar ve yasal listeler, mektuplar, arazi listeleri ve envanterler gibi resmi işlere yönelik evrakların bulunmuş olması bu arşivin de devlet arşivi niteliğinde sayıldığını göstermektedir (Karasu, 1997a, s. 215).

Hitit devlet arşivi konusunda Boğazköy-Hattuşa'dan sonra ikinci önemli bir merkez olan yerleşim yeri ise Ortaköy-Şapinuva'dır (Süel A. ve Süel M., 2013, s. 181). Şapinuva ören yeri, Çorum ilinin 53 km güneydoğusunda, Ortaköy ilçesinin 3 km güneybatısında yer alan önemli Hitit yerleşimlerinden biridir (İpek vd., 2022, s. 395; İpek vd., 2023, s. 333). Şapinuva'nın bulunduğu Ortaköy ilçesi, güneyde Alan Dağları, kuzeyde ise Karadağların çevirdiği, Çekerek Nehri'nin kolu olan Öz Deresi'nin yer aldığı vadide yer almaktadır (Süel A., 1992, s. 89, 1993, s. 496).

Boğazköy-Hattuşa'nın ardından ikinci büyük Hitit arşivine sahip olan Şapinuva'da 1990 yılında yerli halk tarafından bulunan biri Hititçe diğeri Hurrice olan iki adet çivi yazılı tabletin Hititolog Prof. Dr. Aygül Süel'e teslim edilmesi ve Çorum müzesi envanterine dahil edilmesiyle beraber kazı çalışmalarına başlanmıştır (Süel A., 1993, s. 495-496)

Tepelerarası olarak adlandırılan bölgede tespit edilen mimari kalıntıların olduğu noktada başlayan kazı çalışmaları ile Ortaköy şehrinin bulunuşu 1990 yılında gerçekleşen 9. Uluslararası Türk Tarih Kongresindeki bir bildiri ile duyuruldu. Duyurulan bu bildiride yeni bir Hitit kenti ve arşivinin müjdesi verilmiştir (Reyhan vd., 2023, s. 46).

Ortaköy-Şapinuva arşivinden yaklaşık 4000 adet tablet günümüze ulaşmayı başarmıştır (Süel A. ve Süel M., 2019, s. 300). Kentin en önemli noktası ve idari yönetim merkezi olan A binasının 1 ve 5 no.lu odaları ile B ve D binaları içerisinde çivi yazılı tabletlere ulaşılmış olup söz konusu bu alanlar Şapinuva'daki arşiv niteliğine sahip önemli bölümlerdir (Süel M., 2011, s. 943; Süel A., 2020, s. 28-29).

Şapinuva arşivlerindeki belgeler arasında bir kategori yapıldığında mektupların diğer belgelere oranla daha fazla miktarda olduğu görülmektedir. Bu belgelerin diğerlerine göre fazla sayıda olması ve bunların da içerik bakımından kral/kraliçeye hitaben yazılmış olması,

Şapinuva’da Hitit kral ve kraliçe çiftinin (II./III. Tuthaliya ve Taduhepa) ikamet ettiğini ve devleti buradan idare ettiğini arkeolojik ve filolojik olarak kanıtlamaktadır (Süel A., 2015, s. 101; Reyhan vd., 2023, s. 47; İpek vd., 2023, s. 333).

Şapinuva arşivlerinde Hititçe, Hurrice, Hattice ve Akadça gibi çeşitli dillerde binlerce tablet açığa çıkarılmıştır. Bu tabletlerin konu bakımından idari, dini, fal gibi çeşitli konuları içermesi bu arşivin, devlet arşivi niteliği kazanması bakımından önemlidir. Bu bağlamda, Şapinuva devlet arşivlerinde ele geçen tabletler ışığında Şapinuva’da Büyük Kral’ın yaşadığı ve buranın idari bir merkez olduğu, dolayısıyla Şapinuva’nın bir dönem Hattuşa gibi Hititlere başkentlik yapmış olduğu kanıtlanmıştır (Süel A. , 2001, s. 670).

Şapinuva devlet arşivini içerik bakımından dört gruba ayırmak mümkündür. Bürokratik yazışmalar olarak tanımlayabileceğimiz birinci grup metinler çoğunlukla kralın görevlilere, görevlilerin krala ve görevlilerin birbirlerine gönderdikleri mektuplardan oluşmaktadır. Arşivin ikinci grubunu ise Hurrice metinlerden oluşan tabletler oluşturmaktadır. Bu tablet grubunun büyük bir çoğunluğunu ise ağız temizleme ritüelleri olarak adlandırdığımız *itkalzi/itgahi*²⁶ ritüelleri²⁷ oluşturur. Burada ismini Boğazköy arşivlerinden de bildiğimiz Hitit Kraliçesi Taduhepa’nın yetki ve sorumluluklarına ilişkin hususlar göze çarpmaktadır. Hurrice Taşmişşarri olan Büyük Kral II./III. Tuthaliya ve eşi Kraliçe Taduhepa Şapinuva’da buldukları ve bu süre zarfında “*itkalzi*” ritüellerini birlikte gerçekleştirmiş olduğunu Ortaköy arşivi sayesinde öğrenmekteyiz. Ayrıca Ortaköy arşivinde Taduhepa’nın, büyük krala ve kralın emri altındaki görevlilere yazmış olduğu mektuplar ile Hitit kralı ve kraliçesine hitaben kaleme alınmış mektuplar da mevcuttur (Reyhan, 2017a, s. 93).

Üçüncü grup ise daha çok Hititçe-Hurrice tabletlerden oluşmaktadır. Nehir ve kaynaklara yönelik ritüel metinlerini içeren bu metin grubu Hititçe “*SAL.ŞUGI*” olarak isimlendirilmektedir. Son metin grubunu ise az sayıda olan Akadça tabletler oluşturmaktadır. Ortaköy arşivi içerisinde çivi yazılı metinlerin yanı sıra Hitit hiyeroglif yazılı mühür baskıları da önemli bir yer tutmaktadır. Genellikle görevlilere ait olan bu baskılar işlerin kim tarafından ve hangi yetkiyle yapıldığı konusunda açıklık getirmesiyle oldukça önemlidir (Süel, 1997, s. 98).

Alp-Himalaya dağ sırasının genç levhası üzerinde yer alan ve hareketli bir kara parçası olan Anadolu yarımadası, Antik vesikalarda “Asia Minor” olarak adlandırılmıştır. Anadolu, Güneyde

---

²⁶ Hititler, günlük hayatta karşılaştıkları olumsuz durumları öfkelenen bir tanrının ülkelerini, kenti veya tapınağı terk etmesine bağlamışlardır. Bu öfkenin nedeni olarak ise bedenen ve ruhen kirlenmiş olduklarını düşünmüşlerdir. Bu kirlilikten arınılması halinde hastalık, salgın, kıtlık, kuraklık, ev içinde kan, lanet, gözyaşı gibi felaketlerin ortaya çıkacağına inanılmaktadır. Bu nedenle felaketlerden uzak kalmak için kirliliklerden arınmak gerektiğine inanmışlardır. Hitit dini törenleri arasında önemli bir yeri olan arınma törenleri Hitit ritüelleri içerisinde en önemlilerinden biridir. Hurri kökenli olan ve ağız temizleme ritüeli olarak bilinen bu törenler *itkalzi* veya *itgahi* olarak adlandırılırlar (Süel M. , 2011, s. 944; Süel A. , 2015, s. 101; Süel M. , 2015, s. 113; Reyhan, 2016a, s. 2).

²⁷ Hitit dininde, bir konu ile ilgili sonuca ulaşılması için bir şeyi anmak, varsa bir hastalığı tedavi etmek gibi bir hedef doğrultusunda gerçekleştirilen düzenli eylemlere ritüel denilmektedir (Bryce, 2003, s. 217; Murat, 2018, s. 7).

Toros dağları, Kuzeyde Kuzey Anadolu Dağları ile Batıda bulunan Ege sahillerine kadar doğal sınırlarını oluşturmuştur. Bu bölgede çok sayıda nehirler ve bereketli ovalar yer almaktadır (Reyhan ve Cengiz, 2015, s. 59).

1941 yılında toplanan 1. Coğrafya Kongresinde oluşturulan komisyonun amaçlarından birisi Türkiye coğrafyasının bölümlere ayrılması ve bu bölgelerin adlandırılmasıdır. Sonuç olarak Türkiye, kongrede alınan kararlar sonucunda bazı fiziki ve beşerî ölçütler göz önünde bulundurularak 7 bölge ve 21 bölüme ayrılmıştır (Avcı, 2011, s. 95-99).

Hititlerin yerleştiği ve çekirdeğini oluşturduğu İç Anadolu Bölgesi, kongre sonucunda oluşturulan 7 bölgeden biridir. İç Anadolu Bölgesi coğrafi bakımdan kendi içerisinde üç bölüme ayrılmaktadır. Bunlardan ilk bölümü, Yukarı Kızılırmak vadisi olarak tanımlanan Sivas merkezi ile Zara ilçesi arasında kalan bölgedir. Burası, iklimin oldukça çetin geçtiği bu bölgeye nazaran oldukça elverişli, kırmızı ve kahverengi killi toprak yapısıyla tarımsal anlamda bereketli hububat tarımı yapıldığı yerdir. İkinci bölüm ise Sivas-Zara yöresinin güneybatı istikametinde yer alan ve peri bacalarına da ev sahipliği yapan Kapadokya bölgesidir. Üçüncü bölüm ise, iklimin oldukça sert olduğu, tam anlamıyla bozkır özelliği gösteren ve tuzlu ve çorak topraklara sahip Konya ovasını da içine alan bölge olarak tanımlanmaktadır. Bu yöre, arpa ve buğday tarımı için uygundur. Önemli Hitit kentlerini içerisinde barındıran Çorum, Amasya, Yozgat, Tokat ve Sivas illeri, Yukarı Kızılırmak vadisi olarak adlandırdığımız coğrafi kesimin içinde yer alır (Hütteroth ve Höhfeld, 2002, s. 29-39; Yazıcı, 2002. s. 9-12; Yakar, 2007, s. 196-197).

Yukarı Kızılırmak olarak adlandırdığımız bölgeye yerleşen Hititler, Kızılırmak kavsi boyunca yüksek platolara şehirlerini inşa ederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Orta Anadolu Platosunun doğal sınırları Güneyde Toroslar, kuzeyde ise Kuzey Anadolu Dağlarına kadar uzanan bu bölgede birçok sıra dağlar ile içe doğru değişik boyutta ovalar yer almakta olup, Boğazköy-Hattuşa'nın da içinde bulunduğu Budaközü Vadisi bu bölgede yer alan noktalardan biridir (Schachner, 2012, s. 26).

Hititlerin tarih sahnesine çıktığı M.Ö. 2. binyılda tarımın gelişimi ve evrimi çok aşamalı olmuştur. Farklı tahıl türlerinden meyve-sebze yetiştiriciliğine kadar geniş bir yelpazeden oluşan modern tarımın ilk aşaması mevcutta tüketilen yabancı bitkilerin kullanımı ile yaşanmıştır. M.Ö. 9. bin ile 6. bin arasındaki dönemde ilk olarak buğday (emmer ve einkorn)²⁸ ve arpanın yanında mercimek, bezelye ve nohut gibi baklagiller de yetiştirilmiştir. M.Ö. 9. bin boyunca söz konusu bu bitkilerin kullanımı sadece yerel düzeyde tespit edilebilmiş olup M.Ö.

---

²⁸ Dünya tarihine bakıldığında konar göçer ile yaşamlarını sürdüren ilk insanların, tarıma geçişte kültüre aldıkları ilk buğday türleri emmer ve einkorn buğdaylarıdır. Yeryüzünde ilk tarım faaliyetlerinin gerçekleştiği "Bereketli Hilal" olarak adlandırılan Mezopotamya Bölgesi, emmer ve einkorn buğday türlerinin doğal olarak yetiştiği ortamların başında gelmektedir. Burada yetişen buğday türlerinin genetik ile ilgili olarak yapılan analizlerin sonucunda, bu buğday türlerinin Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Diyarbakır-Karacadağ yöresinin Anadolu'daki tahılın ana merkezi olduğu belirlenmiştir. (Atak, 2017, s. 74)

7. bine kadar her yeri kapsayan hububat tarımına geçiş büyük ölçüde tamamlanmıştır (Schachner, 2012, s. 28).

Yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz bilgiler ışığında M.Ö. 2. Binyılda Anadolu'daki tarımsal faaliyetler, Bereketli Hilal olarak adlandırdığımız Mezopotamya'nın güneyine göre görece daha farklı olmuştur. Zira Mezopotamya'nın alüvyon ovalardan oluşan topraklarına göre Anadolu'nun doğal şartlara daha çok bağımlı bir yapısı vardır.

Hitit kentlerinin kurulduğu Orta Anadolu'nun iç kısımları coğrafi açıdan oldukça zor şartlar sunmaktadır. Hitit Devleti, kurulduğu dönemde stratejiyi ön planda tutmuş olmalı ki başkent olarak Hattuşa'yı kurmuştur. Anitta'nın lanetine rağmen Hattuşili'nin burayı seçmesindeki en büyük etmenin güvenlik kaygısı olduğu düşünülmektedir. Nitekim Hititlerin başkent Boğazköy-Hattuşa başta olmak üzere Ortaköy-Şapinuva, Kuşaklı-Sarissa gibi önemli Hitit kentlerine bakıldığı zaman oldukça dağlık, çevresine göre hâkim noktalara kentleri yerleştirdikleri görülmektedir.

Orta Anadolu bölgesi Hitit döneminde de hemen hemen bugünkü iklim koşullarına sahip olmuştur. Örneğin, bu bölgede yaz ayları sıcak ve kurak, kışları ise oldukça sert geçmekteydi. İklimin oldukça sert olması, özellikle de yaz aylarında yaşanan kuraklıkların ardından su kaynaklarında azalmaların yaşanması özellikle bu coğrafyada tarımın yapılmasını oldukça güçleştirmiştir.

Orta Anadolu'da yıllık düşen yağış miktarı 500 mm'yi geçmediği için burada ağırlıklı olarak kuru tarımın yapıldığı varsayılmaktadır (Bryce, 2003, s. 89). Zira Hitit metinlerinde buğday "ZIZ", arpa "SE" ve çavdar gibi hububat isimlerinin ağırlıklı yer alması Hitit topraklarında kuru tarımın yapıldığını doğrular niteliktedir. Yapılan arkeolojik kazılar sonucu ele geçen tahıl kalıntıları bu bilgiyi desteklemektedir. (Kınal, 1987) Özellikle buğdaya ait tahıl kalıntıları başta Kaman-Kalehöyük olmak üzere, Boğazköy-Hattuşa, Ortaköy-Şapinuva, Kuşaklı-Sarissa ve Maşathöyük-Tapikka gibi önemli Hitit yerleşimlerinde açığa çıkarılmıştır (Nesbitt, 2000, s. 15).

Filolojik kayıtlarda hububat isimlerinin sıkça yer alması, arkeolojik kazılarda ele geçen tahıl kalıntılarının bu durumu desteklemesi sonucunda Hititlerin yaşadığı dönemde Anadolu'nun hemen hemen günümüzle benzer iklim koşullarına sahip olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Zira *Buğdaygiller-Gramineae (Poaceae)* familyası içinde yer alan tahıllar ekolojik istekleri ve sıcaklık isteklerine göre sıcak iklim tahılları ve soğuk iklim tahılları olarak iki gruba ayrılmaktadır (Kardeş vd., 2019, s. 1198). Hitit metinlerinde de rastladığımız buğday, arpa, çavdar ve yulaf bu gurubun içerisinde serin iklim tahılları olarak tanımlanmaktadır. Bunların içinde en çok bildiğimiz buğday, minimum 3-4 °C, optimum 25°C ve maksimum 30-32 °C da yetişmektedir. Buğday yetiştirilen alanların %75'inde yıllık yağış 375-875mm arasında olduğu bilinmektedir (Briggle, 1980, s. 6-13). Dolayısıyla tüm bu bilgiler ışığında Hitit dönemi Orta Anadolu'su ile günümüz Orta Anadolu'su arasında iklimsel anlamda farklılıkların olmadığı anlaşılmaktadır.

Hititlerin yaşadığı dönemde Orta Anadolu'da bölgesinde günümüze nazaran nemli bir iklim vardır. Nitekim bugün bozkır olan yüksek kesimlerde o dönemlerde sedir ağaçları yer almaktaydı. Zira sedir ağacı yapısı gereği nemli iklimi sevmektedir. Ayrıca iklimde yaşanan değişimler ve nüfus yoğunluğunun artması gibi çevresel sebepler sonucunda Anadolu'daki meşe ormanları 2000 yıl tahribat nedeniyle azalmaya başladığı bilinmektedir. Ayrıca çam (karaçam) ormanlarının 1000 yıl önce Orta Anadolu'da var olduğu görülmektedir (Atalay, 2000, s. 170).

Hitit çivi yazılı metinlerde farklı ağaç ve bitki adının geçmesi bu durumu desteklemektedir (Hoffner, 2003, s. 95-96). Örneğin, Ortaköy-Şapinuva kazılarında açığa çıkarılan "B" binasında yanmış halde ele geçirilen ahşap hatılların üzerinde yapılan analizler sonucunda ağaç parçalarının Anadolu Sediri olduğu ortaya çıkmıştır. Bu, Hitit döneminde Anadolu'da orman varlığını arkeolojik olarak kanıtlamaktadır (Süel M., 1998, s. 561; Süel A., 1998, s. 41).

Sonuç olarak bölgenin Hitit dönemindeki ekolojik koşullarını tespit etmek hâlâ güç olsa da yapılan polen analizleri ve jeolojik gözlemler sonucunda elde edilen veriler, son Buzul Çağı'nın sona ermesinden itibaren iklim koşullarında büyük bir değişiklik olmadığını bize göstermektedir (Walter vd., 2000, s. 368).

2. BÖLÜM

HİTİT TARIM EKONOMİSİ

2.1. Hitit Ekonomisi İçin Tarımın Önemi

Tarım, Hitit ekonomisi için en temel kaynaktır (Alpaslan, 2013, s. 506). Hitit devletinin kuruluşundan itibaren krallığın ülke içerisinde uyguladığı politikalar genellikle tarım üzerine inşa edilmiştir. Çünkü kralın toplum önünde başarılı görünmesi hem kendi itibarı açısından hem de devletin başarısı için önemli olmakla birlikte, ülkenin refahı ve devamlılığı açısından önem arz etmektedir. Bunun tek koşulu ise toprağın düzenli işlenmesi ve yapılacak olan hasadın bereketli geçmesiyle mümkün olabilirdi. Hititlerde toprağın düzenli olarak işlenmesi ve verimliliğinin sağlanmasıyla tanrıları da memnun edilecektir. Zira Hititlerin dini inanışına göre toprağın baş sahibi Fırtına tanrısıdır (Reyhan, 2009a, s. 157-158), (Reyhan, 2018, s. 282).

Orta Anadolu Bölgesinin iklimi tarımsal faaliyetleri selameti açısından her dönem olumlu sonuçlar vermemektedir. Kuraklık, su baskını, kötü mahsul, bitki ve hayvan hastalıkları, askeri tahrip ve yağmalar sonucu yok olması, eski Anadolu'da da sık sık rastlanan açlığa neden olmuştur. Metinlerde açlığın temel nedeni olarak tahıl kıtlığı ön plana çıkmaktadır. II. Murşili'nin Veba Duasında bu durumu destekleyen ifadeler yer almaktadır (Ünal, 2005, s. 52); (Reyhan, 2009a, s. 164).

Ey tanrılar, ne yaptınız? Vebanın Hatti ülkesine girmesine izin verdiniz ve herkes oluyor! Şimdi size sunulacak yiyeceği ve içkiyi hazırlayacak kimse kalmadı! Ekici ve

*biçicilerin hepsi öldüğü için tanrıların tarlalarını kimse ekmiyor ve biçmiyor!
Tanrılara ekme yapan değirmenci kadınların hepsi öldü* (Bryce, 2003, s. 94).

II. Mursili ayrıca Veba Duasında ülkenin ekonomik unsurlarını belirterek, Hitit ekonomisinin başlıca kaynağının tarım olduğuna yönelik önemli ifadeleri aktarmaktadır (Reyhan, 2018, s. 283).

Krala, kraliçeye, prenlere ve Hatti ülkesine, sağlık, canlılık, güç, uzun ömür ve gelecekte mutluluk ver, tahıllar, bağlar, meyve ağaçları (?), sığırlar, koyunlar, keçiler, domuzlar, katırlar, eşekler, tüm hayvanların ve insanların sonsuza dek çoğalmasına izin ver, büyüsünler, yağmurlar gelsin ... hatti ülkesinde her şey büyüsün ve gelişsin (Reyhan, 2018, s. 283).

Hititlerin Anadolu'da kurduğu organize sistem tarımda da kendisini en iyi biçimde temsil etmiştir. Ekonomi tarıma bağlı olduğu için, gündelik yaşamdaki roller buna göre şekillenmiştir. Dolayısıyla her Hitit bireyinin yaşamı tarımsal faaliyetler üzerine konumlanmıştır. Bu düzen içinde her evin bir sorumluluğu ve uyması gereken kurallar silsilesi mevcuttur. Devlet ise bu noktada üzerine düşeni yapıyor kargaşaya mahal vermemek adına kanunlar yoluyla bazı uygulamalara gidiyordu (Sevinç-Erbaşı, 2014, s. 869-870).

Hitit devletinin ayakta kalabilmesi, ekonominin dinamik bir şekilde ilerleyebilmesinin koşulu olarak tarımın sürekliliğine bağlıdır. Çünkü devletin ekonomisinin büyük bir kısmı tarım ve hayvancılıktan oluşmaktadır. Devlet hazinesine kaydedilen gelirin hatırı sayılır bir miktarı bu iki kalemden oluşmaktadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin en küçük birimini, Hititçesi "parn, pir" olarak adlandırılan "ev" ler oluşturmaktadır. Dolayısıyla evler Hitit ekonomisi içerisinde üretim zincirinin en temel parçasını oluşturmaktadır (Klenger, 1986, s. 25-27; Ünal, 2007a, s. 67; Sevinç, 2008, s. 17).

Hitit ekonomisi içerisinde yer alan evlerin ekonomik bir yapı olmasının yanında esasında ataerkil bir yapıya sahip olduğunu görmekteyiz. Detaylı olarak incelendiğinde söz konusu bu evler genel itibarıyla evin reisi olarak konumlanan baba üzerine inşa edilmiş ve onun otoritesini kabul etmiş küçük birimlerden oluştuğu görülmektedir. Evlerin kendi içinde uyması gereken kural ve düzenlerin yanında idari olarak devlete karşı bazı sorumluluğu vardı. Ekonomik anlamda ise alınan toprak karşılığında sorumlu oldukları bazı görevlerin olduğu bilinmektedir. Buna göre, her evin toprağı işletme hakkı karşılığında vergi vermesinin yanında üretimi kesintisiz bir şekilde devam ettirme sorumluluğu vardır (Yakar, 2007, s. 59; Reyhan, 2018, s. 285; Reyhan ve Cengiz, 2021, s. 113).

Dolayısıyla tüm bu üretim ifadeler de göz önüne alındığında Hitit iktisadi hayatında evlerin, teknik anlamda bir ailenin ikamet ettiği salt konut kavramından ziyade ev halkının da içerisinde bulunduğu üretim zincirini tarif ettiği anlaşılmaktadır. Bu üretim zinciri içerisinde her bireyin farklı görev ve sorumlulukları olmaktadır. Ayrıca ekonomik anlamda evler sahip olduğu taşınır taşınmaz varlıklarına göre kendi içlerinde sınıflandırmalara ayrılmıştır (Alp, 2003, s. 42; Yakar, 2007, s. 59; Sevinç, 2008, s. 17).

Evlerin ekonomik anlamda sınıflandırmalara ayrılması sebebiyle kendi aralarında bir hiyerarşinin olduğu görülmektedir. Evler ekonomik güçlerine göre söz sahibi olmaktadır. Bu nedenle küçük üretim hacmine sahip bir ev, kendinden daha büyük üretim hacmine sahip başka bir evin sorumluluğunda üretimine kesintisiz bir şekilde devam edebiliyordu. Ya da tüm bunların yanında üretim hacminin küçüklüğü veya büyüklüğüne bakılmaksızın üretim zinciri içerisindeki bütün evler, doğrudan saraya, tapınağa veya asil tabakadan birine bağlı olarak üretim yapması mümkün olabiliyordu (Ünal, 2007a, s. 67).

Hitit ekonomisinin temeli tarıma dayanmaktaydı. İklim koşulları da göz önüne alındığında tarımın ve tarımsal ürünlerin önemi daha iyi anlaşılmaktadır. Zira devletin ayakta kalması açısından üretim konusunda sistemli bir yol izlenmeli ve herhangi bir aksaklığa mahal vermeden üretime devam edilmeliydi. Durum böylesine hassas olunca haliyle zorlukların yaşanması da elbette kaçınılmaz olmuştur. Hititlerin hüküm sürdüğü Orta Anadolu'da gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerin yağışlara bağlı olduğu bilinmektedir. Yağışların düzenli olmaması sebebiyle yaşanan iklimsel değişimler sonucu her yıl farklı miktarlarda ürün hasat edilmekteydi. Bu durum ekonomisi tarıma bağlı olan Hitit Devleti'ni ise zaman zaman zor durumda bırakmaktaydı. Anadolu'nun ilk organize devleti olan Hitit Devletinde güçlü bir yapının oluşması ancak güçlü ve sistemli bir ekonomik üretimin kurulmasıyla mümkün olabilirdi (Alpaslan, 2013, s. 510). Devletin siyasi başarısı ve uzunca bir süre ayakta kalmasının en büyük sebeplerinden birisi tarımsal üretime dayanan bir toprak işletim sistemine sahip olmalarından kaynaklanmaktaydı (Erkut ve Reyhan, 2012, s. 81).

Orta Anadolu'nun yüksek platolarında hüküm süren Hititlerin ekonomisi tarıma, üretimin ise büyük ölçüde toprağa bağlı olarak devam ettirildiği için, toprağın hazine gelirleri üzerinde önemli miktarda katkısı vardır. Devlet tahsis ettiği topraklar üzerinden aldığı vergilerle gelirlerini arttırmaya çalışmıştır. Toprak değerine göre gruplandırılmıştır. Buna göre geliri nispeten daha düşük olan araziler halka tahsis edilirken, geliri yüksek olan topraklar sarayın, tapınakların ve asillerin kullanımına bırakılmıştır (Sevinç, 2008, s. 30).

Hititlerin bulunduğu konum itibarıyla devletin devamlılığını sağlayan yegâne unsur bilindiği gibi tarımdır. Çünkü Hitit yerleşimlerinin kurulduğu Orta Anadolu platosu fiziki olarak oldukça dağlık ve engebeli araziler üzerine kurulmuştur. Burada kısıtlı bir alanda gerçekleştirilen tarımla hayatlarını idame ettirmişlerdir. Dolayısıyla ekonomik kalkınmanın tek şartı tarımdan elde edilen gelirin takibinin sağlanmasıdır. Hazinesinin en büyük gelir kaynağı tarımsal üretimden gelen vergilerden karşılanmaktadır. Mülkiyeti devlete ait olan tarım arazileri, ekilip hasat edilmesi koşuluyla halka dağıtılması gerçekleştirilmiş ve bunun karşılığında günümüzdeki kiraya eşdeğer bir tahsilatın devlet hazinesine katkısı sağlanmıştır. Zamanla, toprağı işleyenler toprağın mülkiyet hakkını kazanmakla birlikte kira benzeri payı (belki daha düşük bir oranda) vergi olarak ödemeye devam etmişlerdir (Eğilmez, 2005, s. 35).

Hitit devletinde tarımsal faaliyetlerin vergilendirme ve askeri harcamalarla doğrudan bağlantılı olduğu görülmektedir. Kendilerine arazi verilenler, bunun karşılığında devlete karşı

bazı sorumlulukları vardı. Genel anlamıyla bugünkü şartlarda zorunlu kamu hizmeti olarak adlandırabileceğimiz şekilde görevlerini ifa etmektedirler. Arazi sahibi olanlar bunun karşılığında savaş anında orduya asker temini konusunda gerekli özeni göstermelerinin yanında, Hititçe *šahhan* ve *luzzi* olarak adlandırılan görevlerini²⁹ yerine getirmekle sorumluydular (Ersoy ve Reyhan, 2001, s. 125).

Hitit kaynaklarında devletin ekonomisi hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Hitit abideleri ve kaya kabartmaları gibi sanat eserleri ile devletlerarası anlaşmalar ve Hitit kanunları gibi yazılı belgeler, Hititlerin ekonomik faaliyetlerini anlamamız açısından oldukça önemli belgeleri teşkil etmektedir (İnan, 1939, s. 424).

Ayrıca arkeolojik kazılar sonucunda da ekonomik hayata dair açıklama yapabileceğimiz pek çok buluntu ve kalıntılara rastlamaktayız. Hitit kentlerinde bulunan baraj yapıları ve sulama kanalları ile ürün depolamak için inşa edilen silo gibi arkeolojik bulgular Hititlerin tarımsal üretime yönelik faaliyetlerini kanıtlamaktadır. Hitit Devletinin tarımı, üretilen ve tüketilen gıdalar hakkındaki bilgilerimizi Arkeolojik kazılarda ortaya çıkan fırın, ocak, depo, çanak-çömlek gibi günlük kullanıma ilişkin nesnelere ile bazı bitki ve tohum kalıntıları ile hayvan kemikleri gibi buluntular yoluyla öğrenmekteyiz (Sipahi, 2015, s. 36). Çivi yazılı belgeler, arazi bağış belgeleri ve Hitit kanunları gibi filolojik belgeler de tarım politikasını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

2.2. Tarım Politikası: Telipinu Fermanı

Hitit ekonomisini daha yakından anlamamız açısından önemli filolojik belgelerden birisi kral Telipinu döneminde yayımlanmış olan Telipinu Fermanı'dır. Telipinu Fermanı Eski Hitit dönemine ilişkin değerli bilgiler vermesi açısından oldukça kıymetli bir belgedir. Kral, Ferman'ın giriş kısmında kendinden önceki dönemlere atıfta bulunarak ülkenin karışıklık ve kaosa sürüklendiğini ifade eder. Metnin devamında ise tahta çıkmasıyla beraber ülkeye barışın ve refahın yeniden gelmesi hususundaki bilgiler yer almaktadır (Koç, 2022, s. 83-98).

Tahta geçmesinin ardından ülke idaresinde yaptığı yeniliklerle "reformist kral" olarak adlandırılan kral Telipinu, idari ve ekonomi alanında yaptığı köklü değişikliklerle sistemli bir yönetimin oluşmasını başarmıştır. Telipinu'nun özellikle ekonomi alanında aldığı kararlar oldukça dikkat çekicidir (Reyhan, 2017a, s. 47).

Orta Anadolu'nun yüksek platolarına yerleşen Hititlerin başlıca gelir kaynakları şüphesiz ki tarım ve hayvancılıktır. Özellikle tarıma bağlı bir toplum olan Hititlerin, tarımsal faaliyetlerden elde ettikleri gelirler, ekonominin büyük bir kısmını oluşturduğu için ülkenin kalbinin toprak olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Telipinu'nun bilhassa tarımla ilgili olan hususlara

---

²⁹ *Šahhan*: sahip olunan toprak karşılığında devlete ödenen bir çeşit vergi olarak tanımlanmaktadır. *Luzzi*: yolların ve askeri tesislerin bakım ve onarım faaliyetleri ile saray, tapınak gibi resmî kurumların onarımında görev yapmak, diğer bir deyişle zorunlu kamu hizmeti olarak tanımlanmaktadır. (Reyhan, 1996, s. 207)

dikkat çekmiş olması çok çarpıcıdır. Tarlaların ekilmesi, biçilmesi, depolanması gibi konular kralın üzerinde durduğu konulardan bazılarıdır. Özellikle depolama konusuna değinen Telipinu, kendinden önce yaşanan hırsızlık olaylarının bir daha meydana gelmemesi için bu konu üzerine hassasiyetle yaklaşmıştır. Bu konuya aldığı çözüm ise depoların kralın mührü ile kapanması, aksi yönde harekette bulunanların ise ölümle cezalandırılacağını ifade etmiş olmasıdır. Alınan bu tedbirler ülkenin ekonomik açıdan büyüüp, gelişmesi açısından çok önemlidir (Reyhan, 2017a, s. 48).

Depoların Hitit ekonomisi için önemi büyüktür. Zira taşradan toplanan vergilerin taşradaki depolarda saklandığı ve başkent Hattuşa'daki depolara nakledilerek; başkentten taşraya yeniden dağıtım yapılması sağlandığı bilinmektedir. Dolayısıyla depoların kontrolü ve güvenliği önem arz etmektedir. Telipinu dönemi öncesinde yaşanan karışıklıkta depoların kontrolü tam olarak sağlanamamış ve buralarda görevli olan LU^{MES}AGRIG unvanındaki kişiler haksız kazançlar sağlayarak suistimallere sebep olmuştur. Tahılların toplanması ve depolanması sürecindeki haksızlıkları gören Telipinu bu durumu, *“toprağın kanını emmek”* şeklinde tanımlamıştır. Telipinu'nun tüm çabası bu kişilerin adaletsiz bir şekilde elde ettiği gelirlerin önüne geçerek kraliyet hazinesi olarak düşünülen depoların kontrolünü sağlamak olmuştur (Reyhan, 2009a, s. 157-166; Archi, 2015, s. 14; Reyhan, 2017a, s. 49).

Telipinu'nun yönetimde uyguladığı akılcı politika sonucunda Hitit ekonomisi toparlanmaya başlamıştır. Tarım ve tarımsal ürünler devlet hazinesinin en önemli kaynağını oluşturduğu için ekonomi politikasını tarım üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bilhassa fermanla bahsettiği hususları, pratikte de uygulamış olması onun bu konudaki kararlılığını göstermektedir. Özellikle siloların üzerinde hassasiyetle duran Telipinu, siloların inşa tekniğinden, işleyişine kadar geniş bir alanda ilkeli adımlar atmıştır. Yapılan düzenlemeler sonucunda inşa edilen silolarda hububatın sağlıklı muhafaza edilmesi, bu hububatın devlet kontrolünde korunup saklanması ve taşradaki silolarda saklanan hububatın taşradan merkeze düzenli olarak nakledilmesi, Telipinu'nun yayımladığı fermanı sonucunda ülkede gelişmiş bir tarım ekonomisi sistemi oluşturma çabasını somut olarak kanıtlamaktadır (Reyhan, 2009a, s. 171-172, 2017a, s. 51).

2.3. Hitit Kanunlarında Tarım

Hititlerin tarımsal faaliyetleri hakkında önemli bilgiler edindiğimiz kanun maddeleri Hitit Devletinin tarım politikasına ışık tutmaktadır. Tarım arazilerinden, iş gücü ücretlerine, tarımsal üretimin korunmasından suçlara yönelik geniş bir alanda önlemler alınmış ve buna yönelik hukuki düzenlemeler yapılmıştır (Erkut ve Reyhan, 2012, s. 82).

Hitit Devleti bir hukuk devletidir. Devlet ekonomik hayata dair birçok düzenlemeyi kanunlar yoluyla belirlemiştir. Hitit Devletinin ayakta kalması iyi bir idari mekanizma kurmalarının yanında temelde de hukuk kurallarının işleme ile mümkün olmuştur. Devletin böylesine uzun bir süre hüküm sürmesinin temeli esasında buna dayanmaktadır. Hitit kanunlarında toplumun

iktisadi ve sosyal hayatının düzenlenmesi amacıyla pek çok madde yer almaktadır. 100'er maddelik iki seri halinde olan Hitit kanununun ilk 100 maddesi "eğer bir adam" şeklinde başlayan ceza maddelerini içermekte iken "eğer bir bağ" şeklinde başlayan ikinci 100 maddelik kısmı ise tarım ve hayvancılık ile alakalı yasal düzenlemelerden oluşmaktadır (Reyhan, 2018, s. 281-339).

Hitit kanunlarının "eğer bir bağ" şeklinde başlayan maddeleri incelendiğinde Hitit devletinin tarım politikasını, tarımsal faaliyetlerini, tarımsal ürünleri, tarımsal ve hayvansal ürünlerinin fiyatlarını, tarım aletlerini ve tarım işçilerine ödenecek ücrete ilişkin hususlarla ilgili birtakım düzenlemelerin yer aldığı görülmektedir. Ek olarak saraya ait arazilerin işletilmesi konusu kanun metinlerinde yer alan diğer önemli hususlardan biridir. Hammurabi kanunlarının aksine Hitit kanunlarında kısasa kısasın yer almaması hatta kazara adam öldürme sonucunda dahi ceza verilirken "eli kaza işledi" gibi oldukça hafifletici bir sebeple cezayı düşürerek taammüden adam öldürme suçundan ayırması Hitit hukukunun çağının çok ilerisinde olması açısından önemli bir göstergedir (Süel A. , 2012, s. 304).

Hititler, tarımsal faaliyetlere zarar gelmemesi ve kurulan idari sistemin bozulmaması adına kanunlar yoluyla birtakım önlemler almıştır. Tarımın Hitit ekonomisi için ne denli önemli olduğu kanun maddelerinden anlaşılmaktadır. Buna göre Hitit kanunlarında ender rastlanan ölüm cezasının ekilmiş bir tarlaya yeniden tohum atan kişiye verildiği görülmektedir.³⁰ Buradan hareketle tarım arazilerine ve ürünlerine karşı işlenen suçlara verilen cezalar göz önüne alındığında Hitit ekonomisi içerisinde tarımın ne denli önemli olduğu görülmektedir (Reyhan, 2009a, s. 166, 2018, s. 281-339; Demirel ve Sevim, 2012, s. 203).

Kanunun 167'nci maddesinde ölümle sonlanan bu ceza şeklinin zamanla sona erdiği ve hafifletildiği görülmektedir.³¹

Bu madde ile suçu işleyen şahıs yerine bir koyuna bu cezanın verilmesi gerektiğine karar verilmiştir. Ayrıca bu iki maddenin diğer bir önemi ise içerdiği ifadelerdir. Buna göre Hitit kanunlarının bazı maddelerinde verilen cezalarla ilgili "eskiden şöyle yapılırdı, şimdi ise bu şekilde yapılır" şeklinde yer alan ifadeler mevcuttur. Ayrıca 166 ve 167'nci maddelerden de görüldüğü üzere devlet kanunlar yoluyla eskiye oranla daha insancıl bir yaklaşım sergilemeye başlamış ve daha hafifletici cezalar vermeye başlamıştır (Dinçol B. , 2013, s. 520-533).

---

³⁰ Madde 166: "Eğer bir toprağın üzerine biri (başka) bir tohum serperse onun ensesi saban üzerine koyulsun. İki koşum öküzü bağlansın. Birinin yüzü bu tarafa doğru, diğerinin yüzü o tarafa doğru çevrilsin. Adam ölsün ve öküzler ölsünler. Ve alana daha önce ekin ekmiş olan kimse, o zaman o kendisi için (onu) alsın. Eskiden böyle yapılıyordu." (İmparati, 1992, s. 155).

³¹ Madde 167: "Ve şimdi bir koyun adamın yerine çekilsin, iki koyun öküzlerin yerine çekilsin, otuz ekmek, üç kap iyi cins bira versin ve yeniden arınsın ve alanı daha önce ekmiş olan kimse, o zaman o kendisi için onu biçsin." (İmparati, 1992, s. 157).

2.3.1. Kira ve tazminat ödemeleri

Orta Anadolu'nun yüksek platolarında yaşamlarını sürdüren Hititler, ekonomik kalkınmanın yolunu tarımdan geçtiğini bilmekteydi. Çünkü içerisinde buldukları iklim ve fiziki şartlar değerlendirildiğinde yalnızca tarımla hayatta kalabileceklerini biliyorlardı. Bu sebeptir ki Hitit ekonomisinin başlıca kaynağı tarımdır. Tarımın içinde ise ilk sırayı hububat tarımı almaktadır. Zira bu topraklarda yetiştirilen ürünlerin en başında buğday gelmektedir. Dolayısıyla Hitit sosyal yaşamında buğdayın ödeme aracı olarak kullanılması bu durumun doğal bir sonucudur (Alpaslan, 2013, s. 506-520).

Kanun maddelerinden öğrendiğimiz kadarıyla Hitit toplumunda yapılan her işin karşılığında farklı ücretlendirme vardır. Buradaki önemli husus yapılan işin karşılığı için ödenmesi gereken miktarı devletin belirlemiş olmasıdır. Merkezi fiyat politikasının uygulandığını gördüğümüz Hitit Devletinde merkezîyetçi devlet anlayışının yönetimde esas olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hitit kanunlarında zanaatkarlara yapılan ödemenin buğday ile gerçekleştiğini bilmekteyiz.³²

Buğdayın ayrıca cezalarda tazminat olarak ödendiği yine kanun maddelerinden anlaşılmaktadır. Bu minvalde düzenlenen Kanununun 83 ve 85 inci maddelerinde domuz hırsızlığı yapan kişiler hakkında uygulanacak cezalara ilişkin hükümler yer almaktadır. Buna göre büyük domuz çalan kişiye 6 şekel gümüş, yavru süt domuzu çalan kişilere ise iki süt domuzu için bir PA buğday cezası verilmiştir. 83'üncü maddenin devamı niteliğinde düzenlenen 85'inci maddede ise domuz yavrusunun ahırdan çalınmasına karşılık birimi tam belli olmamakla birlikte buğday ödeme cezası verilmesi hükmedilmiştir.³³

Hitit kanun maddelerinde saban öküzünün kiralınmasına ilişkin hükümler de yer almaktadır. Kanununun 159'uncu maddesinde³⁴ kiralama bedeli açıkça ifade edilmiştir. Buna göre saban öküzünün kiralınmasında kullanılan ödeme yöntemi buğdaydır. Bilindiği üzere, saban öküzü Hitit tarımında kullanılan en önemli tarım aletidir. Kanuna göre devlet saban öküzü olmayan vatandaşların öküz kiralınması konusunda kolaylık sağlamış ayrıca da madde ile kiralayan ve kiraya verenin olası karşı karşıya gelmesi durumu engellenmeye çalışılmıştır (Ünar, 2019, s. 99).

Kanununun 78'inci maddesinde yine tarımda kullanılan saban öküzüne ilişkin husus yer almaktadır. Buna göre kiralayan kişinin öküzü herhangi bir zarar vermesi durumunda öküzün

---

³² Madde 160: "Eğer bir demirci bir buçuk mina ağırlığında bir çörtlen yaparsa, bir buçuk PA buğday onun ücretidir. iki mina ağırlığında bir balta yapan kimsenin ücreti bir PA kızıl buğdaydır." Madde 161: "Eğer bir mina ağırlıkta bir balta yaparsa ücreti bir PA buğdaydır." (İmparati, 1992, s. 151)

³³ Madde 83: "Eğer gebe bir dişi domuzu biri çalarsa, altı şekel gümüş versin. Süt domuzları da hesaplanır: iki süt domuzu için bir PA buğday versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırsın." Madde 85: "Eğer bir küçük genç domuzu biri kesip alırsa ve çalarsa. [... buğday] versin." (İmparati, 1992, s. 89-91).

³⁴ Madde 159: "Eğer çift öküzlerini biri boyunduruğa koşarsa, yarım PA buğday onun ücretidir ya da onların kira bedeli." (İmparati, 1992, s. 151).

sahibine kiralama bedeline ek olarak 1 PA buğdayı tazminat olarak ödeme sorumluluğu verilmiştir.³⁵

Kanunda yer alan 56'ncı maddede³⁶ askeri sefer sırasında dahi bağların hiçbir şekilde tahrip edilmemesi gerektiği vurgulanmış, maden işçileri dâhil ordunun içinde yer alan tüm askeri gruplar bu suçu işlemeleri halinde cezasız kalmayacakları diğer bir deyişle muaf olmadıkları açıkça belirtilmiştir. Konu ile ilgili önemli bir detay ise özellikle askeri anlamda oldukça önemli olan silah yapımında çalışan madencilerin bile bu hükümden muaf tutulmamış olması Hititler için tarımın önemini göstermesi açısından çarpıcıdır (Ünar Ş. , 2019, s. 89-105).

2.3.2. Hırsızlık ve tarım arazilerine zarar verme

96 ve 97'nci maddeler³⁷ tarım ürünlerine karşı işlenen hırsızlık suçuna ilişkin düzenlenmiştir. 96'ncı maddede özgür bir adamın hırsızlık yapması durumunda çaldığı buğdayları sahibine teslim etmesi ve 12 şekel ödemesi halinde suçtan kurtulabileceği belirtilmiştir. 97'nci maddede ise bu defa bir kölenin hırsızlık yapması durumunda uygulanacak yöntem belirtilmiştir ve buna göre kölenin 6 şekel ödemesi halinde suçtan kurtulabileceği hükmü verilmiştir. Burada bir diğer önemli husus kölelerin özgür birine göre yarı yarıya ceza ödediğidir (Dinçol B. , 2013, s. 520-533).

Hitit kanunlarının 100, 101, 102, 103, 104, 105 ve 106'ncı maddeleri genel olarak arazilerin korunmasına yönelik düzenlenmiş maddelerdir. Söz konusu bu maddelerde hırsızlık suçuna karşı öngörülen ceza maddeleri yer almaktadır. Ayrıca kanun maddelerinin diğer bir önemi ise tarla tarımının yanı sıra bağların ve meyveciliğin de Hitit tarımı açısından oldukça önemli olduğudur.

Madde 100: *"Eğer bir kulübeyi biri yakarsa, onun, yani zarar gören kişinin öküzlerini beslemeye devam etsin ve onları bahara kadar ulaştırsın; kulübeyi geri versin, eğer içeride saman yoksa o zaman sadece kulübeyi yeniden yapsın."* (İmparati, 1992, s. 96).

Maddede samanlığın yakılması halinde, suçu işleyen kişinin bahar mevsimine kadar mağdur olan mal sahibinin öküzlerini beslemesi ve eğer samanlığın içinde ürün yoksa samanlığı da yeniden inşa etmesi gerektiği hükmedilmiştir (Bülbül, 2021, s. 1817).

Madde 101: *"Eğer bir bağı ya da bir bağ çubuğunu ya da bir ... ağacını ya da soğanları biri çalarsa eskiden bir bağ için bir şekel gümüş, bir bağ çubuğu için bir şekel gümüş, bir ... ağacı için bir şekel gümüş, bir çile soğan için bir şekel gümüş"*

³⁵ Madde 78: *"Eğer bir öküz kiralanırsa ve onun üzerine bir... ya da bir... koyarsa ve onun sahibi onu ortaya çıkarırsa, bir PA buğday versin."* (İmparati, 1992, s. 87).

³⁶ Madde 56: *"Müstahkem bir kente doğru (=karşı) kralın bir seferine girişmekten, bir bağı kesmekten, maden işçilerinin hiçbiri muaf olmasın; bahçıvanlar her anlamda açıkça luzzi'yi (=tam tamına bütün luzziyi) yerine getirsinler."* (İmparati, 1992, s. 75).

³⁷ Madde 96: *"Eğer özgür bir adam bir ambarında hırsızlık yaparsa ve ambarın buğdayını bulursa ambarı buğdayla doldursun ve on iki şekel gümüş versin: ve böylece suçu evinden uzaklaştırır."* Madde 97: *"Eğer bir köle bir ambarında hırsızlık yaparsa ve ambarın buğdayını bulursa ambarı buğdayla doldursun ve altı şekel gümüş versin: ve böylece suçu evinden uzaklaştırır."* (İmparati, 1992, s. 95-96)

veriliyordu ve ... sının üzerine bir değnek vuruyorlardı: eskiden böyle yapılıyordu ve şimdi, eğer özgür bir adam ise altı şekel gümüş versin ve eğer bir erkek köle ise üç şekel gümüş versin.” (İmparati, 1992, s. 97).

101’inci madde uygulanış bakımından oldukça önemlidir. Zira madde detaylıca incelendiğinde eskiden böyle yapılıyordu şimdi ise böyle yapılıyor şeklinde hususlar yer aldığı görülmektedir. Hititlerde özellikle tarıma ve bağıcılığa büyük önem verilmiş ve buna ilişkin olarak kanun maddelerinde ağır yaptırımlar yer almıştır. Fakat ilerleyen dönemlerde bu ağır cezalar yerini para cezasına bırakmış ve bu durum söz konusu maddelerde eskiden böyle yapılıyordu şimdi ise böyle gibi hükümler yer almaktadır. Bu durum bize Hitit hukukunun esnek yapısını ve pratikliğini göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca kanun maddesinden Hitit kanunlarının ne denli modern ve insan odaklı olduğunu gerektiğinde suçların yumuşayabileceğini göstermesi bakımından da kıymetlidir (Süel A. , 2012, s. 303-312).

103’üncü maddede ekin hırsızlığına ilişkin öngörülen bir ceza yer almaktadır.³⁸ Buna göre, bir gipessar’lık alan kadar ürün çalan kişinin, ürün sahibinin mağduriyetini gidermesi için tarlayı yeniden ekmesi ve bir şekel gümüş para cezası ödemesi hükmedilmiştir. Maddenin devamında ise birim alana göre para cezasının katlandığı görülmektedir. Buna göre iki gipessar’lık alan için yine yeniden ekmenin yanında bu defa para cezasının iki şekel’e çıktığı anlaşılmaktadır.

104, 105 ve 106’ncı maddelerde meyve ağaçlarına ve dolayısıyla bağların korunmasına ayrıca özen gösterildiği anlaşılmaktadır. 105’inci maddede kontrolsüz yakılan ateş sonucu yanan bir meyve ağacı için altı şekel gümüş para cezasının verildiği görülmektedir. Ayrıca daha önceki maddelerden gördüğümüz husus kölelerin özgür bir insana göre daha az para cezasına çarptırıldığıdır. Buna göre eğer suçu işleyen bir köle ise üç şekel gümüş para cezası ödemektedir. 106’ncı madde ise yine kontrolsüz yakılan ateş sonucunda yangının başka birine ait araziye sıçraması durumunda yangını çıkaran kişi, mağdura iyi bir arazi verecek ve yanan araziyi kendisi alıp işleyecektir.

Madde 104: *“Eğer bir bağı ya da bir elma ağacını ya da bir dağ elmasını ya da bir ... ağacını keserse, ... şekel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır.” (İmparati, 1992, s. 121).*

Madde 105: *“Eğer biri bir ateş yakarsa ve kendi ateşi meyve içindeki bir bağı içte yakalarsa, eğer bağları, dağ elmalarını ya da ... ağaçlarını yakarsa, bir ağaç için altı şekel gümüş versin, ekini yeniden eksin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır. Ve eğer bir erkek köle ise, üç şekel gümüş versin.” (İmparati, 1992, s. 121).*

Madde 106: *“Eğer kendi ekin alanına biri ateş taşırsa ve meyveli bir ekin alanı içine onu salarsa ve o alan yanarsa, kim onu yakarsa, o zaman kendisi için yanmış alanı alsın, ama iyi bir alanı alanın sahibine versin ve o kendisi için onu biçsin.” (İmparati, 1992, s. 121).*

---

³⁸ Madde 103: *“Eğer bir ekini biri çalarsa, eğer bir gipessar’lık ekin ise o zaman onu yeniden eksin ve bir şekel gümüş versin: eğer iki gipessar’lık ekin ise o zaman yeniden onları eksin ve iki şekel gümüş versin.” (İmparati, 1992, s. 121).*

107 ve 108'inci maddeler³⁹ yine ekili bağlara verilen zararlara yöneliktir. Buna göre eğer ekilmiş bağlara biri koyunlarını salarsa ve bağa zarar verirse, koyunların sahibi mağdur arazi sahibine ağaçların meyveli olması koşuluyla her ağaç için on şekel gümüş verecektir. Fakat eğer arazi boş ise bu durumda üç şekel gümüş vermesi hükmedilmiştir. 108'inci maddede⁴⁰ ise bağların çitlerle çevrili olması durumunda yüz adet asma çubuğu çalan kişinin altı şekel gümüş; arazinin çevrili olmaması durumunda ise üç şekel gümüş para cezası ödemesi gerektiği hükmedilmiştir. Buradaki önemli husus bağların etrafının çitlerle çevrili olması durumundaki verilen cezanın büyüklüğüdür. Bu durum bizlere Hititlerde özel mülkiyete verilen ehemmiyetin önemli bir göstergesidir (Ünar, 2019, s. 98).

2.3.3. Sınır ihlalleri

Hitit kanunlarının 72, 79, 168 ve 169 uncu maddelerinde arazilerde yapılacak sınır ihlallerine ilişkin tedbirleri ve cezaları içermektedir.

Madde 168: *"Eğer bir ekin alanın sınırını biri ihlal ederse, bir aggala götürsün: ekin alanının sahibi bir gipeşşar alan kessin ve kendisi için onu alsın. Ve sınırı ihlal eden kimse bir koyun, on ekmek, bir kap iyi cins bira versin ve yeniden alanı arındırsın."* (İmparati, 1992, s. 157).

Madde 169: *"Eğer bir ekin alanını biri satın alırsa ve onun sınırını ihlal ederse, iri bir ekmek alsın ve Güneş Tanrısı için onu parçalasın ve desin: 'Benim terazimi toprağa diktin': şu şekilde desin: Güneş Tanrısı, fırtına tanrısı, karşıtlık sebebi yoktur."* (İmparati, 1992, s. 158)

168'inci maddede birbirine komşu iki tarla arasında yaşanması muhtemelen sınır ihlaline karşı yapılan düzenleme yer almaktadır. Buna göre söz konusu ihlali yapan kişi 1 gipessar'lık alanı, 1 koyunu, 10 kurban ekmeğini mağdura vermesi hükmedilmiştir. Maddenin devamı niteliğinde yer alan 169'uncu maddede ise bir kişi bir araziyi satın alır ve o arazinin sınırını ihlal ederse büyük bir ekmeği Güneş Tanrısına kurban etmesi ve suçundan dolayı tövbe etmesi gerektiği hükmedilmiştir.

Madde 72: *"Eğer bir öküz birinin ekin alanında ölürse, alanın sahibi iki öküz versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır."* (İmparati, 1992, s. 85)

Bu maddede bir öküzün birinin tarlasında ölmesi durumunda arazi sahibinin hayvanın sahibine iki öküz birden vereceği hükmü verilmiştir. Bu madde ile arazi sahibi ile hayvan sahibi arasında yaşanacak olası bir husumet durumunun da engellenmesi amaçlanmıştır.

---

³⁹ Madde 107: *"Eğer bir kişi ekilmiş bağlara koyunları salarsa ve bağlara zarar verirse, eğer meyveli iseler bir IKU için on şekel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır, ama eğer boş iseler üç şekel gümüş versinler."* Madde 108: *"Eğer bağ çubuklarını çitlerle çevrili bir bağdan biri çalarsa, eğer yüz ağaç ise, altı şekel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır: ama eğer çitlerle çevrilmemiş bir bağ ise ve bazı bağ çubuklarını çalarsa, üç şekel gümüş versin."* (İmparati, 1992, s. 121-122).

⁴⁰ Madde 108: *"Eğer bağ çubuklarını çitlerle çevrili bir bağdan biri çalarsa, eğer yüz ağaç ise, altı şekel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır; ama eğer çitlerle çevrilmemiş bir ve bazı bağ çubuklarını çalarsa, üç şekel gümüş versin."* (İmparati, 1992, s. 125)

Madde 79: “Eğer bir öküz bir ekin alanına girerse ve alanın sahibi onları bulursa bir gün için onları boyunduruğa koşabilir. Yıldızlar geldiği anda o zaman onları sahiplerine geri itelesin.” (İmparati, 1992, s. 86)

Ekili araziye girip ekinlere zarar veren hayvanlarla ilgili düzenlenen bu maddede zarara uğrayan tarla sahibine zararını kurtarması adına tarlaya giren öküzleri bir günlüğüne koşturabileceği hususunda hak tanınmıştır. Fakat kısıtlı olarak düzenlenen maddede arazi sahibiyle hayvan sahibi arasında ihtilaf yaşanmaması adına süre belirtilmiştir. Buna göre yıldızlar geldiği anda diye bir süre tanınmış dolayısıyla tarla sahibinin hayvanları gün ağarınca kadar kullanabileceği sonrasında ise hayvanı sahibine teslim etmesi gerektiği kararlaştırılmıştır. Böylece her iki tarafında hakları kanunlar yoluyla güvence altına alınmıştır.

2.4. Ölçü Birimleri ve Tarım Aletleri

Mezopotamya medeniyetleri içerisinde ölçü birimlerini ilk kez Sümerler kullanmıştır. Ticaretin daha sağlıklı bir şekilde yapılabilmesi için gerekli olan bu birimler aynı zamanda tapınak hesaplarının tutulmasında ve kamu harcamalarındaki kolaylıklarının yanında iktisadi hayata da büyük katkı sağlamıştır (Şahinbaş-Erginöz, 2006, s. 228).

Ticaretin gelişim sürecine bakıldığında arz-talep dengesiyle aynı orantıda gerçekleştiği görülmektedir. Arz-talep dengesi, insan nüfusunun artması sonucunda zamanla giderek artış göstermiştir. Çünkü nüfusun artması, birtakım ihtiyaçları beraberinde getirmiş ve bu durum doğal kaynak arayışı içerisine girilmesine sebep olmuştur. Sonuç olarak insan ihtiyacının artması ticaretin gelişmesinde etkili olmuştur (Şahinbaş-Erginöz, 2006, s. 226).

Genel olarak ticaret, ölçüm-tartım ve ödeme süreçlerini kapsayan bir bütünden oluşmaktadır. Ticaretin gelişmesi sürecinde uygulama birliğinin oluşması ve daha adil bir alışveriş sürecinin yaşanması için ölçü ve tartı düzeninde belli bir disiplini ortaya çıkarılmasını sağlamıştır. İlk olarak Sümerliler döneminde ödeme aracı olarak arpa kullanılmıştır. İlerleyen süreçte ödeme aracında da bazı değişimler yaşanmıştır. Değerli madenlerin keşfedilmesi ve iktisadi hayata geçirilmesiyle birlikte gümüş, bakır, kalay, demir gibi değerli madenler ödeme aracı olarak kullanılmaya başlanmıştır. Yazılı ve diğer maddi kültür belgeleri olarak nitelendirilebileceğimiz kaynaklar aracılığıyla, Anadolu’da gerçekleştirilen ticarete belirli ağırlıklara sahip olan metal parçaların Asur Ticaret Kolonileri döneminden itibaren hayata geçirilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır (Bilgi, 2003, s. 17).

Asur Ticaret Kolonileri döneminin en önemli ticaret merkezi olan Kaneş’te (Kültepe), tartım amacıyla kullanılmış çok sayıda maden ve taş ağırlık ele geçirilmiştir. Kaneş’teki tüccarların ticaret yaptıkları koloni yerleşimlerinde ölçüm olarak kullandıkları çeşitli şekillerdeki taş ağırlıkların varlığı yazılı belgeler aracılığıyla bilinmekte olup yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu ele geçen buluntular bu durumu kanıtlamaktadır. Yapılan araştırmalarla Ön Asya

ülkelerinde de kullanılmış olan ve hematitten üretilmiş, çoğunlukla oval forma sahip ağırlıkların bu dönemde Alishar, Boğazköy-Hattuşa ve Alacahöyük gibi Orta Anadolu yerleşim yerlerinde de kullanıldığı görülmüştür. Dolayısıyla önemli ticaret merkezlerinde ele geçen bu buluntular, Anadolu ve Mezopotamya’da kullanılan ölçüm yöntemlerinin benzer niteliklere sahip olduğunu bizlere arkeolojik olarak kanıtlamaktadır (Erginöz-Şahinbaş, 2006, s. 227).

Hitit kaynaklarında Hititçenin yanı sıra hem Sümerce hem de Akadça ölçü terimlerinin yer aldığı görülmektedir. M.Ö. 2. bin yılın başında Asur ticaret kolonileri sayesinde Anadolu’ya girdiği düşünülen Mezopotamya kökenli bu ölçüleri Hititler kendilerine göre değiştirerek ticari faaliyetlerinde ve sosyal hayatta kullanmaya başlamışlardır (Eğilmez, 2005, s. 9).

Hitit arşivleri sayesinde Hititlerin hayatın her alanında ne gibi yenilikler ve uygulamalar yaptığını net bir şekilde öğrenmekteyiz. Hititlerin sayılarla ve ölçüm işleriyle ne kadar alakalı oldukları yine arşivler aracılığıyla gün yüzüne çıkmıştır. Örneğin Karahna⁴¹ şehrinde bulunan bir tapınağa ait envanter kaydına ilişkin bir metinde personel sayısı ile ilgili bir hesaplama yapıldığı görülmektedir. Metnin kolofon kısmında çalışan personelin toplamı 775 olarak verilmiştir.⁴² Buna göre tapınakta görevli personelin sayısı hesaplanırken matematikteki dört işlemden ikisi kullanılmıştır (Süel A. , 2012, s. 306).

Karahna örneğinden de görüleceği üzere Hititler, sayısal işlemlerde de oldukça başarılı sonuçlar elde etmiştir. Hesaplama işlemlerini ticaret ve ekonomilerine de aktaran Hitit ekonomisinde bir takım ölçüm ve tartım birimlerini kullandıklarını yazılı kaynaklar aracılığıyla biliyoruz.

Yazılı belgelerde Hititlerin kullandığı ölçü birimlerinin ağırlık ve alan ölçüleri olarak iki kategoriye ayrıldığı görülmektedir (Tablo 2.1. ve Tablo 2.2.). Söz konusu ağırlık ölçülerinden ilki Hitit metinlerinde sıkça karşılaştığımız ve aynı zamanda para birimi de olan GÍN.GÍN “şekel” dir. Bir diğer ağırlık ölçüsü ve para birimi ise MA.NA “mina”dır (Alpaslan, 2013, s. 514-515). Hititler’de kullanılan en büyük ağırlık birimi ise GUN “talent”dir. Zipattanni ise maşrapa olarak tanımlayabileceğimiz bir ölçüyle sınırları ölçmek için kullanılan ölçü birimidir. Katı ve taneli maddelerin ölçümünde ise PA “parisu” kullanılmıştır (Taş, 2008, s. 83).

---

⁴¹ Hitit Krallarından II. Murşili ve III. Hattuşili’ne ait belgelerde yer alan Karahna şehri, Hititlere komşu olan Kaşgaların istilasına uğramış dinî bir merkez olarak geçmektedir. Bu merkezin nerede olduğu tam olarak bilinmemekle birlikte Karahna şehrinin Hititlerin başkenti Boğazköy-Hattuşa’nın kuzeyinden, Kahramanmaraş’a bağlı Elbistan ilçesi boyunca uzanan hat üzerinde olduğu tahmin edilmektedir (Darga, 1973, s. 4).

⁴² “Karahna şehri ile ilgili birinci tablet bitti: 537 tapınak görevlisi. Daha sonra 141 görevli verilmiştir (yani yeni tahsis edilmiştir). Bunların içinden otuz dördü ölmüştür. Ayrıca 131 “tapanavant” görevlisi, bu görevlilerin içinde altısı eskiden kalma, 26 kadın din görevlisi. Genel toplam (büyük toplam): yediyüzyetmişbeş tapınak görevlisi, Kadın ve erkek görevlileri de bu toplama dahildir. Hurma şehri ve Kumma şehri bunun içinde değildir.” (Süel A. , 2012, s. 306)

Tablo 2.1. Hitit kanunlarında yer alan ağırlık birimleri (Süel A., 2012, s.307)

1 Şekel	12,4 gr. (Hitit)	
1 Şekel	8,3 gr. (Mezopotamya)	
1 Mina	496 gr.	40 Şekel (Hitit)
1 Mina	498 gr.	60 Şekel (Mezopotamya)
1 PA (parisu)	50 lt	
zipattani	0,5 lt	Sıvılar için kullanılan bir ölçük

Tablo 2.2. Hitit kanunlarında yer alan ölçü birimleri (Süel A., 2012, s.307)

1 AMMATU	50 cm	
1 IKU	30 AMMATU	15 m
1 DANNA	100 IKU	1500 m
1 IKU	3600 m ²	
1 gipessar (arşın)	50 cm	
Sekan	1 karış	

Hitit metinlerinden bilinen diğer ölçü birimleri ise; UMBIN (Hititçesi: şankuvai) “tırnak”, Kalulupa/SU.SI “parmak uzunluğu”, UPNU “avuç, karış”, Haştai “bir kemik ölçüsü” dur (Süel A., 2012, s.307).

Ayrıca bu ölçü birimlerinden başka, hangi ölçüye karşılık geldiği tam olarak bilinmeyen kapunu, tarna-, nah(ha)ş/zi-/nahzi-, hazzila-, BÁN/S_TU ve sıvıların ölçmek için kullanılan ölçü kabı oldukları düşünülen *duddu* ve *wakşur*, Hitit metinlerinde sıkça karşılaştığımız ağırlık ve alan ölçüleridir (Taş, 2008, s. 83).

Kanun maddelerinde tarımda kullanılan zirai aletler hususunda da bilgiler edinmekteyiz. Tarım elbette ki başlı başına büyük bir önem arz etmektedir. Yaşanan teknolojik gelişmeler ile birlikte tarımda çeşitli aletler kullanılmaya başlanmış bu sayede üretim büyük ölçüde artmıştır.

Tarımda makineleşmenin henüz başlamadığı ilk çağ toplumları gibi Hititlerde de en önemli tarım aletinin saban olduğunu yine kanun maddelerinden öğrenmekteyiz. Bu nedenle kanunlar aracılığıyla sabanlar koruma alınmıştır. Hitit tarımında kullanılan zirai aletin saban olduğu ve sabana karşılık işlenen bir suç ile bu suça yönelik öngörülen ceza Hitit kanunlarının 121’inci maddesinde açıkça ifade edilmiştir (Bülbül, 2021, s. 1814).

Madde 121: “Eğer bir sabanı özgür bir adam çalarsa, onun sahibi ... -in üstüne onu hırsız koysun ve öküzler aracılığıyla (onu?) ..., Eskiden böyle yapıyordu ve şimdi suçlu altı şekel gümüş versin ve böylece suçu evinden uzaklaştırır. Ve eğer erkek bir köle ise, üç şekel gümüş versin.” (İmparati, 1992).

2.5. Tarım İşçileri ve NAM.RA'lar

Hitit ekonomisi içerisinde ekonominin en alt birimini oluşturan evlerde ev halkının organize bir şekilde çalışmasıyla, hasat zamanında işlerin kolaylıkla yapılması sağlanıyordu. Bazı durumlarda ise ev halkının işin altından kalkamayacağı durumlarda geçici iş gücünden yararlandıkları yazılı belgelerden anlaşılmaktadır. Günümüzde olduğu gibi belli bir yevmiye karşılığında çalışan tarım işçileri genelde özgür insanlardan oluşmaktadır. Belirli süreli işte çalışan bu işçiler evin idaresini sürdüren babanın yönetimi altında çalıştıktan sonra işleri bitince evden ayrılıyorlardı (Giorgadze, 1987, s. 253).

Hititlerde kadınların ekonomik hayatına katkılarına ilişkin elde edilen bilgilerin kısıtlı olması, kadınların ekonomi hayatına olan katkıları hakkında yorum yapılmasını kısıtlı hale getirmektedir. Buna rağmen çivi yazılı metinler, Hitit kadınlarının kült alanında da görev aldığını ortaya çıkarmıştır. Özellikle tarımla alakalı olarak hasat edilen tahılın öğütme işlerinde çalışan kadınlara MUNUS^{MEŠ} NA₄ ARÀ adının verildiği, görevlerinin ise tahılı öğütme işlemi sonucu un haline getirerek, tanrıya sunmak için kurban ekmeğini de hazırlamak olduğu bilinmektedir. Ayrıca erkeklerin bu işlerde çalışmadıkları yazılı belgeler ile bilinen diğer husustur (Darga, 1984, s. 67).

Hitit kralı II. Murşili'nin veba duasında kadınların görev aldıkları işlere dair şu bilgiler yer almaktadır.

“Bütün Hatti ülkesi ölüyor. Böylece kimse size kurban ekmeği ve sıvı kurban yapmaz. (Yapacak kimse kalmayacak) Tanrıların tarlalarında çalışan çiftçiler öldü. Böylece artık kimse tanrıların tarlalarında çalışmıyor ve ekin biçemiyor. Tanrılara kurban ekmeği yapan buğday öğüten kadınlar öldü. Artık kurban ekmeği yapamıyorlar...”

Buna göre Hitit toplumunda yaşayan kadınların, Hitit ekonomi hayatı içerisinde üretimdeki yerinin ve katkısının ne olduğu konusunda bilgiler, yazılı belgelerin azlığı nedeniyle oldukça kısıtlıdır. Fakat mevcut belgelere bakılacak olursa kadınların köyler, çiftlikler, kasabalar ve tapınak yapılarında genellikle süt ürünleri ve ekmek yapımı gibi işleri yürüttükleri bilinmektedir (Yakar, 2007, s. 44).

Fiziksel engellerine rağmen körlerden kısıtlı da olsa faydalandığı tapınak müzisyenliği veya değirmen işlerinde işgücü olarak kendilerinden faydalandığı hususunu Eski Mezopotamya kaynakları aracılığıyla öğrenmekteyiz. Benzer bir konu Hititler için de geçerlidir. Hititlerin ekonomik ve sosyal hayatını incelediğimizde görme engeli olan bireylerin un değirmenlerinde çalıştırıldıklarına ilişkin kayıtlar Maşathöyük mektuplarıyla günümüze ulaşmıştır. Buna göre bu değirmenlerde çalışan köleler genellikle kadınlardan oluşmaktaydı. Sayıları az da olsa erkeklerin de çalıştırıldıkları ve buralardan kaçmaya çalıştıkları çivi yazılı arşivlerden bilinmektedir (Arıkan, 2000, s. 214; Alp, 2000, s. 86).

Değirmende çalışan kör insanların buralarda zorla çalıştırıldıkları anlaşılmaktadır. Burada çalıştırılan insanların kör olduğu ve sayıca da çok oldukları göz önünde bulundurulduğunda bu kişilerin görevinin değirmen taşını döndürmek olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca

değirmenlerle ilgili arşivlerde az sayıda bilginin yer alması, değirmenin çalışma prensibini öğrenmemiz açısından zordur. Bu nedenle, değirmenlerde hayvan, su ya da rüzgâr gücünden yararlanılıp yararlanılmadığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Hayvanların tarım aleti olarak ve taşımacılıkta kullanıldığı bilindiğine göre değirmende de kullanılmış olabileceği bir ihtimal dahilinde değerlendirilmektedir. Ancak bu metinler bize değirmen taşının döndürülmesi işinde olasılıkla başka işlerde kullanılmayan muhtemelen köle ya da savaş esiri kör kişilere de yaptırıldığını bize göstermektedir (Yiğit ve Tuncer, 2023, s. 234).

Hitit kanunlarının 48'inci maddesinde mahkûmlarla ilgili düzenleme yapıldığı görülmektedir.⁴³ Buna göre Hitit topraklarında yaşayan mahkumların ticaret yapmalarına kısıtlama getirilmiş, sadece tarım ile uğraşmaları konusunda hüküm verilmiştir. Devlet böylelikle bazı vatandaşların tarım dışında başka bir işle uğraşmasının önüne geçmek istemiştir (Bülbül, 2021).

Hitit ekonomisi içerisinde tarım ve hayvancılık gibi en önemli gelir kalemlerinden birisi de Hitit krallarının düzenlediği seferler sonucu elde ettiği savaş ganimetleridir. I. Hattuşili döneminde Hititlerin Güneydoğu Anadolu bölgesindeki Suriye yönüne doğru ilk seferlerini yaptığı bilinmektedir. I. Hattuşili'den sonra Hitit kralı olan I. Murşili ise yine aynı politikayı devam ettirerek söz konusu bölgeye seferler düzenlemiş ve Babil'e kadar ilerleyerek kenti yağmalamıştır (Alpaslan, 2013, s. 514).

Hititler bu seferleri sonucunda altın, gümüş gibi değerli madenlerin yanında Hitit metinlerinde "arnuḫala"⁴⁴ olarak geçen ve Sümerce karşılığı NAM.RA⁴⁵ olarak adlandırılan sivilleri de savaş ganimeti kapsamında ülkeye getirmişlerdir (Alpaslan, 2013, s. 514).

NAM.RA kelimesini literatür içerisinde sıkça görmemize rağmen onlar hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. NAM.RA'ların hukuki durumu hakkında III. Murşili'nin Hititlere komşu olan Kaşka ülkesinde bulunan veya bu bölgeye yakın bir yerde bulunduğu tahmin edilen Tiliura şehri ile ilgili açıklaması ile NAM.RA'ların vatanlarından koparılıp başka yerlere yerleştirilmiş halk topluluğu olduğu anlaşılmaktadır. (Alp, 1949, s. 245-270; Tiro, 2018, s. 98).

Tiliura şehri Hantili'nin gününden beri boştu. Babam Murşili onu tekrar inşa etti, fakat onu iyice iskân etmedi. Onu silah ile yendiği NAM.RA'ları iskân etti. Sonradan [çiftçi?] olan [Tiliura'nın] eski sakinleri çekilip [aldım] ve (ben) majeste, onları geri geti[rdim] ve onları tekrar Ti[liura]'da [iskân ettim] (Alp, 1949, s. 246)

NAM.RA'ların sosyal hayattaki konumu hakkındaki bilgileri yazılı kaynaklar aracılığıyla öğrenmekteyiz. Savaş ganimeti kapsamında sayıldıkları için bu topluluğun yerleştirildikleri

⁴³ Madde 48: "Bir mahpus luzzi'yi ifa etsin ve bir mahpus ile ticaret hiç kimse yapmasın, oğlunu, ekin alanını, bağıını hiç kimse satın almasın." (İmparati, 1992, s. 67).

⁴⁴ Arnuḫala: Hititçe olan arnuḫala kelimesi sevk etmek, sevk edilmiş anlamlarına gelmektedir. KUB XXVI 5'te "[.....] Fakat [Memlekette] iskan edilmiş olan [ve tohumluk] teslim ettiği NAM.RA'ya da hasat zamanı[nda] hububatı verecektir" şeklinde bilgi yer almaktadır. (Alp, 1949: 260).

⁴⁵ NAM.RA kelimesi Mezopotamya kaynaklarında NAM.RI olarak da geçmekte ve Akadca karşılığının ŞALLATU, yani ganimet anlamına gelmekte iken Hititlerdeki karşılığı yalnızca ganimet olarak el koyulan insan olarak tanımlanmıştır. (Alp, 1949: 249).

bölgeler çoğunlukla doğal afet sonucu tahrip olmuş veya zarar görmüş bölgelere veya yeni kurulan köyler ile düşman birlikleri tarafından ele geçirilip yağmalanıp yıkıma maruz kalmış bölgeler olmuştur (Reyhan, 2009a, s. 162).

Devlet tarafından buralara yerleştirilen NAM.RA'ların bu bölgeden ayrılmaları konusunda da katı kurallar getirilmiştir. Buna göre onların yerleştirildikleri bölgeden başka yerlere taşınmaları yasaktı. Özellikle vasal devletler Hitit topraklarından kendi bölgelerine kaçan NAM.RA'ları ellerinde tutmak istedikleri için, Hitit kralları bu devletlerle onların iadesi hakkında anlaşmalar yapmışlardır. Anlaşmaların ihlali savaş sebebi olarak görülmüştür (Alp, 1949, s. 250).

NAM.RA'ların hukuki statülerinde bakıldığında Hitit kanunlarında köleler gibi ayrı bir ceza hükmünün bulunmaması, onların hürlerle aynı hukuki haklara sahip olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir (Dinçol A. , 1982, s. 59). NAM.RA'lar iskân oldukları yerlerde tarımda çalışmak istediklerinde devletten bazı yardımlar alıyorlardı. Devlet, tarım politikasının bir sonucu olarak tarımsal kalkınmayı arttırmak için bu sınıftaki insanlara tarım arazisi, tohumluk ürün ve tarım aletleri gibi desteklerde bulunuyordu (Alp, 1952, s. 40). NAM.RA'lara verilen araziler, şahhan ve luzzi vergilerine tabidir. Fakat Hitit kanunlarına göre onlardan üç yıl boyunca bu vergiden muaf olmuş, dördüncü yıldan itibaren vergi alınmaya başlanmıştır.⁴⁶ Ayrıca NAM.RA'lar devletin kendilerine tahsis ettikleri arazileri terk etmeleri veya toprağı işlememesi durumunda haklarını kaybediyor ve toprak elinden alınarak devlete geçiyordu (Alp, 1949, s. 255).

2.6. İşçi ve Arazi Ücretleri

Hitit kanunlarında mevsimlik tarım işçilerine yönelik yasal düzenlemeler yapılmış ve çalışma koşullarından hak edeceği ücretlere kadar her şey kanuni yollarla güvence altına alınmıştır. Kanun maddelerinde yer alan ibarelere göre kadın ve erkek işçilerin özgür veya köle olduğu hususunda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat maddelerden anlaşıldığı üzere yılın belli dönemlerinde çalıştıkları ve işin gerektirdiği ölçülerde farklı ücretler aldığı görülmektedir (Yakar, 2007, s. 240).

Hitit kanunlarının 183'üncü maddesi Hitit tarımı açısından önemli ipuçları vermektedir. Bilindiği gibi devletin merkeziyetçi yapısı nedeniyle toplumsal ihtiyaca göre tarım ürünlerine belli bir fiyatlandırma koymuştur. Hitit kanununda birçok tarım ürününe ilişkin fiyatlandırma bulunmaktadır. Söz konusu fiyat listesi incelendiğinde ise buğdayın diğer ürünlere göre daha hesaplı olduğu ve halkın alabileceği seviyede olduğu görülmektedir. "*3 PA ZİZ "3 PA Kızıl Buğday" = 1 Şekel Gümüş*". Bu durum Hititlerin bulunduğu coğrafyanın hububat tarımı

---

⁴⁶ Madde 112: "*Eğer sivil tutsaklara bir zanaatçının ekin alanı buğday verilirse, üç boyunca şahhan'ı yerine getirmesinler ama dördüncü yıl şahhan'ı zanaatçıların aynı oranında yerine getirmeye başlasın.*" (İmparati, 1992, s. 126).

açısından elverişli olmasıyla kaynaklanmaktadır (Reyhan, 2010, s. 66). Bu nedenle olmalı ki buğday sadece işçi ücretlerinde değil aynı zamanda günlük ekonomik yaşamda ödeme aracı olarak da kullanılmıştır.

Hitit toplumunda kadınlar hem ekonomik hem de kült hayatında önemli görevler üstlenmiş ve katkı sağlamışlardır. Kadınların ekonomiye katkılarına ilişkin bilgiler kanun maddelerinde yer almaktadır. Buradaki bilgilerle kadının tarımsal faaliyetlerde ne şekilde çalışacağı ve çalıştığı işe karşılık alacağı ücret konusuna açıklık getirilmiştir (Murat, 2016, s. 73-87). Hitit kanunlarının 150 ve 158'inci maddeleri kadınların toplumsal ve ekonomik hayattaki rolüne ilişkin önemli bilgiler içermesi bakımından oldukça önemlidir.

Madde 150: "Eğer bir adam ücret karşılığında girerse işe girerse bir ay için ... şekel gümüş versin; eğer bir kadın ücret karşılığında girerse işe girerse bir ay için [... şekel gümüş versin.]" (İmparati, 1992, s. 147)

Kanunların 158 inci maddesinde, erkek ve kadın işçilerin yapacağı görevler belirtilmiş ve yapacakları iş karşılığında alacağı ücretler belirlenmiştir.

Madde 158: "Eğer bir adam ücret karşılığında işe girerse, ekin demetleri bağlanır, nakil arabaları üstüne onları alır, saman evine "ambara" onları kapatır, harman için yer temizlenir üç ay için onun ücreti otuz PA buğdaydır. Eğer bir kadın ürün kaldırma için/sırasında ücret karşılığında işe alınırsa, iki ay için işveren on iki PA buğday versin (İmparati, 1992, s. 148)

Bu maddelerle kadınların erkeklerle beraber zirai faaliyetlerde tarım işçisi olarak çalışmış olduğu belgelenmiştir. Ayrıca söz konusu maddeler incelendiğinde kadınların yapması gereken işin erkeklerin yapması gerektiği işe göre daha az olduğu ve doğal olarak daha az ücret hak ettiği görülmektedir (Süel A., 1990a, s. 239-253). Dolayısıyla bu durum Hitit toplumunda kadın-erkek eşitsizliği olduğundan ziyade yapılan işe karşılık hak edilen miktarın söz konusu olduğunu göstermektedir (Süel A., 2011, s. 22).

Tarım arazilerinin hukuki statüleri ile ilgili bilgiler Hititçe çivi yazılı belgelerde sınırlı sayıda bilgiler yer almaktadır. Hitit Devletinin hüküm sürdüğü Orta Anadolu coğrafyası göz önüne alındığında yüksek rakımlı bölgelerde tarım yapmaya uygun arazilerin dağ yamaçlarıyla sınırlanmış olduğu görülmektedir. Orta Anadolu'nun aksine Hititlerin yaşadığı kuzey bölgelerde arazi yapısının daha da farklılaşması, dağınık ve küçük ölçekli tarımın yapılmasına neden olmuştur. Olasılıkla nehirlerin derin çukurlar meydana getirmediği bölgelerde yapılan sulu tarım daha etkin ve verimli bir şekilde sürdürülmekteydi. Doğal olarak sulu tarım yapılan arazilerde birim alanda elde edilen ürünün, kuru tarım yapılan arazilere oranla nispeten daha fazla olması sonucunda sulu tarım yapılan arazinin ekonomik değerinin daha fazla olması ise

elbette ki kaçınılmazdır (Yakar, 2007). Bu sebeple, Hitit kanununun 183'üncü maddesinde sulak arazi fiyatlarının diğer tarla fiyatlarına göre daha pahalı olduğu görülmektedir.⁴⁷

Hititler için üzümün ve bağların önemi çivi yazılı belgeler ve kanun maddelerinden anlaşılmaktadır. Belgelerde bağ ve şarap konusunda teşvik edici ifadelerin bulunması Hitit ekonomisi içerisinde bağcılığın ve şarabın önemine ilişkin filolojik kanıtlardır. Zira üzüm, dini ritüellerde kullanılan bir üründür (Reyhan, 2010, s. 78). Hitit kanunlarının 185'inci maddesinde bir bağın değerine ilişkin husus yer almaktadır.⁴⁸ Burada üzüm bağlarının oldukça değerli olduğu görülmektedir. Bu durumun nedeninin ise üzümün dini törenlerde kullanılmasından kaynaklandığı yorumlanmıştır (Erkut ve Reyhan, 2012, s. 80-86).

2.7. Depo ve Silolar

Hititler ve Hitit tarımı için hayati bir öneme sahip olan silolar, Hitit çivi yazılı tabletlerde "ARÁH veya ESAG", derin ve toprağa kazılmış çukur olarak tarif edilmektedir (Seeher, 2015, s. 199).

Hitit Devletinin kurulduğu Orta Anadolu'da doğal yollarla istikrarlı bir şekilde temin edilmesi mümkün olmayan suyun devlet kontrolü altında uzun vadeli bir güvence altına alınması Hitit şehirlerindeki yaşam koşullarının önemli ölçüde iyileşmesini sağlamıştır. Yapılan bu yapay havuzlar iklim koşulları nedeniyle öngörülmesi mümkün olmayan su kaynaklarını kontrol altına alarak verimliliği arttırmayı amaçlaması sebebiyle Hitit tarihinde bir dönüm noktası sayılmaktadır. Benzer bir durum aynı amaca yönelik yapılan ve yerleşimlerin farklı noktalarında görülen tahıl depolarıdır (Schachner, 2019a, s. 189).

Hitit ekonomisi içerisinde tarımsal üretim kadar bu üretimden elde edilen mahsulün sağlıklı bir şekilde depolanması ve saklanması ayrıca bir çaba ve önem arz etmektedir. Coğrafi konumu gereği iklimsel bağlılığa muhtaç olan hububat tarımının yapıldığı Hitit Devletinde olası bir kıtlık durumuna karşı tedbir olarak mevcut olan stokun olabildiğince korunması ve uzun vadeli saklanması düşünülmüş olabilir. Çünkü iklim şartlarına bağlı olarak ürün rekoltesinin zaman zaman düştüğü ve kıtlıklar yaşandığı Hititler için bir gerçek olup yazılı kaynaklardan Hititlerin böylesi durumlarda ürün ithal edilip depolarda saklandığı bilinmektedir. Bu bağlamda siloların yapılması hem insan sağlığı açısından hem de kralın itibarının güçlenmesi açısından çok önemlidir. Jurgen Seeher bu durumu "Risk Yönetimi" olarak tanımlamıştır (Seeher, 2023, s. 277).

M.Ö. 16. yy. 'da kurulan Hitit yerleşimlerinin inşa edildiği arazi özelliklerinin yanı sıra, birçok kentte gördüğümüz tahıl ambarları ve su yapıları Hitit kentlerinin karakteristik özelliği olarak

---

⁴⁷ Madde 183: "Üç PA kızıl buğdayın bir şekel gümüş, dört P[A ... şekel gümüş], bir PA şarabın yarım şekel gümüş, PA[-nı .... şekel gümüş], bir IKU sulanmış ekin alanının üç [şekel gümüş bedeli]. bir IKU... ekin alanının iki şekel gü[müş bedeli, eğer buna bitişik bir ekin alanı , bir şekel güm[üş bedeli vardır>]" (İmparati, 1992, s. 168).

⁴⁸ Madde 185: "Bir IKU bağın bedeli bir mina gümüştür ..." (İmparati, 1992, s. 168).

karşımıza çıkmaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Hitit depolarının yeni oluşmadığı, Hititlerin kendilerinden önceki dönemlerden süregelen bir depolama geleneğini devam ettirdiği anlaşılmaktadır. Erken Tunç Çağına ait Demircihöyük ve Resuloğlu gibi yerleşim yerlerindeki arkeolojik kazılarda ortaya çıkan bulgular bu durumu destekler niteliktedir. Demircihöyük kazılarında açığa çıkarılan ve M.Ö. 3. binyıla tarihlenen tahıl depolarının, yeraltı depolama sistemine öncülük ettiği ve Hitit depolarının da böyle bir geleneksel yöntemin devamı niteliğinde olduğu düşünülmektedir (Schachner, 2012, s. 35; Seeher, 2015, s. 197; Ünar A. , 2020, s. 297).

Ayrıca Prof. Dr. Tayfun Yıldırım başkanlığında gerçekleştirilen Resuloğlu kazılarında ise hem mekanlar içerisinde hem de avlu ya da meydan olarak tanımlanan alanda yoğun bir depolama faaliyeti gerçekleştirdiklerini ortaya koymaktadır. Siloların tümü doğal kayanın kazılması ile yaklaşık dairesel, oval ve dört ya da iki köşesi ovalleştirilmiş yaklaşık dörtgen planda inşa edilmişlerdir (Resim 2.1.). İnşa edilen bu silolar, Hitit yerleşimlerinde gördüğümüz siloların erken dönem örneklerini teşkil etmesi açısından ayrıca önemlidir (Yıldırım vd., 2017, s. 358; Yıldırım, 2018, s. 220; Ünar A., 2022, s.30).

Resim 2.1. Resuloğlu yerleşimi siloları (Yıldırım vd., 2017, s.364, Res.5)

Coğrafi ve iklimsel koşullar gereği suyun ve tahıl üretiminin kontrolünü elde bulundurmak Hitit Devletinin temel hedefi olmuş ve bu hedef doğrultusunda şehirler inşa etmiştir. Örneğin; günümüzde Sivas ili sınırları içerisinde yer alan Kuşaklı-Sarissa kenti, Altınayla ilçesinin

yüksek kesimlerinde yer alan plato üzerine kurulmuştur. Yöre halkının anlattığına göre günümüzde bile ulaşımın oldukça zor olduğu bir yerde o dönemde bu depo yapıları olmasaydı eğer şehrin kurulması mümkün bile değildir. Bu nedenle su yapıları ve tahıl depoları Hitit kentlerinde görülen öylesine sıradan bir yapıt olmadığını aksine Hitit şehirciliğinin karakteristik bir özelliği olarak karşımıza çıkartmakta ve bu da söz konusu bu yapıların aslında ne kadar yaşamsal bir şartı olduğunu da çarpıcı bir şekilde bize sunmaktadır (Schachner, 2010, s. 661-692).

Bu bağlamda Boğazköy-Hattuşa ve Kuşaklı-Sarissa gibi kentlerden gördüğümüz bahse konu bu yapılar, kentin görünümü ve işlevselliğini büyük bir oranda değiştirmiştir. Hititlerden önceki dönem olan Erken Tunç Çağı ve Asur Ticaret Kolonileri Çağında şehir yerleşimleri için akarsu yatakları ve düzlük ovalar tercih edilirken Hititlerden itibaren bu durum mimari açıdan değişerek Kuşaklı-Sarissa örneğindeki gibi dağlık alanlardaki platolara da şehirlerin kurulmasına olanak sağlamıştır (Schachner, 2019a, s. 189-195).

Hitit kentlerinde yer alan silolar, büyük miktardaki tahılın uzunca bir süre depolanmasına olanak sağlıyordu. Ancak, buradaki sorun deponun açıldıktan sonra içindeki erzakın kısa bir süre içinde tüketilmesi gerektiğiydi (Schachner, 2010, s. 661-692). Çünkü açıldıktan sonra havayla temas eden tahıl, depo içerisindeki ısıyla böceklerin ve zararlı mikroorganizmaların gelişimine olanak sağlamaktadır. Özellikle tahılla beslenen bu böcekler, depodaki hububata zarar vererek kullanılamayacak bir hale getirmektedir. Ayrıca havadaki nem oranına bağlı olarak tahılda nem, küf veya bakteri gibi yiyeceklerin yapısını bozabilecek zararlı etmenler meydana gelmektedir (Seeher, 2015, s. 180-195). Bu nedenle depo içerisinde yer alan tahılın depo açıldıktan kısa bir süre içinde tüketilmesi zorunlu hale gelmektedir.

Tüm bu bilgiler ışığında söz konusu bu depoların insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılama kaygısından ziyade olası bir kriz anı hesap edilerek yapıldığını ve bu doğrultuda kullanıldığı senaryosu akla gelmektedir. Çünkü depo açıldıktan kısa süre içerisinde ürünlerin bitirilmesi gerekliliği bu ürünlerin kriz dönemlerinde özellikle tohum olarak kullanıldığını ve bu sebeple ekonomik döngü için de bir güvence kaynağı olduğunu bize göstermektedir (Schachner, 2019a, s. 189-195). Dolayısıyla bu depolarda saklanan tahılın stratejik önemi vardır. Çünkü kral bu tahıllarla olası bir sorunda olaya müdahale edebiliyordu. Ayrıca başkent Boğazköy-Hattuşa dışında diğer Hitit yerleşimlerinde de devlet silolarının varlığı yapılan arkeolojik çalışmalarla da kanıtlanmıştır (Reyhan, 2009a, s. 171; Seeher, 2015, s. 197).

Dolayısıyla başta Hitit başkenti Boğazköy-Hattuşa olmak üzere diğer Hitit yerleşimlerinde yer alan bu tahıl siloları devlet için hazinenin ve kraliyet gücünün göstergesi açısından önemlidir. Hititlerin merkeziyetçi devlet anlayışının bir kriteri, diğer kentlerden toplanan vergilerin yerelde bulunan devlet depolarını doldurmasının ardından başkent Boğazköy-Hattuşa'da yer alan yüksek kapasiteli depolara nakledilmesidir. Yereldeki merkezlerin depolarını dolu tutup, artan ürünün merkezde toplanması oldukça önemlidir. Zira, fiziksel şartlar gereği başkentten gelebilecek yardımların şehirlere ulaştırılması oldukça güçtür ve zorunlu

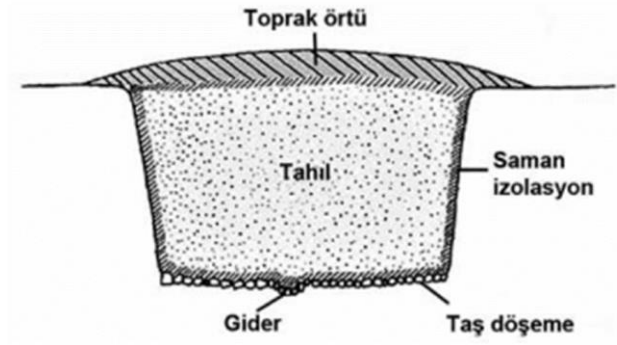
durumlarda şehirlerin öncelikle kendi ihtiyaçlarını karşılamaları Hititler için oldukça hayati önem arz etmektedir (Reyhan, 2018, s. 312).

Hitit depolama sistemi içerisinde kriz anları gibi uzun vadeye yönelik inşa edilen büyük depoların yanında daha günlük, halkın kullanabileceği düşüncesiyle inşa edilen depolama yapılarının da varlığı arkeolojik çalışmalar ile kanıtlanmıştır. Başkent Boğazköy-Hattuşa'daki Büyük Tapınağın çevresinde açığa çıkartılan geniş çaplı depolardaki yere gömülü bulunan pithosların ihtiyaç halinde açıldığı ve içindeki erzakın günlük kullanıma uygun şekilde bu depolarda stoklandığı düşünülmektedir. Diğer bir depolama şekli ise birçok Hitit kentinde de gördüğümüz üzere Hitit konutlarında karşımıza çıkmaktadır. Arkeolojik çalışmalar sonucu Hitit evlerinde çok sayıda ve bir arada bulunan orta boy depolama kapları ve uzun boyunlu şişeler, Hititlerin günlük ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla da tahıl depoladığı sonucunu ortaya çıkarmaktadır (Schachner, 2012, s. 36).

Tahılın depolarda uzun bir süre muhafaza edilmesi için gerekli olan üç koşul; rutubetin az olması, ısının düşük olması ve oksijenin az ya da hiç olmamasıdır. Modern anlamda inşa edilen tahıl depoları genellikle yer üstüne inşa edilmiş devasa boyutta yapılarıdır. Ancak, günümüzdeki gibi inşa tekniklerinin ve teknolojinin yetersiz olması sebebiyle Hitit döneminde inşa edilmiş silolar yeraltına inşa edilmiştir. Çukurların tercih edilmesinin sebebi havanın girmesinin engellenmesinin daha kolay olması, ayrıca yer altında nem oranı düşüktür eğer iyi bir şekilde deponun üzeri toprakla kapatılırsa nem geçişi engellenecek ve tahıl kuru kalacak ve bu sayede oksijenle daha az temas eden hububatın çeşitli böcekler ve mikroorganizmalar tarafından tahrip edilerek bozulması önlenecektir (Seeher, 2015, s. 183).

Hitit kentlerine inşa edilen tahıl siloları belli bir düzene göre inşa edilmiştir (Resim 2.2.). Tahıl silolarının haşerelerden korunması amacıyla zemin ve yan duvarlar taş döşeme ile kaplanmıştır. Taş döşeli zeminin üzeri ise saman veya ağaç dallarından oluşan kalınlığı 30-40 cm'lik bir tabaka ile kaplanmaktadır. Bu tabakanın üzerine ise depolanacak olan tahıl doldurulduktan sonra üzerine ahşap latalar, ağaç dalları ve kerpiçten oluşan bir sıva ile kapatılıyordu. Su sızıntılarının önlenmesi amacıyla ise bu izolasyon tabakasının üzeri Hattuşa'nın yakın çevresinden getirtilen çorak toprağı ile örtülüyordu (Seeher, 2015, s.191); (Schachner, 2019a, s. 189-195).

Ayrıca Alacahöyük ve Boğazköy-Hattuşa gibi Hitit silolarında gördüğümüz bir diğer mimari teknik ise drenaj sistemidir. Siloların taş döşemesinde "X" şeklindeki kanallarla (Resim 2.3.) doğal bir drenaj sisteminin uygulandığı, ortada yer alınan çukurun ise bu tahliye sisteminin bir parçası olduğu düşünülmektedir (Seeher, 2023).

Resim 2.2. Hitit kentlerinde bulunan siloların rekonstrüksiyonu (Çizim: Mielke, 2011, Fig.8)

Resim 2.3. Silo tabanlarında yer alan tahliye kanallarının rekonstrüksiyonu (Seeher, 2023)

Özellikle Hattuşa ve Ortaköy kentlerinden iyi bilinen bir diğer depolama biçimi ise şehrin sur duvarlarında görülmektedir. Birbirine paralel inşa edilen iki ayrı duvarın orta kısımları boş bırakılarak “sandık duvar” tekniği çözümü bulunmuştur. Bu teknikle boş kalan alan enlemesine bölünerek depo alanları oluşturulmuştur. Bu alanda bulunan dev pithos parçaları ve çanak-çömlek kalıntıları bu bağlamda iyi bir örnektir (Seeher, 2019, s. 129-148; Süel A. ve Süel M., 2006, s. 1-8).

2.7.1. Boğazköy-Hattuşa

Boğazköy-Hattuşa'da gerçekleşen kazılarda çeşitli büyüklükte tahıl siloları gün yüzüne çıkarılmıştır. Özellikle, Büyükkaya bölgesinin alt ve üst platolarında bulunan ve M.Ö. 13. yy. tarihlenen silolar belli bir prensibe göre inşa edilmiştir.⁴⁹

Büyükkaya bölgesinde gerçekleştirilen çalışmalarda yan yana dizili çukurlar açığa çıkarılmıştır. Buradaki çalışmalarda 6 x 6 m boyutlarında, kenarları toprak, tabanları ise taş döşeli tahıl silolarının (Resim 2.4.) varlığı tespit edilmiştir. Silonun taş döşemeli tabanında bir çukur ve köşelerden bu çukura doğru uzanan sığ kanallar bulunmaktadır. Söz konusu bu çukurun gider olabileceği ve siloya giren suyun bu kanallar aracılığıyla tahliye edilmiş olabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca siloların hem tabanında hem de yan duvarlarında saman kalıntıları belirgin bir şekilde gözlenmektedir (Seeher, 2015, s.193).

Büyükkaya çevresinde bulunan bu siloların Hattuşa'da bu döneme ait bir tahıl depolama sistemini yansıtmadığı gerekçesiyle eski döneme ait siloların da araştırılması gerektiği düşünülmüş ve Aşağı Şehir'de çalışmalara başlanmıştır (Seeher, 2001a, s. 304, 2015, s. 57-62).

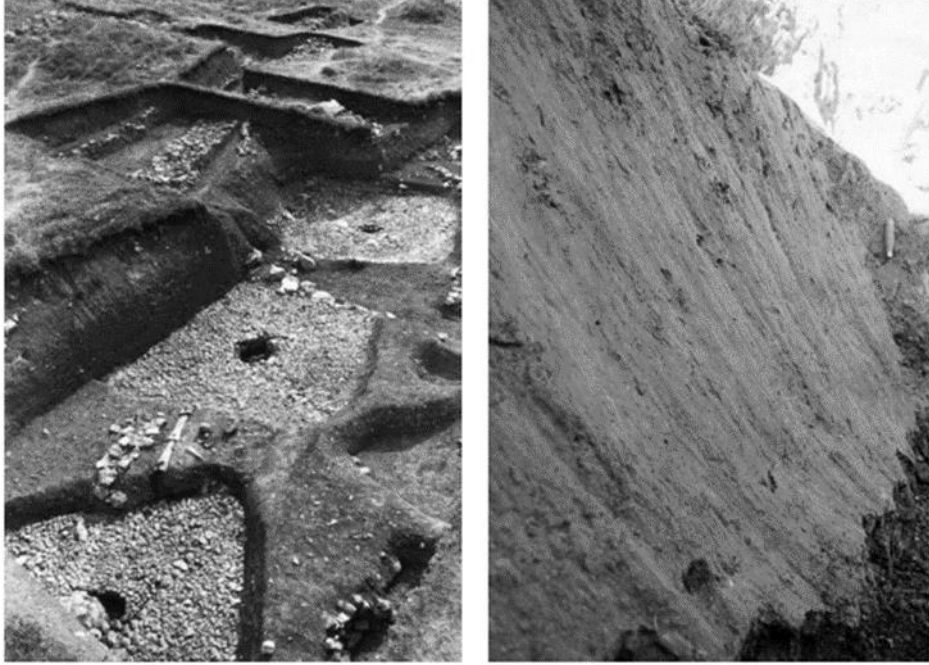
Büyükkale bölgesindeki Poternli Sur yakınlarında gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda tahıl depolamak için inşa edilen silo yapısı açığa çıkartılmıştır. Silo, sahip olduğu teknik özelliklerle, 118 m uzunluğunda ve genişliği 30-40 m, dikdörtgen planlı bir yapıdır. Bu yapı büyük ölçüde toprağa gömülü şekilde inşa edilmiştir. Toplam 32 dikdörtgen odadan oluşan yapının odaları ise genişliği 6 m., uzunlukları arazi yapısına göre 13-16 m arasında değişen ölçülerden oluşmaktadır (Resim 2.5.). Bu büyük silo kompleksinin kapasitesini şu şekilde hesaplayabiliriz. Bütün odaların dolma yüksekliğini ortalama 2,5 m sayarsak, bütün silo kompleksi 7000 metreküp tahıl alıyor, dolma yüksekliği 3,5 m ise bu rakam 9800 metreküpe çıkıyor. Böylece burada 4200-5900 ton tahıl kapasitesi söz konusudur. Bu miktar tahıl ile 23.000 ile 32.000 insanın senelik ihtiyacının karşılanabildiği ortaya çıkmaktadır (Seeher, 2001a, s. 303-305; Baykal-Seeher A. ve Seeher J., 2003, s. 19-28)

Boğazköy-Hattuşa'da tarım ürünlerinin saklanması için kullanılan ve devlet denetiminde olduğu anlaşılan bir başka depolama biçimi daha saptanmıştır. Aşağı şehirdeki Büyük Tapınak'ı çevreleyen magazinlerde, tapınağa sunulan vergilerin ve tapınağa ait arazilerden elde edilen tarım ürünlerinin depolandığı, yarısına kadar zemine gömülü pithoslar (Resim 2.6.) ortaya çıkarılmıştır. Bu erzak küplerinin büyük tahıl ambarlarından farklı olarak kısa ve orta

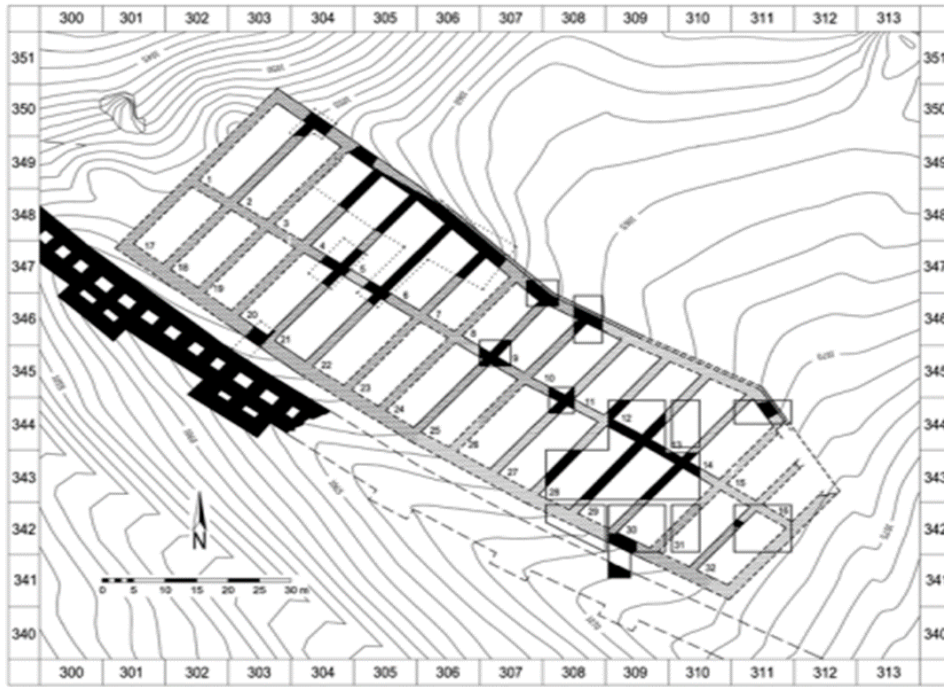
---

⁴⁹ Bu prensibi Jürgen Seeher şu ifadelerle tanımlanmıştır: "Yeraltına kazılan silo çukurlarının taş döşeli tabanı önce kalın bir tabaka saman ile kaplanıyor. Tepeye kadar tahıl doldurulduktan sonra üstü kalın bir toprak tabakası ile hava girmeyecek şekilde kapatılıyor. Silo kapandıktan sonra, tahıl ve içindeki bakteriler, küf mantarları ve böcekler kalan oksijeni tüketiyorlar ve karbondioksit üretiliyorlar. Bir müddet sonra hiç oksijen kalmıyor ve bütün zararlı organizmalar, fareler de dahil olmak üzere ölüyor ve yenileri de havasız ve karbondioksitten dolayı zehirli olan siloya giremiyor. Bu şekilde tahıllar 'uykuya d alıyor' ve senelerce, hatta onlarca sene muhafaza edilebiliyor." (Seeher, 2001a, s. 303). Bu görüşü Esmâ Reyhan ise "Böylece uzun yıllar bozulmayan bir "konserve" oluşur. Bu şekilde erzak depolama prensibi günümüzde Afrika ve Asya'daki bazı bölgelerde ve Türkiye'de de belli yörelerde halen kullanılmaktadır." sözleriyle desteklemiştir (Reyhan, 2009a, s. 170).

vadeli depolama için kullanıldığı ve tapınak görevlilerinin maaşlarının burada yer alan ürünlerden ödendiği anlaşılmaktadır (Schachner, 2019a, s. 189-195).

Resim 2.4. Büyükkaya silolarının taş döşemesi ve saman kalıntılı izolasyonu (Seeher, 2015, s.194, Fig. 2-3)

Resim 2.5. Büyükkale bölgesinde tespit edilen 32 odalı silo yapısı (Seeher, 2015, Fig.6)

Resim 2.6. Boğazköy-Hattuşa’da bulunan erzak küpleri

2.7.2. Ortaköy-Şapinuva

Hitit Devletinin başkent Hattuşa’dan sonra önemli askeri, idari, siyasi ve dini⁵⁰ merkezlerinden birisi olan Ortaköy-Şapinuva kenti (Süel A., 1995, s. 283, 1997, s. 93, 2001, s. 670, 2004, s. 229, 2005b, s. 243; Süel A. ve Süel M., 2002, s. 413; Süel A. ve Süel M., 2006, s. 1) Çorum ili Ortaköy ilçesinin 3 km. güneybatısında yer almaktadır. Şehir kuzeybatıdan güneybatı istikametine doğru alçalan bir plato üzerine (Resim 2.7.) kurulmuştur (Süel A., 1998, s. 38; Süel A. ve Süel M., 2010, s.103).

Bölgedeki ilk çalışmalar, Prof. Dr. Aygül Süel ve Dr. Mustafa Süel başkanlığında 1990 yılında başlamıştır. Tepelerarası ve Ağılönü mevkiğinde gerçekleşen arkeolojik çalışmalar sonucunda Hititlere ait saray, tapınak, idari binalar, erzak depo mekânı ile Ağılönü bölgesinde ise ayinlerde kullanıldığı tahmin edilen geniş taş döşeli bir alan, kurban çukurları ve silo gibi yapılar açığa çıkarılmıştır (Süel A. ve Süel M., 2002, s. 413, 2006, s. 2).

1990 yılında kazılara başlanan Şapinuva’da kentin Tepelerarası olarak bilinen bölgesinde dört adet anıtsal yapı açığa çıkarılmıştır. Bu yapılardan ilki olan ve şehrin en hâkim noktada yer alan

⁵⁰ Şapinuva kentinin Hititlere başkentlik yapmasının yanı sıra diğer Hitit kentlerinden ayıran bir diğer önemli özelliği buranın dini bir merkez olmasıdır. Dolayısıyla Şapinuva, Hititlerin kutsal kimliği açısından oldukça önemlidir. Hurrice ağız temizleme ritüellerinin burada hazırlanması ve diğer Hitit kentlerinde gerçekleşen dini törenler için gerekli olan yedi kap suyun bir kısmının Şapinuva’dan temin edilmesi buraya verilen önemin en önemli göstergesidir (Süel M., 2011, s. 944; Süel A., 2015, s. 101).

“A” binasına yaklaşık 140 m mesafede “B” yapısı olarak adlandırılan bir başka anıtsal yapı açığa çıkarılmıştır (Süel M., 1999, s. 679; Süel A. ve Süel M., 2013, s. 184).

Hitit mimarisinin en iyi örneklerini gördüğümüz iri taş temelli yapılar Şapinuva’da da karşımıza çıkmaktadır. İri taş temel üzerinde kurulan “B” yapısının üzerine 43x22 ölçülerinde ve 10 cm yükseklikten kerpiçlerden oluşan 110 cm genişliğinde kerpiç duvar örülmüştür. Duvarlar 3-4 cm kalınlığında saman katkılı sıva ile kaplanmıştır. Yürütülen çalışmalar sonucunda bu binada ölçüleri yaklaşık 1,5-2 m olan ve 1,5 ton kapasiteli 70’a yakın küp ve testilerden oluşan kaplar bulunmuştur (Resim 2.8.). Genellikle uzun boyunlu, yumurta gövdeli, sivri dipli formlardan oluşan bu kapların burada yoğunlukla ele geçmiş olması söz konusu bu yapının depo olarak tanımlanmasına neden olmuştur. Ayrıca söz konusu depolama küplerinin ağız kısmında geyik motifleri yer almaktadır. Depolama kaplarında tahıl, baklagiller, şarap ve yağın olması devlet hazinesinin gücünü göstermesi açısından önemli bulgulardır (Süel A. ve Süel M., 1996, s. 430, 1997, s. 341; Süel A., 1998, s. 41; Süel M., 1999, s. 680-682; Süel A. ve Süel M., 2010, s. 104, Süel A. ve Süel M., 2013, s. 185).

Şapinuva’daki Hitit silolarının bir diğer örneği ise Ağılönü bölgesinde tespit edilmiştir. Ağılönü’nde yapılan çalışmalar sonucunda yuvarlak planlı 2 adet silo açığa çıkarılmıştır. Birbirine bitişik şekilde inşa edilen ve her biri 10 m³ kapasiteye sahip bu siloların uzun vadeye yönelik olmasından ziyade ritüel amaçlı buraya inşa edilmiş olduğu yorumlanmaktadır (Süel M. , 2008, s. 722).

Resim 2.7. Ortaköy-Şapinuva kenti (Süel A. ve Süel M., 2010, s.107, Res.1)

Resim 2.8. Ortaköy-Şapinuva “B” binası (Süel A. ve Süel M., 2013, s.185, Fig.11)

2.7.3. Alacahöyük

Atatürk'ün bizzat destekleriyle Dr. Hamit Zübeyr Koşay ve Remzi Oğuz Arık başkanlığında oluşturulan bir heyet tarafından Çorum'un Alaca ilçesinde bulunan Alacahöyük'teki ilk kazı çalışmaları 1935 yılında başlamıştır (Arık, 1937, s. 210). 1997 yılında Prof. Dr. Aykut Çınaroğlu başkanlığında yeniden başlatılan Alacahöyük'teki çalışmalar, günümüzde Prof. Dr. Tayfun Yıldırım başkanlığında devam etmektedir.

Alacahöyük'te bulunan kültür tabakaları arasında Hititleri temsil eden tabakalar IV ve II tabakalara kadar kesintisiz devam etmiştir. Bunlardan IV ve IIIb tabakaları Asur Ticaret Kolonileri Döneminin son evresi ile Eski Hitit Dönemini, IIIa tabakası Eski Hitit ve Erken İmparatorluk evresini, II tabakası da İmparatorluk döneminden Hititlerin yıkılışına kadar olan dönemi kapsamakta olup bu tabakalardan II. Kültür katına ait tabakada Hititlere ait tahıl siloları açığa çıkarılmıştır (Çınaroğlu ve Çelik, 2010, s. 117; Baltacıoğlu, 2017, s. 78).

Alacahöyük'te yapılan arkeolojik çalışmalarda birbirinden farklı ölçülerde 3 adet tahıl silosu ve 1 adet yuvarlak silo açığa çıkartılmıştır (Resim 2.9.). Bu silolar, kentte mabet-saray yapısı olarak adlandırılan binanın koruma duvarı ile daha önceki dönemlerde yapılan çalışmalarda bulunan bir başka duvar yapısının arasında tespit edilmiştir (Çınaroğlu ve Genç, 2002, s. 511-512).

LIX-LXIII/39-42 plan karelerinde açığa çıkartılan iki adet kerpiç duvarlı, dikdörtgen planlı olan yapının kuzeyinde ve güneyinde olmak üzere iki adet silo odası bulunmuştur. 1 ve 2 no'lu silo odaları adlandırılan yapılardan 2 nolu olan silo odası 9x7,70x11 m ölçülerindeyken 1 no'lu olan 12x15m olarak toplam 24x15m ölçülerine sahiptir. Her iki odanın ortak duvarı 7,70m ölçüsündedir. Silonun duvarları doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda uzanmaktadır. Her iki silo odasındaki tek fark zeminde görülmektedir. 1 nolu silo odasının tabanı diğerine göre düz bir şekilde inşa edilmiştir. Taş döşeli olarak inşa edilen silo odasının ortasında taşıyıcı olarak ahşap dikme yeri tespit edilmiştir. 1 nolu odanın 4 m'den oluşan duvar yüksekliğinin ilk 2,5 m'lik kısmı taş duvar kalan 1,5m ise kerpiç kullanılmıştır (Çınaroğlu ve Genç, 2001, s. 428, 2002, s. 511, 2003, s. 429).

LXI-LXIII/ 45-47 plan karelerinde açığa çıkarılan silo odası Alacahöyük'te bulunan en küçük silo odası olarak bilinmektedir. 3 No'lu olarak adlandırılan silonun ölçüleri 6,5x6x3m'den oluşmaktadır. Mimari teknikleri karşılaştırıldığında bu yapının büyük silolarla benzerlik gösterdiği görülmektedir. Buna göre silonun 1,40 m taş, 1 m kerpiç duvarı günümüze kadar ulaşmıştır (Çınaroğlu ve Genç, 2001, s. 279, 2002, s. 511-512; Seeher, 2023, s. 267-280).

I, II ve III nolu tahıl depolarının işlevlerini yitirdikten sonra dolgu toprağı ile doldurulduğu tespit edilmiştir. Yapılan çalışmalarda dolgu toprak içerisinde Eski Hitit Çağına tarihlenen çanak-çömlek parçaları, ağırşaklar, tezgâh ağırlığı, tunç iğneler, ok ucu gibi arkeolojik bulgular ortaya çıkarılmıştır (Çınaroğlu ve Genç, 2002, s. 512; Seeher, 2023, s.269).

Resim 2.9. Alacahöyük silolarının görünümü (Çınaroğlu ve Çelik, 2013, Fig.8)

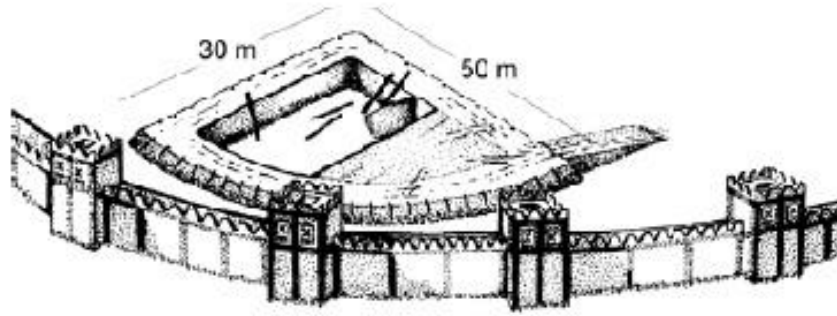
2.7.4. Kuşaklı-Sarissa

M.Ö. II. binyıla ait Hitit metinlerinde “*Yukarı Ülke*” olarak geçen Kuşaklı-Sarissa kenti, Sivas ilinin 50 km. güneyindeki Altınyayla ilçesinin Başören köyüne 4 km uzaklıkta yer almaktadır. Kentin yüksekliği, başkent Hattuşa’dan 500 m daha yüksektir. Orta Anadolu’nun yüksek platoları üzerine kurulan şehrin en tepe noktası, deniz seviyesinden yaklaşık 1655 metrenin üzerinde olup etrafını kuşatan dağlar ise yaklaşık 2000 m yüksekliğindedir. Bu açıdan değerlendirildiğinde Sarissa kentinde diğer Hitit kentlerine nazaran iklim ve bitki örtüsünün oldukça zor olduğu görülmektedir. Hititler tarafından M.Ö. 16. yy. ikinci yarısında kurulan kent, oval biçimli ve etrafı sandık duvarlarla çevrili, dört şehir kapısına sahip bir yerleşimdir. Yazılı kaynaklar aracılığıyla kralın her ilkbaharda buraya gelip bayram törenleri başlamadan hazır bulunduğunu ve kült görevlerini ifa ettiği bilinmektedir (Müller-Karpe A., 2002, s. 176-189, 2009, s. 251-262; Müller-Karpe A. ve Müller-Karpe V., 2013, s. 220).

1992 yılında Andreas Müller-Karpe tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmalarının ardından 1993 yılında başlanan kazı çalışmalarında höyüğün kuzey terası ile batı yamacında sadece Hitit Dönemine ait mimari ve seramik kalıntıları açığa çıkartılmıştır (Müller-Karpe A., 1999, s. 445-447).

1995 yılı kazılarında “C” binası olarak adlandırılan ve 4660 metrekarelik alanı kaplayan, 110 odalı olduğu tahmin edilen anıtsal yapı açığa çıkarıldı. Yapının kaç katlı olduğu tam olarak bilinmemesine rağmen güneydoğu kanadının en az iki katlı olduğu düşünülmektedir. Tapınağın ana hatlarıyla başkent Hattuşa’daki yapılarla benzerlik göstermesi, özellikle yapının 4 ve 6 no’lu odalarının kült yapı grubu olarak nitelendirildiği takdirde buranın Boğazköy ve Kuşaklı tabletlerinde adı geçen Sarissa’nın Fırtına Tanrısına ait bir tapınak olduğu sonucuna varılmıştır (Müller-Karpe A., 1999, s. 438).

Kuşaklı-Sarissa kentinin en tepesinde yer alan Akropolün güney tarafında gerçekleştirilen kazı çalışmaları sırasında D biçimli yer altı silosu (Resim 2.10.) açığa çıkartılmıştır. Diğer Hitit kentlerinden farklı olarak buranın tabanı kayalık olduğu için ana kaya üzerine yığma taşlarla örülmüş 50 x 30 m boyutlarındaki siloda yaklaşık 720 ton tahılın depolanabildiği ve 5 bin kişinin bir yıllık tahıl ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde olduğu saptanmıştır (Müller-Karpe A. ve Müller-Karpe V., 2011, s. 267; Seeher, 2015, s. 195).

Resim 2.10. Kuşaklı-Sarissa tahıl silosu (Çizim: Mielke, 2011, Fig.8-1)

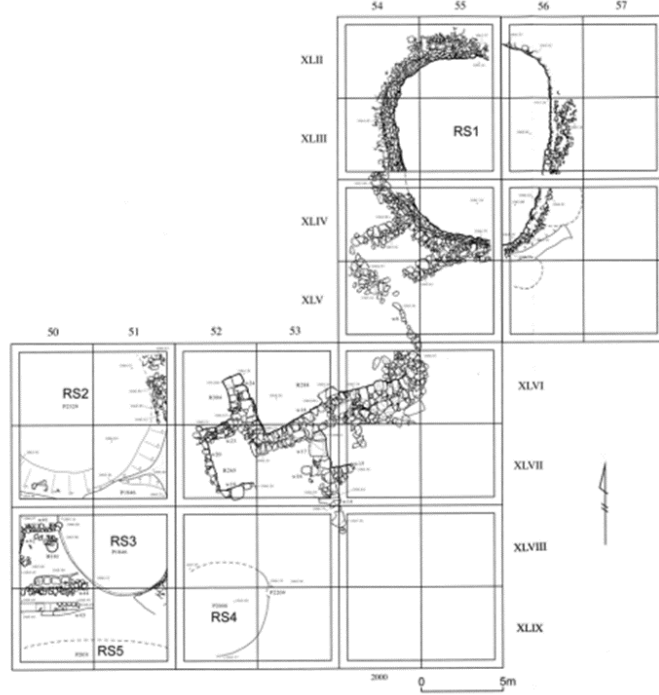
2.7.5. Kaman-Kalehöyük

Kaman-Kalehöyük kenti, Kırşehir ili Kaman ilçesinin 3 km. doğusunda yer almaktadır. 1986 yılından bu yana Japonya Orta Doğu Kültür Merkezi-Japonya Orta Doğu Arkeolojisi adına Japon dilbilimci Sachihiro Omura başkanlığında yürütülen çalışmalarda, kazı alanının kuzey açması boyunca dört yapı katı tespit edilmiştir. I. kat 16 ve 17. yy. Osmanlı Dönemine, II. kat M.Ö. 12. yy.' dan M.Ö. 4. yy. ikinci yarısına kadar devam eden Demir Çağı'na, III. kat Orta ve Geç Tunç Çağı'na IV. kat ise M.Ö. 3. binyıl Erken Tunç Çağına tarihlendirilmiş ve bu yapı katları buluntularına göre, I. kat Ia, Ib, II. kat IIa, IIb, IIc, IId, III. kat IIIa, IIIb, IIIc, IV. kat ise IVa olarak ayrılmıştır (Omura, 2000, s. 217, 2003, s. 11).

Kaman-Kalehöyük'te Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen IIIa katında küçük objeler gibi buluntuların ele geçmiş olmasına rağmen sağlam mimari kalıntıların bulunmaması, olasılıkla bu kültür katının kendinden sonra gelen IId katı tarafından tahrip edilmiş olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Fakat buna rağmen yine Hitit Dönemi'ne tarihlenen IIIb kültür katında 5 adet yer altı yuvarlak planlı tahıl siloları açığa çıkarılmıştır (Resim 2.11.). Yapılan çalışmalarla bu çukurların sadece tabanının değil aynı zamanda duvarlarının da taş ile örüldüğü anlaşılmıştır. II. plan karede 1994 yılından başlanan kazı çalışmalarında, erzak silosu olduğu düşünülen yuvarlak bir yapı tespit edilmiştir. Yapının çapı 15 m derinliği 4,5 m olan silonun içinden yangın ve kalın bir kül tabakası çıkmış, bu kül yığıntısı içinde ise M.Ö. 15. yy. başları veya 14. yy. sonlarına tarihlenen bullalar bulunmuştur. Bu nedenle söz konusu bu silo yapısı M.Ö. 15. başlarına tarihlenmektedir (Omura, 1998, s. 314-315, 2000, s. 218, 2002, s. 390, 2003, s. 12, 2008, s. 198; Seeher, 2015, s. 197).

XXIX. plan karede ikinci yuvarlak silo açığa çıkarılmıştır. Bu silonun çapı 12-15 m yüksekliği 3-4 m dir. Her iki silonun da taban ve duvarların beyaz sıva ile kaplanmasına rağmen bu iki yapı tek fark buradaki silonun duvarlarının taş ile örülmemiş olmasıdır. Silonun içinden az sayıda bulla, bronz ok ucu, çanaklar ve rithon başı çıkmıştır. Hiyeroglifi bullaların bu siloda diğerine

oranla az sayıda çıkması sebebiyle ikinci silo ve birinci silonun inşaları arasında zaman farkı olduğu tahmin edilmektedir (Omura, 2002, s. 390).

Resim 2.11. Kaman-Kalehöyük'teki yuvarlak planlı tahıl siloları (Omura, 2001, Fig.28)

2.8. Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Hitit döneminde yetiştirilen tarım ürünleri hakkındaki en önemli bilgileri çivi yazılı belgeler aracılığıyla öğrenmekteyiz. Çivi yazılı belgelerde bilgilere göre ekimi yapılan tarla ürünlerinin başında arpa (*ŠE*), susam (*ŠE.GIŠ.I*), buğday (*ZÍZ*), ay çiçeği (*tiḫariia*), haşhaş (*haššikka*), yulaf (*kar-aš*) ve adı tam olarak çözümlenemeyen tahıl türleri gelmektedir (Ertem, 1970, s. 87).

Hitit metinlerinde de rastladığımız buğday, arpa, çavdar ve yulaf serin iklim tahılları olarak tanımlanmaktadır. Bunların içinde en çok bildiğimiz buğday, minimum 3-4 °C, optimum 25°C ve maksimum 30- 32 °C da yetişmektedir. Buğday yetiştirilen alanların %75'inde yıllık yağış 375-875 mm arasında olduğu görülmektedir. Ayrıca buğdayın kuzey yarımkürede Nisan-Eylül aylarında hasatları gerçekleştirilmektedir (Briggle, 1980, s. 6-13)

Hitit topraklarında yetiştirilen tarım ürünlerinin ilk sırasında yer alan buğdayın tarihi Neolitik Döneme kadar uzanmaktadır. Buğday, Anadolu'da Çatalhöyük'te gerçekleşen arkeolojik çalışmalar sonucunda günümüzden yaklaşık 10 bin yıl öncesine kadar dayanmaktadır. Çatalhöyük'te ele geçen ve M.Ö. 6800'lere tarihlenen tek tanecikli "einkorn" kıvılcık buğday, çift tanecikli "emmer" buğday ve diğer ekmeklik buğday türlerinin kültüre alındığı ve ekiminin yapıldığı saptanmıştır. Günümüzde, ekmeklik orta, sert ve yumuşak buğday "*Triticum*

aestivum”, ekmeçlik ve bisküvilik yumuşak “topbaş” buğdayı “*Triricum compactum*” ve irmiklik (makarnalık ve bulgurluk) sert buğday “*Triticum durum*” olmak üzere üç farklı buğday türü Anadolu’da ekmeç yapımında kullanılmaktadır (Hoffner, 1974, s. 55; Ertem, 1987, s. 8; Erku, 2008, s. 3-4).

Tahıl tarımının ekonomiyi ayakta tuttuğı bir toplumda, yiyecek olarak ekmeğın tüketilmesi doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkmaktadır. Çivi yazılı belgeler ile Hititlerin, ekimi yapılan tahılı öğüterek un haline getirdikleri ve bu sayede tanrılara da kurban olarak sunulan ekmeğı elde ettikleri bilinmektedir. Ekmeğın hammaddesi olan unun elde edilmesi için tahılın öğütüldüğü değirmen, Hititçe çivi yazılı belgelerde az sayıda rastlanmakla birlikte “É^{NA} 4ARA₅” sümerogramı ile ifade edilmiştir. Hitit arşivinde değirmenlerle ilgili bilginin yetersiz olması, Hitit değirmenlerine ilişkin yorum yapılmasını kısıtlamaktadır (Ünal, 2016, s. 74; Yiğit ve Tuncer, 2023, s. 232-233).

Ekmeğın kutsal bir yiyecek olduğunu ve tanrılara sunulduğı yazılı belgeler ile bilmekteyiz. Dolayısıyla kurban ekmeçlerini hazırlayan kişilerin temiz olması Hititler için oldukça hayati öneme sahiptir. Bu durum, tapınak görevlerine yazılmış bir direktif metniyle⁵¹ kanıtlanmaktadır. Buna göre, ekmeğı hazırlayacak görevlilerin hangi kurallara ne şekilde riayet etmesi gerektiğı açıkça belirtilmiştir. Günümüzdeki yönetmelik benzeri bu kurallar uygulama birliğinin sağlanması açısından önemlidir. Burada özellikle fırınlarda çalışan görevlilerin temiz giyimli, tıraşlı ve turnaklarının kesilmiş olması vurgulanmıştır. Ayrıca ekmeğın pişirileceğı fırının fiziki koşullarına da dikkat çekilmiş ve nasıl olması gerektiğı açıkça belirtilmiştir. Buna göre fırının süpürülmesi ve su serpilmesi istenerek sadece insanın değil, hazırlanacağı yerin de temiz tutulması gerektiğı belirtilmiştir. Ayrıca domuz ve köpek gibi hayvanların fırının etrafına yaklaştırılmaması kesinlikle yasaklanmıştır. Direktif metninin devamında ise tanrılar ve insanlar arasında benzetmeler yapılarak temizlik hususunda bir fark olmadığı dile getirilmiştir. Burada bir kölenin efendisinin karşısına temiz çıkması ve onu mutlu etmesi ne kadar önemliyse, tanrılarında bu manada hoşnut edilmesi gerektiğı vurgulanmıştır (Süel A. , 1985, s. 22-25).

Buğday dışında Hitit tarımı içinde yer alan en önemli hububat ürünü ise arpadır. Bilindiğı gibi arpa (*Hordeum Vulgare*), bira yapımında ham madde olarak kullanılmakta, imal edilen bira ise kült törenlerinde tanrılara sunulan içeceklerden biri olduğu filolojik belgelerden bilinmektedir

⁵¹ Direktif metinlerini Aygöl Süel, “Direktif (=enstrüksiyon) metinleri adı ile anılan bu belgeler Hitit krallarının bir tek memur ya da bir memur sınıfı için neşrettikleri direktifleri kapsar. Onur taşıyıcıları ve memurlardan oluşan çok sayıda sınıf için verdikleri bu direktiflerle hem o sınıfın görev ve sorumluluklarını saptamış hem de o konuda genel ya da özel düzenlemeler yapmışlardır. Buna bağlı olarak, bu metin grubu, Hitit bürokrat sınıfının tanınıp anlaşılabilmesi için başvurulabilecek en önemli kaynak olmuştur. Kendilerine direktifler verilen görevli sınıflarının kavranmasında yardımcı kaynaklar (Örneğın: Tarihi metinler, kült ve tapınak envanter metinleri, bayram metinleri) elimizde bulunsa da bu sınıfların değerlendirilmeleri enstrüksiyon metinlerinde çok farklı açıdan ele alınmışlardır.” şeklinde tanımlamaktadır. (Süel A. , 1990b, s. 265) Ayrıca konu ile ilgili olarak Esmâ Reyhan ise: “Direktif Metinleri (=Enstrüksiyon)”, Hitit Devleti’nin merkezi bürokratik araçlarının kurucu unsurlarındandır. Bu türdeki belgeler Hititçe *išhai-/išhiia-* “bağlamak” fiilinden türetilmiş olan *išhiul* “bağ, yükümlülük, emir, talimat” kelimesi ile ifade edilmektedir.” şeklinde yorumlamıştır (Reyhan, 2021a, s. 114-115).

(Ertem, 1970, s. 87). Elde edilen arkeolojik bulgular ışığında Sivas ilinde yer alan Kuşaklı-Sarissa kentinin Hitit biracılığında önemli merkez olduğu anlaşılmıştır. Burada ele geçirilen tahıl örneklerine bakıldığında “iki sıralı arpa” üretiminde ilk sırayı almaktadır (Müller-Karpe V. , 2006, s. 173-186; Cengiz, 2023a, s. 61-62).

Anadolu’da M.Ö. 2. binyıl ile ilgili ilk kayıtların bulunduğu Kültepe’de ele geçirilen arkeolojik bulgularda bira ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Buna göre biranın Hititlerden önce M.Ö. II. Binyılın başlarından itibaren üretilip tüketildiğine yönelik kayıtlar, Kültepe’de ele geçirilen mühür baskılarından kanıtlanmıştır. Bu baskılar üzerindeki şölen sahnelerinde, tanrıların çömleklerden kamışlar kullanarak bira içtiği tasvir edilmiştir (Müller-Karpe V. , 2006, s. 173).

Fermente bir içecek olan biranın Hitit dini hayatında önemli bir yer edindiğini arkeolojik bulgular ve filolojik belgeler aracılığıyla öğrenmekteyiz. Hitit dönemi bira üretimini, günümüzdeki modern bira üretimiyle karşılaştırdığımızda, şimdiye göre daha basit uygulama teknikleriyle⁵² üretim yapıldığı sonucuna varılmakla beraber, bira konusundaki bilgilerin yetersiz olması Hitit biracılığı konusundaki bilgileri kısıtlı tutmaktadır (Kaya Hasdemir, 2020, s. 1616).

Hitit topraklarında gerçekleştirilen hububat tarımının yanında bağcılık ve meyvecilik de oldukça önemlidir. 100’er maddelik iki seriden oluşan Hitit kanunlarının ikinci serisinin “*Eğer üzüm bağları*” ifadesi ile başlaması, bu durumu filolojik belgelerle de desteklemektedir.

Hitit ekonomisinin başlıca kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Ayrıca, kanun maddelerinin “eğer bir bağ” ifadesi ile başlaması, bağların ve meyvelerin de en az tahıllar kadar Hitit tarımı içerisinde ne kadar kıymetli olduğunu göstermesi açısından oldukça önemlidir. Hitit topraklarında yer alan bağların içerisinde yetiştirilen en önemli meyve Hititçe metinlerde ^{GIS}GESTİN şeklinde geçen meyve Üzüm’dür (Ertem, 1987, s. 58-59; Alpaslan, 2013, s. 506; Bülbül, 2021, s. 1824). Zira üzümün dini ritüellerinin ana unsuru olduğu ve üzümünden üretilen şarapların, libasyon sahnelerinde kullanıldığı çivi yazılı belgelerden bilinmektedir.

Meyveler ile ilgili olarak Hitit tabletlerinde elma, incir, nar, armut, muşmula, kiraz, erik, hurma gibi meyve isimleri sıkça geçmektedir (Vigo, 2014, s. 25). Bunlardan hurma ve nar, Hititlerin yaşadığı Orta Anadolu’nun daha güneyi olan bölgelerden ithal olarak elde ediliyordu. Genelde mevsiminde alınan meyveler taze taze tüketilmekteyken, mevsimi geçmiş meyvelerin ise kurutulmuş halde tüketildiği bilinmektedir (Koç, 2006, s. 38).

Hitit topraklarında tahıl tarımının nispeten daha az miktarda yapıldığı bölgelerde zeytin üretiminin yapıldığı bilinmektedir. Hititlerde zeytin hasadı genellikle başkent Hattuşa’nın güneyinde gerçekleşmektedir. Konu ile ilgili olarak bir metinde Kizzuvatna’da 300 zeytin ağacı

---

⁵² “Öncelikle arpa, emmer buğdayı ya da darı suya bastırılmış, şişirilmiş ve malt haline getirilmiştir. Tahılın filizlenmesi maltın kurutulması ya da kavrulması önlenmiştir. Daha sonra kabuklarından ayrılan malt dövülüp, öğütülerek ekşi hamurla yoğrulup bira ekmeği olarak pişirilirdi. Gereksinim ya da olanaklara göre baharat ve diğer katkı maddeleri maya küplerine atılır, küspe mayalanmaya bırakılırdı. Eskiçağ’ın genelinde olduğu gibi eski Anadolu’da da bira üretiminde şerbetçi otu henüz bilinmiyordu” konu ile ilgili bkz. (Ünal, 2006, s. 169)

ve iki bağı yer aldığı 30 IKU'luk bir tarladan bahsetmektedir (Yakar, 2007, s. 241). Bilindiği gibi Zeytinyağı, Hitit toplumunda lamba ve meşalelerin yakılması amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca, dini törenlerde tanrılara sunulan ekmeklerin yağlanması için kullanıldığı ritüel metinlerinden bilinmektedir. Hititlerde zeytinyağı üretim tekniğinin, günümüzdeki geleneksel yöntemlerle benzer şekilde uygulandığı düşünülmektedir. Hititlerde uygulanan teknik zeytinlerin, bir taş yalak içinde kırılarak ve hasır süzgeçlere alınıp iri taşlarla ezilerek yağın elde edilmesi şeklinde olmuştur. Çıkarılan yağ "pittalwan" saf kalitededir (Yakar, 2007, s. 241).

2.9. Arkeobotanik Buluntular

Çevresel arkeolojinin alt dallarından biri olan Arkeobotanik, ören yerlerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen bitki kalıntılarını, çevre ve insan ilişkilerini de göz önünde bulundurarak analiz eder; insanın çevre üzerindeki etkilerini, çevrenin insanların hayatta kalma stratejilerini ne ölçüde etkilediğini ve bitkilerin tüketimleri hakkında araştırmalar yapılmasına katkıda bulunur (Eren ve Çelik, 2023, s. 22).

Arkeolojik kazılarda elde edilen tahıl ve tohum kalıntılarının analizlerini gerçekleştiren arkeobotanik araştırmaların asıl amacı, geçmiş toplulukların tarımsal stratejileri, üretilen ve tüketilen gıdanın toplumsal hayat içerisindeki sosyal ve kültürel rolü, yabancı kaynakların sömürülmesi ve yem üretimi gibi genel konuları ele alarak insan ve bitki ilişkilerinin incelenmesi oluşturmaktadır. Bu tür araştırmaların doğruluğunun sağlıklı bir şekilde edilmesi için bazı koşullara ihtiyaç vardır. Bu anlamda konu hakkında kesin bir kanıya varmak ancak arkeolojik kazılar sonucunda ele geçirilen tohum, tahıl kalıntılarının kalitesine ve iyi bir şekilde analizinin yapılmasına bağlıdır. Arkeolojik alanlarda ele geçirilen bitki kalıntılarının günümüze kadar ulaşması için bazı fiziki ve biyolojik koşulların gerçekleşmesi gerekmektedir. En sık karşılaşılan koruma yöntemleri karbonizasyon veya kömürleşme⁵³, su basması, mineralizasyon ve kurumadır, ancak genellikle bunlardan yalnızca bir veya ikisine herhangi bir alanda rastlanır (van der Veen, 2007, s. 968).

Yabancı bitki türünün evcilleşme süreci üç aşamadan oluşmaktadır. İlk aşama yabancı bitkilerin arazilerden toplanması yani "toplayıcılık"tır. İkinci aşama yabancı tohumun tarımının yapılması yani "evcilleştirme öncesi tarım"dır. Üçüncü ve son aşama ise bitki türünün en verim

---

⁵³ "Geçmişte insanların çeşitli amaçlar için kullandıkları ve/ya da biriktirdikleri bitki kısımları (tohum ve meyve gibi), ateş ile doğrudan temas etmeden, ateşin neden olduğu yüksek sıcaklık etkisi ile kömürleşerek (karbonlaşarak) kalırlar. Kömürleşme organik malzemedeki element halindeki karbon miktarının artmasına neden olur. Bu durum bitki parçalarının mikroorganizma etkisinden korunmasını sağlar. Anadolu ve Akdeniz Havzası'ndaki arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılan bitki kısımları çoğunlukla kömürleşmiş örneklerdir. Kazı alanında ele geçirilen kömürleşmiş bitki ve tahıl kalıntıları genellikle ocak ya da fırının içinde veya etrafında görülmektedir. Bunun yanında tahıl silolarında, yakılarak temizlenen çöp çukurlarında da bu kalıntılara rastlanmaktadır. Ayrıca yangın tabakalarında da kömürleşmiş halde bulunan tahıl grubunun yanında ahşap gibi organik malzeme kalıntıları da açığa çıkarılmıştır." (Oybak-Dönmez, 2002, s. 23, 2005, s. 55).

alınabilecek tohumlarının seçilerek morfolojik değişim oluşturmak suretiyle yeni türünün oluşturulması yani “evcilleştirme”dir (Nesbitt, 2002, s. 115; Weiss vd., 2006, s. 1608).

M.Ö. 2. binyılı tarımı hakkındaki bilgiler az sayıdaki yerleşim yerinde gerçekleştirilmiş veya yapılacak olan arkeobotanik çalışmalarla sınırlı kalmaktadır. Arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen bulgular arasında tespit edilen bitki kalıntıları, yukarıda tanımladığımız tarımın genel gelişim süreci içerisinde, Hitit tarımının 3. aşamanın gelişmiş bir örneğini temsil ettiğini göstermektedir (Schachner, 2012, s. 35).

Sonuç olarak, Arkeolojik kazılarda elde edilen karbonlaşmış bitki ve tohum kalıntıları üzerinde gerçekleştirilen arkeobotanik analizler, geçmiş dönemde yaşamış insan topluluğunun yerleşim içerisindeki tarımsal faaliyetleri ile ilgili olarak kapsamlı yorumlar yapılmasına olanak tanınması hususunda kıymetli veriler sunmaktadır (Ulaş, 2014, s. 308).

2.9.1. Buğday ve Arpa

Hititlerin başkenti Boğazköy-Hattuşa’da gerçekleştirilen kazılarda Poternli Sur yakınlarında gerçekleştirilen çalışmalarda 32 adet tahıl silosu açığa çıkarılmıştır. Bu silolarda Hitit coğrafyasında sıkça karşılaştığımız arpa ve einkorn buğdaylarına ait kalıntılar tespit edilmiştir (Seeher, 2000, s. 301, 2001a, s. 305, 2001b, s. 339-340).

Hitit döneminin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Kaman-Kalehöyük’te Hititlerin üretim ve depolama sistemine yönelik önemli bulgular elde edilmiştir. Burada gerçekleşen arkeobotanik çalışmalar ve analizler sonucunda 7 farklı türe ait tahıl kalıntısı tespit edilmiştir. Ayrıca bu çalışmalarla kabuksuz arpa ve ekmeklik buğdayın ana ürünleri oluşturduğu ve Kalehöyük IIIB tabakasında ise emmer (*Triticum Dicoccum*) ve einkorn (*Triticum Monococcum*) cinsi buğdayın miktarında artış yaşandığı tespit edilen diğer önemli bir bulgudur (Fairbairn vd., 2005, s. 15; Fairbairn, 2006, s. 135; Fairbairn vd., 2007, s. 151; Fairbairn ve Bradley, 2008, s. 196-197).

Ayrıca diğer bir Hitit kenti Sivas ilinde yer alan Sarissa yerleşim yerindeki depo alanında yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu elde edilen tahıl kalıntılarının arkeobotanik olarak incelenmesi sonucu, sert ekmeklik buğday, makarnalık buğday (*Triticum aestivum/durum*), emmer buğdayının (*Triticum Dicoccum*) kalıntıları olduğu tespit edilmiştir. Bunlara ek olarak einkorn buğdayı (*Triticum Monococcum*), kılçıksız buğday (*Triticum Spelta*), arpa (*Hordeum Vulgare*) ve darı (*Setaria Italica*) Sarissa’da tüketilen diğer tahıllar olduğu yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır (Walter vd., 2011, s. 107). Sarissa’da depo alanının dışında, Fırtına Tanrısı adına inşa edilen tapınağın kuzey tarafındaki girişine yakın bir konumda bulunan mekânlardan birinde “*in situ*” olarak bulunan çok sayıda çömlek, kâse ve testi gibi kaplar gün yüzüne kavuşturulmuştur. Yapılan çalışmalar sonucunda bu kaplarının içerisinde kömürleşmiş vaziyette tahıl kalıntıları olduğu tespit edilmiştir (Müller-Karpe A. ve Müller-

Karpe V., 2013, s. 223). Yanmış durumda bulunan bitkisel kalıntıların üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda, bu kalıntıların hemen hemen tamamına yakınının arpa olduğu tespit edilmiştir. Arkeolojik açıdan ilginç bir veri ise bu tahılların bir kısmının çimlenmiş olduklarının saptanmış olmasıdır. Zira kömürleşmiş durumda olan arpa tanelerinin bir bölümünün çimlenmiş olması, tapınak yakınında bulunan bu mekânın bira üretimi amacıyla inşa edildiği ve burada bira imal edildiğini göstermektedir (Müller-Karpe A., 1999, s. 439; Müller-Karpe A. ve Müller-Karpe V., 2013, s. 225).

Bir diğer Hitit kenti ve başkenti olan Ortaköy-Şapinuva'da gerçekleşen arkeolojik çalışmalar sonucunda tahıl kalıntıları ele geçirilmiştir. Ağılönü bölgesinde bulunan ve 1. silo olarak adlandırılan silo çukurunda yangın etkisiyle kömürleşmiş çok miktarda tahıl daneleri bulunmuştur. Yapılan arkeobotanik çalışmalar sonucunda bu kalıntıların buğday (*Triticum aestivum/durum*) (Resim 2.12.) ve arpa (*Hordeum vulgare*) (Resim 2.13.) tahıl grubuna ait oldukları belirlenmiştir (Oybak-Dönmez, 2014, s. 669-670).

Boyalıhöyük'te yapılan kazılarda "in situ" şekilde bulunmuş kabın içerisinde çok sayıda karbonlaşmış tahıl taneleri ele geçirilmiştir. Tahıl taneleri üzerinde gerçekleşen arkeobotanik analizleri sonucunda arpa, buğday gibi hububat kalıntılarına ulaşılmıştır (Sipahi, 2010b, s. 92).

Resim 2.12. Ortaköy-Şapinuva Ağılönü bölgesinde bulunan Ekmeklik Buğday veya Durum Buğdayı danelerinin genel ve yakından görünümü (Fotoğraf: Oybak-Dönmez, 2014)

Resim 2.13. Ortaköy-Şapinuva Ağılönü bölgesinde bulunan Arpa danelerinin genel ve yakından görünümü (Fotoğraf: Oybak-Dönmez, 2014)

2.9.2. Zeytin

Ortaköy-Şapinuva’da gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda bazı tahıl kalıntılarının yanında bitki kalıntıları da ele geçirilmiştir. Ağılönü bölgesinde bulunan ve 2 numaralı olarak adlandırılan çukurda kömürleşmiş halde bulunan bazı bitki kalıntıları ele geçirilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda buradaki kalıntıların zeytin çekirdeği (*Olea europaea*) (Resim 2.14.) olduğu tespit edilmiştir (Oybak-Dönmez, 2014, s. 669-683)

Bilindiği üzere zeytin, yapısı gereği ılıman ve nemli olan Akdeniz ikliminin hüküm sürdüğü bölgelerde yetişmektedir. Şapinuva, bulunduğu konum itibarıyla Orta Anadolu’nun yüksek platolarında yer almakta olup burada kısmen de olsa karasal iklimin etkisinin yaşandığı bir şehirdir. Dolayısıyla bu açıdan bakıldığında burada zeytin çekirdeklerinin bulunması oldukça önemli bir veridir. Zira Hititlerin yayılcı politikasının bir sonucu olarak güneye Akdeniz ve Ege gibi sahil bölgelerine kadar uzandığı göz önünde bulundurulacak olursa, zeytinin Şapinuva gibi Anadolu’nun iç kesiminde yer alan bir merkeze, söz konusu bu sahil kentlerinden getirilmiş olduğu düşünülebilir (Oybak-Dönmez, 2014, s. 676).

Yazılı kaynaklar ile Hititlerin zeytini kullandıklarını ve üzüm ve incirle birlikte Hitit florası içinde yer aldığını bilmekteyiz (Ertem, 1987). Bir metinde, Pullijanni adındaki bir kişinin bahçesinde incir ağaçlarıyla birlikte, zeytin ağaçlarının da bulunduğu kaydedilmiştir (Ertem, 1987). Ayrıca zeytinin mevsiminde toplanarak kurutulduğu ve kış aylarında tüketildiği bilinmektedir (Ünal, 2007a). Ayrıca zeytinyağının yemeklerde kullanıldığı da bilinmektedir (Hoffner, 1995, s. 109).

Resim 2.14. Ortaköy-Şapinuva Ağılönü bölgesinde bulunan Zeytin çekirdeğinin yakından görünümü (Fotoğraf: Oybak-Dönmez, 2014)

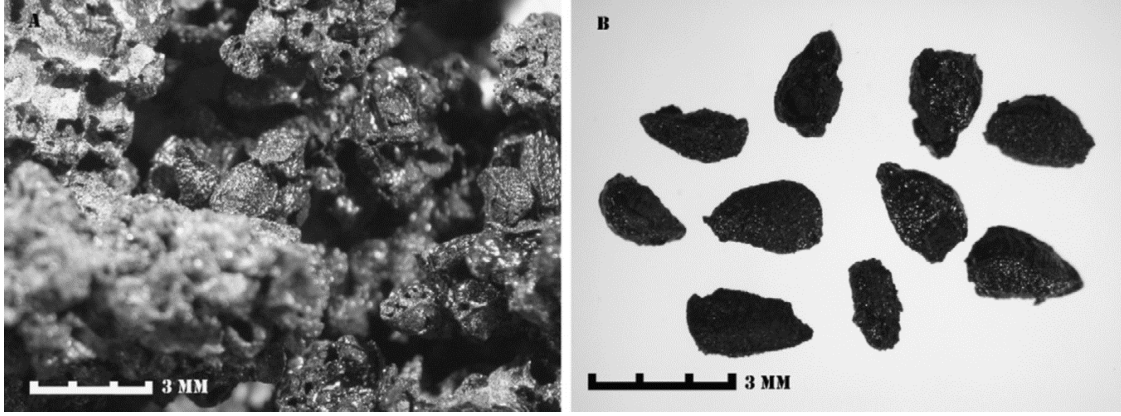
2.9.3. Çörek Otu

Boyalı Höyük, bugün Çorum İli Sungurlu ilçesine bağlı Yörüklü Kasabası'nın 2 km doğusundaki Fatih Mahallesi sınırları içinde yer almaktadır. Höyük, çevredeki en büyük akarsu olan Büyük Çay'ın güney kıyısına yakın bir noktada kuzeydoğu ve doğu tarafı kayalık olan hâkim bir noktada konumlanmıştır (Yıldırım ve Sipahi, 1999, s. 433).

Boyalı Höyük'teki 2004 yılı kazı çalışmalarında, birbiriyle bağlantılı birkaç odadan oluşan bir yapı kompleksi bulunmuştur. Eski Hitit Dönemine tarihlendirilen ve "A yapısı" olarak adlandırılan 42x25 metre ölçülerinde asimetrik zemin planlı mimari yapı içinde yürütülen çalışmalar sırasında depolama odaları, mutfak ya da kiler olarak kullanılan odalar ile buralarda kullanıldığı düşünülen çanak çömlek ve metal objeler gibi birçok arkeolojik eser ortaya çıkarılmıştır (Sipahi, 2010a, s. 730; Sipahi, 2013, s. 4).

Höyüğün arkeolojiye katkısı burada ele geçirilen karbonlaşmış tohumlar olmuştur. "in situ" olarak bulunan matara biçimli kap ve içerisindeki kömürleşmiş tahıl tohumları ile dolu bir büyük boy küp, ölçek kabı ve tahıl öğütme taşı bulunmuştur (Sipahi ve Ediz, 2007, s. 484). Odada baş aşağı halde bulunan kabın ağız kısmı kapalı olduğu için içinde tohum kalıntıları (Resim 2.15.) günümüze ulaşmayı başarmıştır (Salih vd., 2009, s. 418). Tahıl tohumlarına yapılan analizler sonucu, bu tohumların sadece saf çörek otu tohumu deposu içerdiğini ortaya koymuştur. Söz konusu tohumların çoğu topaklandığı, tahmini miktara göre, kurtarıldıktan sonra yaklaşık yüz seksen bin çörek otu tohumu olduğu belirtilmiştir (Salih vd., 2009, s. 418). Ayrıca bu çörek otu tohumlarında yapılan kimyasal analizler sonucunda tohumların üzerinde propolis ve arı mumu ile karıştırıldığı tespit edilmiştir.⁵⁴

⁵⁴ "Yapılan çalışma ile arı ürünü veya ürünlerinin Boyalı Höyükte ele geçirilen çörek otu tohumlarıyla karıştırılıp karıştırılmadığını anlamak için, eski ve yeni çörek otu tohumlarının diklorometan özütleri, diklorometan içinde soxhlet ekstraksiyonunun ardından elde edildi ve GC-MS ile analiz edildi. Eski ve yeni çörek otu tohumu örnek ekstraktlarının GC-MS kromatogramları gerçekleştirildi ve bu kromatogramlar Parafin mumunda (C11 ile C47 arasında) ve bazı fenolik antioksidanlar, aromatik aldehitler, aromatik karboksilik asitler (sinnamik asit ve ferulik

Resim 2.15. Boyalıhöyük'te bulunan çörek otu'nun yakından görünümü (Fotoğraf: Salih vd.,2009)

2.9.4. Baklagiller

Çorum ili Uğurludağ ilçesine bağlı Kula Köyü yakınlarında yer alan Resuloğlu yerleşimi, Delice Irmağı boyunca Kızılırmak nehrini izleyen ve kuzeyde Orta Karadeniz'e batıda ise Çankırı Terme ovasını takip ederek Ankara'ya doğru uzanan güzergâh üzerindeki Erken Tunç Çağı yerleşimlerden biridir (Yıldırım, 2010, s. 14); (Yıldırım vd., 2017, s. 355).

Resuloğlu silolarında tahıl grubu dışında, mercimek ve bezelye gibi baklagiller ile asma ve meyve tohumlarının depolandığı yapılan çalışmalar ile anlaşılmıştır. Arkeobotanik analizlerin sonuçları hem mekân içlerinde hem de silolarda, en fazla depolanan tahıl ürününün arpa, baklagillerden ise mercimek olduğunu göstermektedir (Yıldırım vd., 2017, s. 362).

Boğazköy-Hattuşa'da gerçekleştirilen kazılarda Poternli Sur'un yakınlarında gerçekleşen çalışmalarda 32 adet tahıl silosu açığa çıkarılmıştır. Bu silolarda Hitit coğrafyasında sıkça karşılaştığımız arpa ve einkorn buğdaylarının yanında bu hububatlardan önce toplandığı düşünülen bezelye ve mercimek gibi baklagil tohumlarına rastlanmıştır (Seeher, 2000, s. 301, 2001a, s. 305, 2001b, s. 339-340).

Boyalıhöyük'te yapılan kazılarda "in situ" şekilde bulunmuş kabın içerisinde çok sayıda karbonlaşmış tahıl taneleri ele geçirilmiştir. Tahıl taneleri üzerinde gerçekleşen arkeobotanik analizleri sonucunda arpa, buğday gibi hububatların yanında bezelye ve mercimek gibi baklagil kalıntlarına da ulaşılmıştır (Sipahi, 2010b, s. 92).

---

asit gibi), yüksek moleküler ağırlıklı doğrusal alifatik ve aromatik alkoller ve E vitamini içeren bazı flavonoidlerin tohumlara eklendiği gösterildi." (Salih vd., 2009, s. 419).

3. BÖLÜM

HİTİT DEVLETİNİN TARIM POLİTİKASI

3.1. Toprak Tahsisi

Hitit toplumunda mülkiyet ve hak sahipliği kavramları, çağdaşı olan Mezopotamya kültürlerinden daha farklı olarak yorumlanmaktadır. Örneğin; Mezopotamya'da kültürlerinde bütün araziler tapınağa bağlı iken Hititlerde farklı olarak bireylere özel mülkiyet hakkının verildiği görülmektedir (Childe, 2007, s. 176).

Hitit dini ve toplumunda Fırtına tanrısı, ülkedeki bütün toprakların ve gökyüzünün sahibidir. Bu yüzden Hitit idari sistemi içerisinde kral, tanrıdan aldığı güç doğrultusunda ülkeyi yönetmiş; Hitit topraklarının yönetimini adaletli bir şekilde sağlamaya çalışmıştır. Bu nedenle kral, ekilecek tarım arazilerinin dağıtımında inisiyatif sahibi olmuş ve bu arazileri istediği kişilere tahsis etmiştir.⁵⁵ Bu uygulamayla, Hitit üretim sistemi içerisinde bireylerin de aktif olarak yer almasıyla kesintisiz bir üretimin sağlanması, bu sayede ekonomik kalkınmanın sürekliliğinin devamının amaçlanmış olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Klenger, 1986, s. 25-26).

Yönetimdeki buldukları dönem boyunca Hitit krallarının hassas olduğu konulardan birisi, ülkedeki ekonomik kalkınmanın sıkıntısız bir şekilde ilerlemesi olmuştur. Bu nedenle kral, tanrıdan aldığı yetkiyle tarım ve ekonomi politikalarında bazı düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Ekonomik kalkınmanın korunması ne kadar öncelikli bir durumsa, krallığın gücü ve devamlılığın korunması da kral için aynı ölçüde önemlidir. Bu yüzden toprak dağıtımı süresinde kralın oldukça hassas davrandığı bilinmektedir. Zira toprakların mülkiyetini alan kişiler eline aldığı ekonomik güç sonrasında devlete ve krallığa karşı potansiyel bir tehdit olabilirdi. Hitit idari sistemi içerisinde krallık adına görev alan yöneticilerin de toprak sahibi olma hakları vardır (Reyhan, 2017a, s. 77).

3.2. Arazi Bağışı

Hitit ekonomi ve sosyal hayatında tarıma ilişkin üretim ve tüketime yönelik bilgilerimizi kanunlar haricinde başka yazılı belgelerden de öğrenmekteyiz. Bu belgelerin ilk sırasında arazi bağış belgeleri gelmektedir. Bu belgeler genellikle sınır bölgelerinde bulunan tarım arazilerinin, kral tarafından bazı kişilerin özel mülkiyetlerine verilmelerini konu alan bağış senetlerinden oluşmaktadır (Reyhan, 1998, s. 485; Ünal, 1999, s. 209; Demirel ve Sevim, 2012, s. 203).

---

⁵⁵"Ülke Fırtına Tanrısına aittir. O (Tanrı) Labarna'yı idareci yaptı ve O'na Hatti ülkesini (arazilerini) verdi. Bırakalım Labarna kendi topraklarıyla birlikte tüm toprakları idare etsin." (Erkut ve Reyhan, 2012, s. 81; Demirel ve Sevim, 2012, s. 203-204).

Bu belgeler, genel olarak kralın mührü ile bağışa konu olan toprak hakkındaki gerekli bilgileri içermektedir. “*Büyük Kral Tabarna'nın Mührü*” ifadesiyle başlayan belgede, kralın sözünün demirden olduğu vurgulanarak sözlerinin kesin olduğu ve hükmünün kesinlikle değiştirilemeyeceği, aksi takdirde cezasının ölüm olduğu belirtilmiştir. Ayrıca arazi bağışına konu olan topraklar, eğer bağış yapılan kişinin ölümü durumunda oğullarına ve torunlarına geçtiği bilinmektedir (Reyhan, 1998, s. 485, 2018, s. 288).

Özellikle kral I. Arnuwanda ve eşi Asmunikal dönemine ilişkin arazi bağış belgeleri oldukça dikkat çekicidir. Söz konusu belgelerden birisi Kuwattalla'ya verilen bağış belgesidir. Belgede Kuwatalla'ya bağlı arazilerde yer alan çiftlik sahiplerinden bahsedilmektedir. Buna göre bahse konu çiftliklerin çeşitli hayvanlardan, çayırlardan, bahçeler, harmanlar, ormanlar, otlaklardan oluştuğu görülmektedir. Ayrıca bu çiftliklerde kadın ve erkeklerden oluşan işgücünün mevcut olduğu yine belgelerde bulunan diğer hususlardır. Bu çiftliklerden birisi Tiwatapara adlı bir çiftçiye ait çiftliğin dökümü yer almaktadır (Bryce, 2003, s. 90; Reyhan, 2018, s. 288).

Tiwatapara'nın mülkü; 1 adam: Tiwatapara; 1 erkek çocuk: Haruwanduli; 1 kadın: Azziya; 2 kız çocuğu: Anitti, Santawiya; (toplam) 5 kişi; 2 sığır, 22 koyun, 6 sabana koşulmuş sığır pirsahhanas'ın; [9] dişi koyun ve koyunun yanında 2 kuzu ve koçun yanında iki erkek kuzu; 18 keçi ve keçinin yanında 4 oğlak; 1 oğlağın yanında keçi, toplam 36 (parça) küçükbaş hayvan; 1 mülk; sığır otağı olarak Parkalla kentinde 1 IKU otlak; Hanzusra kentinde 3 ½ IKU bağ ve bunun içinde 40 elma ağacı ve 42 kayısı ağacı; Hantapi'nin mülkünden (Reyhan, 2018, s. 288).

Hitit kanunlarının arazi tahsisi ile hükümleri içeren maddelerde sıkça karşılan kelimelerden LU^{GIS}TUKUL, zanaatkar, çiftçi, silah/araç adamı, LU ILKU ise tımar arazisi sahibi, çiftçi olarak tanımlanmıştır. Bu kişiler kanun maddelerinde belirtildiği üzere tahsis edilen arazi karşılığında bazı zorunlu görevleri vardır (Reyhan, 2018, s. 291). Kanunun 40 ve 41'inci maddelerinde LU ILKU adamı ve LU^{GIS}TUKUL adamının ortaklığı söz konusudur. Bu iki terim hakkında çeşitli yorumlar söz konusudur (Reyhan, 1998, s. 482-489).

Madde 40: “Eğer bir za[naatçı kay]bolursa bir IL.KI adamı ortak olmuş ve IL.KI adamı derse: Bu benim zanaat hakkım, ama bu benim şahhan: o zaman zanaatçının ekin alanlarını mühür altında elde eder ve zanaatçı hakkını elinde tutar şahhan'ı ifaya devam eder. [Ama] eğer zanaatçı hakkını reddederse o zaman zanaatçının ekin alanlarını boş ilan eder[ler].ve kent adamları onları işlerler. Eğer kral bir sivil tutsak verirse, o zaman ona ekin alanları tahsis edilir ve o zanaatçı olur.” (İmparati, 1992, s. 59-60)

Madde 41: “Eğer bir IL.KI adamı kaybolursa ve IL.KI adamı ortak ve zanaatçı derse: Bu benim zanaatçı hakkım, ama bu şahhan: o zaman IL.KI adamının ekin alanlarını mühür altında alır ve zanaatçı hakkını elde tutar ve şahhan'ı ifaya devam eder. Şayet şahhan'ı reddederse, o zaman ekin alanlarını saray için alırlar ve şahhan biter.” (İmparati, 1992, s. 59-60)

Ayrıca 40'inci madde de tımar arazilerinin durumu kanun yoluyla güvence altına alınmış, böylelikle arazilerin boş kalmasını önleyip sürekli işletilmeye çalışılmıştır (Bülbül, 2021, s. 1809-1830). Yine 41'inci madde ise bir önceki maddenin devamı niteliğinde düzenlenmiştir.

Buna göre tımar arazisinin ortaklarından birinin kaybolması halinde bile söz konusu arazi ve arazide yetişen ürünler olduğu gibi devlete kalmaktadır (Bülbül, 2021, s. 1809-1830).

Madde 53: "Eğer bir zanaatçı ve onun hissedarı birlikte bulunuyorlarsa, aralarında düşman oldukları ve evlerini bölüştükleri zaman, eğer onların ekin alanlarında on kişi varsa, yedi kişiyi zanaatçı alsın ve üç kişiyi onun 'hissedar'ı alsın: ekin alanlarında öküzleri ve koyunları aynı şekilde bölsünler. Eğer kralın bir armağanı "tanıtma belgesinin" bir levhasıyla biri elinde tutarsa ve şayet eski bir ekin alanını bölüşürlerse, o zaman armağanın iki bölümünü zanaatçı alsın ve bir bölümünü onun 'hissedar'ı alsın." (İmparati, 1992, s. 73)

Mal paylaşımı ile ilgili olan bu kanun maddesine göre iki ortaklı mal paylaşımında tarım arazisinde kullanılan kölelerden yarıdan çoğunun zanaatçıya kalan kısmının ise diğer ortağına kalması hususunda düzenleme yapılmıştır. Ayrıca arazide kalan koyun ve öküzlerin paylaşımı için de aynı durum söz konusudur. Kralın hediye ettiği arazide ise belli bir oran belirtilmiştir. Buna göre arazinin $\frac{3}{2}$ 'sini zanaatçı, kalan $\frac{3}{1}$ 'ini ise diğer ortağın alması hükmedilmiştir. Buradan anlaşılan husus ise zanaatçının arazi ve köle paylaşımında kanunlar önünde daha fazla hak sahibi olduğudur (Reyhan, 2018, s. 293; Ünar Ş., 2019, s. 89-105).

3.3. Vergiler

M.Ö. 1650'li yıllardan itibaren Orta Anadolu platolarına yerleşen Hititler, içerisinde bulunduğu coğrafyanın etkisiyle tarımsal faaliyetlere bağlı kalarak yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Hitit topraklarında gerçekleştirilen ziraat, ekonominin en temel gelir kaynağını oluşturmuştur. Tarımsal üretim sonucu elde edilen vergilerle ülkenin ekonomik kalkınması sağlanmıştır. Hitit devletinin tarım politikasının bir gereği olarak devlete ait hazine arazisi olarak nitelendirilebileceğimiz topraklar, kralın tanrıdan güç doğrultusunda insanlara dağıtılmış ve karşılığında devlet hazinesine kira karşılığı bir gelir kaydedilmiştir. Ayrıca toprak tahsis edilen insanlar, işlediği toprağın mülkiyetini bir süre sonra elde etme hakkına sahip olup toprak karşılığında ödediği vergiyi az miktarda da olsa ödemeye devam edilmiştir. Dolayısıyla Hitit hazinesi adına gelirin devamlılığını sağlayan ve ekonomik gücün en önemli unsurunun tarım olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır (Eğilmez, 2005, s. 35; Demirel ve Sevim, 2012, s. 205-206; Deniz, 2015, s. 240).

Hitit ekonomi sisteminde Kralın tahsis ettiği toprak karşılığında, işletme hakkını devir alan kişilerin aldıkları toprağa karşılık olarak bazı vergilere tabi tutuldukları bilinmektedir. Ancak söz konusu bu durumun bazı istisnai koşulları da vardır. Örneğin, kralın bazı imtiyazlar verdiği kişilere tahsis edilen topraklar vergiden muaftır (Deniz, 2015, s. 240).

Hitit ekonomisinde Hitit topraklarında gerçekleştirilen tarımın, tarımsal vergilerin ve askeri harcamaların birbiriyle bağlantısı olduğu görülmektedir. Arazi tahsis edilen Hitit vatandaşı, bu tahsisin karşılığı olarak bir nevi zorunlu kamu hizmetleri vardı. Savaş zamanı seferberliğe katılmak gibi veya Hititçe adı "*şahhan*" olan kamu işlerine, yol, köprü, dini yapılar ve saray

işlerinde bedenen çalışmak ve Hititçe adı “luzzi” olan bir çeşit emek mükellefiyetini ifa etmek gibi bir sorumluluklardır (Ersoy ve Reyhan, 2001, s. 125).

Devletin ekonomi politikasının bir örneğini gördüğümüz bu durumun nedeni, yapılan tahsisler sonucu elde edilen vergi gelirinin askeri harcama giderlerine kaynak sağlaması ve Hititlerin ülkeyi koruma ve sınırlarını genişletme adına orduyu her an savaşa hazır tutma gayesi olduğu düşünülmektedir (Reyhan, 2009a, s. 159).

Kral, baş sorumlu olarak tanrıdan da aldığı güç doğrultusunda kararları tek başına alma yetkisini elinde bulundurmaktadır. Ekonomisi büyük ölçüde toprağa bağlı olan Hititlerde, düzenlenen vergilerin Hitit halkı için oldukça ağır olduğu ve böyle durumlarda vergi mükellefi olan kişilerin kendilerine ait yükümlükleri ifa edemediği görülmektedir. Kral, bu gibi durumlarda inisiyatif alarak vergi miktarında yeniden bir düzenleme yapabiliyordu. Örneğin; Hitit kralı IV. Tuthaliya'nın, Tarhuntaşşa'yı ziyareti sırasında, kral Muwatalli döneminde ilan edilen *şahhan* ve *luzzi* vergilerinin, halkın ifa edemeyeceği seviyeye çıkmasından dolayı söz konusu vergi oranlarında bir miktar da olsa indirim gittiği bilinmektedir (Ünal, 2007a, s. 65).

Hitit ekonomisi içerisinde devletin en büyük gelir kaynağı olan tarımsal vergilerin çeşitli şekilde elde edilmekte olduğu bilinmektedir. Vergi ödeme şekline bakıldığında aynı olarak yapılan vergiler bulunmaktadır. Buna göre tahsis edilen toprağa bağlı olarak elde edilen ürünün yanında kıymetli eşyaların da vergi karşılığında tahsil edildiği görülmektedir. Hitit vergi sisteminde günümüzdeki gelir vergisi oranlarının karşılığı olarak benzeri bir oranın varlığı konusunda kesin bilgi olmamakla beraber toprağı işleyen tımar sahiplerinin üretiminin dörtte birini saraya vergi olarak verdiği bilinmektedir (Ersoy ve Reyhan, 2001, s. 131; Eğilmez, 2005, s. 36; Demirel ve Sevim, 2012, s. 205-206).

Kanununun 39, 46, 47'nci maddeleri toprak bağıışı ve sonrasında oluşacak vergilendirme ile ilgili hususları içermektedir.

Madde 39: “Eğer bir kimse [bir başka]sının ekin alanlarını alırsa *şahhan*'ı [yerine getir]meye [devam etsin], ama eğer [ekin alanlarını] ihmal ederse, [o zaman] ekin alanlarını [bir başka]sı alsın. O [onları] satmasın.” (İmparati, 1992, s. 59)

39'uncu madde ayrıca tımar arazilerinin işletilmesi hususunda açıklık getirmiştir. Buna göre arazinin mülkiyetini elinde bulunduran devlet, tahsis ettiği şahsın araziye ekmemesi durumunda söz konusu araziye başka bir şahsa verebilmektedir. Bu madde ile devlet kendisine ait olan araziye koruma altına almış olup bu sayede hem onun satışını yasaklamış hem de kullanım haklarının kendisinde kalmasını güvence altına almıştır (Bülbül, 2021, s. 1809-1830)

Madde 46: “Eğer bir kentte biri bazı ekin alanlarını *şahhan* yükümü altında armağan olarak elinde tutarsa, eğer ona bir bütün ekin alanı verilmiş ise *luzzi*'yi ifa etsin, eğer ona az ekin alanı verilmiş ise *luzzi*'yi ifa etmesin, ama babasının evinde yerine getirilsin. Eğer armağan beyinin ekin alanları kuli (zanaatkâr) hakkı olarak bir kenara konursa ya da kent insanları bir ekin alanı verirlerse, o zaman *luzzi*'yi ifa etsin.” (İmparati, 1992, s. 64)

Bu madde tımar arazilerinin kapsamında düzenlenmiştir. Buna göre arazinin niteliği ve niceliğine göre tımar sahibinin sorumluluğu hakkında hükümler verilmiştir. (Bülbül, 2021, s. 1809-1830). Ayrıca, 46'ncı madde ile aile reisi rolünü üstlenen babanın yapması gerekenler ve oğlu ile ilgili çeşitli durumlar da yer almaktadır (Reyhan, 2018, s. 285).

Madde 50: "*Nerik'te, Arinna'da, Ziplanta'da hüküm süren... adamı, her ülkedeki din adamları, Onların evleri muaf ve onların 'hissedarları' luzzi'yi yerine getirsinler. Arinna'da on birinci ay geldiği zaman, on[un evinin]kapısında bir Eja ağacı görülebilen mu[af]tır."* (İmparati, 1992, s. 69).

Bu kanun maddesinde Nerik, Ziplanta ve Arinna'da yaşayan din adamlarının hangi durumlarda vergiden muaf olabilecekleri hususunda bilgiler yer almaktadır. Konu ile ilgili olarak İmparati, "*burada kast edilen din adamı yüksek düzeyde bir din görevlisine işaret etmektedir. Eja ağacı vergi yükümlülüğünden muafiyetin simgesi, tanrıyla aynı zamanda ülkeye refah, huzur, bolluğun simgesi olarak görülmektedir. Eja ağacı halkın üzerine düşen vergilerin azalacağına işaret olabilir. Bu ağacın on iki ay yeşil kalmasından dolayı çam ağacı olabileceği*" yorumunu yapmıştır (İmparati, 1992, s. 69)

Hitit tarihi ve sosyal hayatı hakkında önemli bilgiler edindiğimiz çivi yazılı arşivler içerisinde dokumacılarla ilgili bilgiler oldukça kısıtlı olmasına rağmen az sayıdaki tabletlerden bu meslek grubu hakkında bilgilere ulaşmaktayız. Buna göre Hititçe çivi yazılı belgeler içerisinde yer alan ritüel metinlerinde erkek dokumacılar "^{LU}US.BAR", kadın dokumacılar ise "^{MUNUS}US.BAR" olarak tanımlanmıştır (Yiğit, 2002, s. 79-83).

Çivi yazılı arşivlerdeki sınırlı bilgilere rağmen Hitit kanunlarında dokumacılarla ilgili özel bir düzenleme yapılmıştır. Kanunların 51 inci maddesinde⁵⁶ bu meslek grubu insanlara bazı ayrıcalıklar verildiği görülmektedir. Kanun maddesinde kutsal nitelikte sayılan Arinna ve Zippalandalı dokumacıların sahhan ve luzzi vergisinden muaf oldukları ancak bu muafiyetin ev halkını kapsamadığı vurgulanmıştır. Konu ile ilgili farklı görüşler (Neufeld, 1951, s. 167; İmparati, 1992, s. 222; Ünal, 1989, s. 23, 1995, s. 372) bulunmasına karşılık Hitit kanunlarında buna benzer özel içerikli bir maddeye rastlanılmaması buradaki dokumacıların külle alakalı bir görevleri olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Yiğit T., 2002, s. 79-84)

Madde 52: "*Taş evin erkek kölesi, Kralın oğlunun kölesi ... -ın beyi, onlar ki zanaatçıların aynı oranında bir ekin alanı tutarlar, luzzi'yi yerine getirsinler."* (İmparati, 1992, s. 70)

Söz konusu maddede, taş evin erkek kölesinin, kralın oğlunun kölesi ve Şuppati beyi luzzi'den görevlerini yerine getirmeleri hükmedilmiştir (Reyhan, 2018, s. 294).

---

⁵⁶ Madde 51: "*Eskiden Arinna'da kim dokumacı idiye ve evi muaf idiye hissedarları ve onun ev halkı da muaf idiler. Ve şimdi sadece evi muafır. Onun hissedarları ve onun ev halkı sahhan'ı ve luzzi'yi yerine getirsinler. Zippalanda'da da tam aynı şekildedir."* (İmparati, 1992)

3.4. Sorumlu Yöneticiler

Hitit idari sisteminde vasal statü olarak tanımladığımız taşra ve merkeze bağlı bölge olarak iki ana bölgeye ayrıldığını bilmekteyiz. Ayrıca Hititlerin çekirdeğini oluşturduğu bölgeyi Yukarı Ülke “KURURUGUTİ” ve Aşağı Ülke “KURURUSAPLİTİ” olarak ikiye ayrılmaktadır.⁵⁷

Hitit devlet idaresinde taşra teşkilatı olarak adlandırabileceğimiz idari bölgelerde yönetici olarak prenslerin ya da saraya mensup olup olmadıkları konusunda kesin bilgilerin olmadığı merkezden atanan üst düzey memurların bulunduğunu görmekteyiz. Ancak yüksek dereceli memurlar olarak tanımladığımız görevlilerin, idari merkezlerde etkin görevlere sahip oldukları ve buldukları yerlerde yargı, vergi, üretim gibi alanlarda ve kamu binalarının bakım ve onarımından sorumlu kişiler olduğu bilinmektedir. Devlet adına görev yapan bu kişilerin unvanları ise “Ülkenin Beyi” (EN KUR^{Tİ})⁵⁸ ,“Askeri Vali” *BEL MADGALTI* ve “Şehir Müfettişi” (LÚMAŞKIM.URUKİ)⁵⁹dir. Bu görevliler, kralın verdiği direktifler⁶⁰ doğrultusunda buldukları kenti yönetmişlerdir. Ayrıca ihtilafta kalınan bir husus olduğunda ise kralın bizzat olaya müdahale ederek durumu kontrol altına aldığı bilinmektedir.⁶¹

3.4.1. LÚHAZANNU

Hitit devlet teşkilatı yapısı içerisinde yer alan ve kent yöneticisi veya belediye başkanı olarak tanımlanan (Alp, 1952, s. 42; Reyhan, 2017a, s. 243, Reyhan, 2021a, s. 115) LÚHAZANNU'ya ait direktif metinleri, Hitit kralı I. Arnuwanda dönemine tarihlenmektedir. Hitit bürokrasisini anlamamız açısından yardımcı olan direktif metinleri ayrıntılı olarak incelendiğinde devlet adına görev yapan yöneticilerin görev tanımının neler olduğuna ilişkin hususların yer aldığı

⁵⁷ Yukarı ülke ile ilgili bilgilerimizi Hitit arşivleri içerisinde yer alan Maşathöyük mektuplarından öğrenmekteyiz. Buna göre Yukarı Ülkenin sınırları ile ilgili çeşitli görüşlerin olmakla beraber, Kızılırmak Nehri'nin üst kısımlarında yer alan dağlık bölgelerin kastedildiği yorumu yapılmaktadır (Alp, 1978, s. 165, 1991, s. 109; Murat, 1998, s. 161; Yiğit, 2004, s. 220).

⁵⁸ Hitit çivi yazılı metinlerde *BEL MADGALTI* ile birlikte geçen EN KUR^{Tİ} ile ilgili bilgiler oldukça kısıtlı olmasına rağmen, Sedat Alp bu kişilerin de kentin idaresi, kralın sarayının kontrolünün sağlanması ve davaların incelenmesi gibi görevlerinin bulunduğunu; *BEL MADGALTI*'nin emrinde olup olmadığına ilişkin herhangi bir kayda rastlanmaması sebebiyle sivil vali olarak tanımlanabileceği yorumunu katmıştır. (Alp, 1952, s. 43).

⁵⁹ Sedat Alp bu kişileri, Hitit kentlerinde valilerin emrinde görev yapan ve valilerden sonraki en yüksek rütbeli devlet görevlisi bir nevi “kaymakam” olarak tanımlamaktadır. Vergi toplama, hakimlik ve emniyet ve güvenlik işleri gibi idari işler onların sorumluluğunda yürütülmüştür. (Alp, 1952, s. 43) Ayrıca kraldan gelen direktifler doğrultusunda bu kişilerin belediye başkanı olan LÚHAZANNU'ya bağlı olarak görevlerini yerine getirdikleri görülmektedir. (Reyhan, 2021a, s. 123).

⁶⁰ Hitit toplumunun tanrılara olan bağlılıkları Hitit siyaseti ve ülke yönetiminde de kendisini somut bir şekilde hissettirmektedir. Bahse konu direktif metinleri ile görevlilerin krala bağlılıkları tanrıların huzurunda gerçekleştiği için onların yemini altında olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple, kral adına görev yapan bu personelin direktiflere uymamaları halinde yeminleri bozulacak ve tanrıların gazabına uğrayacakları açıkça bilinmektedir. Dolayısıyla görevlilerin, kralın kendilerine emrettiği hususlardan oluşan “Direktiflerin” eksiksiz yerine getirmeleri gerekmektedir. Bu uygulama, günümüzdeki kamu kurumlarında benzerlerini gördüğümüz “yetki devri” ne oldukça benzemektedir. Hitit yönetimi sisteminde de kral, yetki ve sorumluluklarını direktif metinleriyle başkent dışındaki kentlerde görev yapan personeline vermiştir. (Reyhan, 2016, s. 85, 2021a, s. 115).

⁶¹ “Halledemediğiniz bir mesele olursa kralı bekleyin o halleder” şeklinde yapılan uyarı, kralın merkezi otoriteyi kendi elinde tutma çabasıdır. (Reyhan, 1996, s. 203, 2016, s. 84-85, 2017a, s. 221-222, 2021a, s. 114).

görülmektedir. Söz konusu direktiflerde, *LÚHAZANNU*'nun görevinin genel olarak görev yaptıkları şehirlerin korunmasına yönelik olduğu bildirilmiştir. Başkent Hattuşa dışında diğer Hitit kentlerinde de *LÚHAZANNU*'ların görev yaptığı bilinmektedir. Örneğin; Ortaköy-Şapınuva'da yapılan arkeolojik çalışmalarda *LÚHAZANNU* olarak görev yapan personele büyük kraldan gelen bir mektubun bulunmuş olması bu kişilerin başkent Hattuşa dışında diğer Hitit kentlerinde görev yaptığını filolojik belgelerle de kanıtlamıştır (Süel A. ve Süel M., 1996, s. 430; Süel A., 1997, s. 95; Reyhan, 2017a, s. 243-244, 2021a, s. 123),.

Hitit kralı I. Arnuwanda dönemine ait olduğu bilinen direktifler dört metinden oluşmaktadır. Söz konusu bu direktiflerden birinci ve ikinci kısmında *LÚHAZANNU*'nun görev ve sorumluluklarının ne olduğu ve kimlerle birlikte bu görevini ifa ettiği hakkında bilgiler yer almaktadır. Üçüncü ve dördüncü kısım ise tabletlerin kırık olması sebebiyle içeriğinin ne olduğu hususu tam olarak anlaşılacak şekilde birlikte *LÚHAZANNU*'nun tarımsal alandaki önemli görevlerinin ne olduğuna yer verilmiştir. Buna göre kentte yer alan ormanlar, bağlar ve su kaynakları gibi doğal kaynakların bakımı ile meyve bahçeleri etrafının çevrilmesi ve sulanması gibi tarıma yönelik faaliyetlerin organize edilmesi *LÚHAZANNU*'nun görev ve sorumluluğu altında yürütülmektedir (Reyhan, 2017a, s. 246, 2021a, s. 116-119).

3.4.2. Bel Madgalı

Direktif metinlerinde askeri vali olarak tanımlanan *BEL MADGALTI*'nin kentteki asayiş ve güvenliğin sağlanması, davaların incelenmesi, kente ticaret yapmak için tüccarlara gerekli izin verilmesi, krala ait sarayın bakım ve onarımı ile şehir surlarının bakımı gibi askeri ve idari görevlerinin yanında, tahıl ambarı ve silolarından çiftçilere tohum dağıtılması, tarlaların biçilmesi ve ürünlerin tahıl ambarlarına sevkinin organize edilmesi gibi tarımsal konularda da önemli görevlerinin olduğu bilinmektedir. Yazılı kaynaklarda ayrıca *BEL MADGALTI* ile birlikte tahılların dağıtımını yapan *LÚAGRIG* unvanındaki kişilerin de görev yaptığı bilinen diğer bir husustur (Alp, 1952, s. 42-43).

3.4.3. *LÚAGRIG*

Hububatın mühürlenip saklandığı *E.NA₄ KISIB* adı verilen depolar "mühür evi, depo" anlamına gelmektedir. Bu depolar krallık tarafından belirlenen görevliler tarafından idare ediliyordu. *LÚAGRIG*⁶² adı verilen bu kişiler depoların idaresinden sorumludur. Kral bu göreve kraliyet ailesinden olmayan ancak sadık ve güvenilir kişileri atamaktaydı (Balkan, 1973, s. 34-37; Singer, 1984, s. 97-127). Çivi yazılı metinlerden Ankuwa, Hatti, Karahna, Nerik, Tapikka, Durmitta, Tuwanuwa, Zallara, Zalpuwa, İnandık, Hanhana, Katapa gibi Hitit kentlerinde "*LÚAGRIG/ABARAKKU*" unvanında personelin görev yaptığı bilinmektedir (Balkan, 1973, s. 13-35). Telipinu'nun reformları öncesinde yaşanan istikrarsız dönemde, bazı Hitit kentlerinde görev yapan *LÚAGRIG*'ler üzerinde merkezi yönetimin kontrolünün azaldığı, bu görevlilerin

---

⁶² Sümerce bir kelime olan *LÚAGRIG*'in Akadça: "*ABARAKKU*" genellikle "saray veya malikânedede vekilharç, kâhya-idare memuru, idareci, ustabaşı" olarak tercüme edilmektedir (Reyhan, 2009a, s. 167).

kraliyet aleyhine servet biriktirdikleri ve önemli miktarda ekonomik güç oluşturdukları görülmüştür. Telipinu yayımlandığı fermanı ile bu duruma karşı bazı önlemler almıştır (Reyhan, 2009a, s. 167, 2018, s. 306). Ayrıca Hitit kanunlarının bazı maddelerinde ^{LU}AGRIG'lerin statüleriyle ilgili iki önemli madde yer almaktadır. Buna göre ^{LU}AGRIG'lerin sadakat ve itaatini sağlamak için alınan en önemli tedbirin onların sosyal statülerinin alçaltılması olduğu görülmektedir.⁶³

3.5. Su Yapıları

Su, Dünya üzerinde yaşayan canlı cansız her türlü varlığın yaşaması için yegâne kaynaktır. Yeryüzündeki yaşam döngüsünün devamlılığı açısından suyun önemi büyüktür. Tarihte su kıtlığından dolayı toplu insan ölümlerinin olduğu bilinmektedir. Tarih boyunca uygarlıkların kurulduğu yerlere bakıldığında su kaynaklarına yakın noktalarda yerleşim yaptıkları bilinmektedir.

Hititlerin kurulduğu İç Anadolu Bölgesinin jeolojik yapısı incelendiğinde karst adı verilen tortul kayalardan oluşan bir yapının olduğu görülmektedir. Bu kayaç yapısı, geçirgenliği hızlandırmasıyla bilinmektedir. Örneğin, yağmur ve kar suyu gibi doğal su kaynaklarının yeraltına daha çabuk geçirilmesi ve bu suların yüzeye daha çabuk çıkmasına olanak vermektedir. Doğal drenaj sistemi olarak tanımlanan bu sistem sonucunda Hitit mimarisinin önemli örneklerini gördüğümüz su yapılarının bu alanlarda inşa edilmesine kolaylık sağlamıştır (Deighton, 1982, s. 3; Erbil, 2023, s. 341-354).

Anadolu'da ilk organize devlet yapısını oluşturan Hititler, toprağı verimli bir şekilde kullanmayı başarmışlardır. Tarım ve hayvancılığın ekonominin ana unsurunu oluşturduğu Hititler için su elbette çok önemlidir. Hititlerde suyun hem ekonomik hem de dini açıdan önemli olduğu bilinmektedir. Çünkü dinlerine oldukça bağlı olan Hititler tanrılara karşı kendilerini sorumlu hissetmelerinin yanı sıra onlara karşı yapılacak bir hatada tanrıların gazabına uğrayacaklarına inanırlardı. Bu nedenle kentlerini ve hatta tapınaklarını su kaynaklarının yakınına inşa etmişlerdir. Zira su Hititler için arınmanın ilk koşuludur (Murat, 2012, s. 126; Özsoy, 2017, s. 490).

Tanrılara karşı olan sorumluluk bilinciyle Hititlerde hayatın her alanda temizliğin hâkim olduğu filolojik belgelerden bilinmektedir. İnançlarına uygun olarak ruhsal temizliğin yanında bedensel temizliklerine de önem vermişlerdir. Bu amaçla Hitit kentlerinde inşa edilen atık su kanalları bunun somut bir örneğidir. Hititlerde inşa edilen bu kanalizasyon sistemi ile insanın

---

⁶³ Hitit Kanunları Paragraf 35: "Eğer özgür bir kadını bir ^{LU}AGRIG (yönetici) ya da bir çoban kaçırırsa <ve> onun için başlık ödemezse, o zaman o (kadın) üçüncü yılda köle olur". Hitit Kanunları Paragraf 175: "Eğer bir koyun çobanı ya da bir ^{LU}AGRIG (yönetici) özgür bir kadını alırsa o zaman o (kadın) ya iki yıl ya da dört yıl <içinde> köle olur" (İmparati, 1992)

hem kendisinin hem de evinin temiz kaldığı, bu sayede tanrıları hoşnut ederek onların gazabından uzak kaldıklarına inanmışlardır (Süel A. , 2012, s. 305).

Su kültü bağlamında ağız temizleme, tövbe etme, bedensel ve ruhsal arınma gibi unsurların Hititlerin önemli yerleşim merkezlerinden biri olan Ortaköy-Şapinuva kökenli olduğu bilinmektedir (Süel M. , 2011, s. 944; Murat, 2012, s. 127).

Hitit Devletinin kurulduğu Orta Anadolu coğrafyası iklim açısından oldukça çetindir. Burada kış mevsimli bol yağışlı geçse de yaz mevsiminde yağışlar oldukça düşmektedir. Kurak geçecek birkaç ay süresinde sudan yeteri kadar verim alınamaması ekonomisi tarım ve hayvancılığa bağımlı olan Hititler için bu oldukça önemli bir sorundu. Onlarda bu sorun hakkında çözüm yolları aramışlardır ve verimli su kaynaklarının önüne setler çekerek yapay göller yani baraj yapıları inşa ederek bu sorunu bertaraf etmenin yolunu bulmuşlardır. Barajların bulunduğu konum ve kente olan uzaklıkları göz önüne alındığında söz konusu bu barajların yapım gayesinin öncelikli olarak tarım ve hayvancılık amaçlı yapılmış olabileceği hususunu desteklemektedir. Çünkü geçimini tarım ve hayvancılıktan sağlayan Hititler için olası bir kıtlık durumu her şeyi daha da kötü yapabiliirdi (Üke, 2018, s. 1531).

M.Ö. 16. yy.'da itibaren kesintisiz devam eden bu değişimin bir diğer habercisi yeni kurulan Hitit şehirlerinde tespit edilen su yapıları ve barajlardır (Schachner, 2012, s. 37).

Anadolu'da ilk kez gördüğümüz Hitit dönemine ait inşa edilen su yapıları; Hattuşa-Boğazköy Barajları (Schachner ve Wittenberg, 2012, s. 5-22), Alacahöyük Gölpınar Hitit Barajı (Çınaroğlu ve Genç, 2003, s. 279-288; İnal, 2009, s. 11; Apaydın vd., 2020, s. 19), Çakır Köy Hitit Barajı (İpek ve İbiş, 2012, s. 5), Karakuyu Hitit Barajı (Emre, 1993, s. 1-42), Köylütolu Hitit Barajı (Emre, 1993, s. 1-42), Kuşaklı/Şarişša Havuz Yapıları (Müller-Karpe A. ve Müller-Karpe V., 2004, s. 32) dır.

Orta Anadolu'nun yüksek platolarındaki yerleşim yerlerinde inşa edilen baraj yapıları, Örn; Karakuyu'da, Kuşaklı ya da Hattuşa çevresinde Hititlerin bulunduğu fiziki çevreye uyum sağlaması, araziye etkili biçimde işleme ve bulunduğu bölgedeki doğal kaynakları kontrol altında tutma çabasının somut bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Boğazköy'de çok sayıdaki su kaynağı yılın en uzun döneminde bile yeterli miktarda ve depolanmış sudan çok daha kaliteli içme suyu temin edebildiğinden, kentte bulunan su yapılarının yapım amacının Hattusa'da halkın ihtiyacını karşılama kaygısından başka bir nedenle inşa edilmiş olabileceği varsayılmaktadır. Büyük ihtimalle şehir içinde depolanmış olan su, hayvanların içmesi ve zanaat işleri için kullanılmış olmalıdır. Yalnızca çok sıcak yaz aylarında belki azalan kaynaklara destek verilmiş olabilir (Schachner, 2010, s. 668-670).

Örneğin; günümüzde Çorum il sınırları içerisinde yer alan Çakır Köy Hitit Barajı, yapıldığı yer ve konumu itibarıyla bu durumla örtüşen bir duruma sahiptir. Çakır Köyü Barajının yakın çevresinde Hattuşa ve Kuşaklı'da olduğu gibi toplanan suları kanal veya künklerle taşınabileceği herhangi bir yerleşim yeri bulunmamaktadır. Ayrıca barajın inşa edildiği

topografya sebebiyle tarlaların sulanmasına olanak vermemektedir. Bu gibi nedenlerden dolayı barajın Hititlere ait büyük hayvan sürülerin özellikle kurak geçen yaz aylarında barajın alçak kısımlarında suyun içine girerek hem serinleme hem de su ihtiyaçlarını karşılama amacıyla inşa edildiği düşünülmektedir (İpek ve İbiş, 2012, s. 10).

Barajların yapılış amaçları, sadece tarım alanlarının sulanması ile hayvanların su ihtiyacının karşılanması değil aynı zamanda şehirlerin içme ve kullanma suyu ihtiyacının karşılanmasıydı. Hitit şehirciliğinde bunun en iyi örneklerini görmemiz mümkündür. Örneğin; bu amaçla inşa edilen su yapılarının yanında bu suyun konutlara ulaşmasını sağlayan kanalların Hitit kentlerinde görülmesi, Hititlerin şehircilik ve altyapı konusundaki modern uygulamalarını görmemiz açısından önemlidir (Özsoy, 2017, s. 496-500).

Hitit Döneminde inşa edilen baraj duvarlarında kullanılan kil dolgu ve eğimli memba duvarının taşla desteklenmesi tüm barajlarda ortak özellik olarak görülmektedir. Baraj set duvarı diğer mimari öğelerde de gördüğümüz şekilde "kiklopik" yani iri taşlarla döşenmiştir. Bu taş setin arasında su geçirgenliğini engellemek adına çevrede bol miktarda bulunan kil tabakasından faydalanılmıştır. Kil harç olarak kullanılmamış sadece taşlar arasında bağlayıcı eleman olarak kullanılmıştır.

Hitit barajlarında görülen bir diğer ortak özellik ise baraj setlerinin kurulduğu yerlerin topografik yapısı ile ilgilidir. Hititler verimli su kaynaklarının önüne set çekerek inşa ettikleri baraj yapılarının set duvarını eğimli bir alana konumlandırmışlardır. Teknik anlamda yapılan bu işlem sonucunda Hitit döneminde inşa edilen bu barajların taşkın set gölü olarak nitelendirilebileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Zira günümüzde bile herhangi bir yağış sonrasında bu barajların doluyor olması bile Hititlerin mühendislik başarısını ve çevreye ne denli hâkim olduklarının en çarpıcı göstergesidir (Schachner, 2010, s. 661-692).

3.5.1. Alacahöyük Gölpınar

Gölpınar Hitit barajının (Resim 3.1.) taş dolgudan oluşan baraj setinin yüksekliği, yer seviyesinden yaklaşık 2 m. 'dir. Yumruk büyüklüğündeki bendin taşları arasında herhangi bir harcın olmadığı bu boşlukların killi toprakla doldurulduğu yapılan çalışmalarla tespit edilmiştir. İnşaat tekniği olarak görülen çalışma baraj setindeki geçirgenliği de en az seviyeye indirmiştir. Kil toprakla desteklenerek birbirine bağlanan taş setin genişliği doğu batı yönünde 15 m'dir. Baraj setinin iki tarafında da modern barajlardan gördüğümüz savaklar yer almaktadır. Savaklardan birisi günümüze ulaşmayı başarabilmiştir. Baraj yapısında set vardır. Uzunluğu yaklaşık 130 m olan taş setin ortasında bir dinlendirme ya da depolama havuzu vardır. 2002 yılında yapılan çalışmalarda set duvarının batı tarafında havuzun kenarında üç adet heykel ve kitabe bulunmuştur. Taş dolgu setin ortasında bulunan bu havuzun genişliği 8 m'dir. Havuzun tabanı da kille kaplanmıştır. Barajın gövde kısmının derinliği ortada 2.5 m'dir. Dikdörtgen şekline yakın su havzasının boyutlarında yaklaşık 100 x 110 m 'dir. Bu haliyle

Alacahöyük Hitit Barajı, 25.000 metreküp su kapasitesine ulaştığı tespit edilmiştir (Çınaroğlu ve Genç, 2003, s. 282, 2005, s. 267; Çınaroğlu ve Çelik, 2006, s. 2; Çelik, 2008, s. 89-90).

2015 yılında Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü (DSİ) tarafından başlatılan çalışma sonucunda Alacahöyük Gölpınar Hitit barajı ve çevresinin düzenlenerek turistik gezilere dahil edilip, ziyarete açılması amacıyla başlatılan arkeopark projesi (Resim 3.2.) 2018 yılında tamamlanmış olup Gölpınar Hitit barajı 2024 yılının Kasım ayında Dünya Sulama Mirası Listesine dahil edilmiştir (Apaydın vd., 2020, s. 29; Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024).

Resim 3.1. Alacahöyük gölpınar Hitit barajı (Fotoğraf: Alacahöyük Kazı Arşivi)

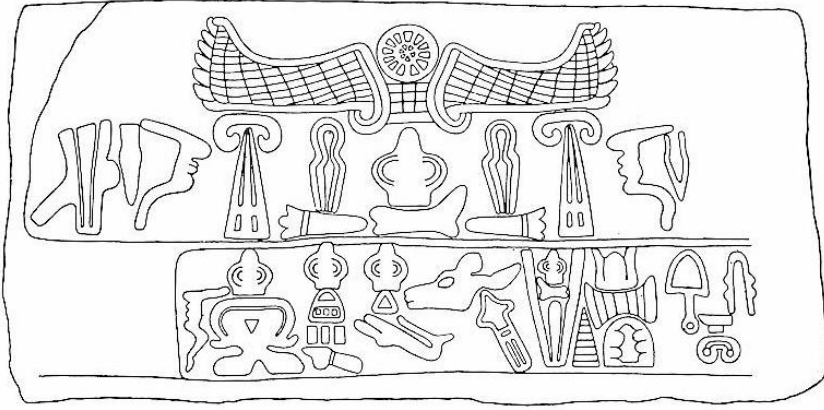
Resim 3.2. Alacahöyük gölpınar arkeopark projesi (Fotoğraf: Apaydın vd., 2020)

3.5.2. Karakuyu

Kayseri ili Pınarbaşı ilçesi sınırlarında bulunan Karakuyu'da (Resim 3.3.) ilk çalışmalar 1931 yılında Hamit Zübeyr Koşay ve Hans Henning von der Osten tarafından gerçekleştirilmiştir. 1987 yılında ise Kutlu Emre, Tayfun Yıldırım ve Tunç Sipahi tarafından çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Barajın teknik özellikleri incelendiğinde, taş kalıp ve toprak yamacının arasındaki boşluğun küçük taşlarla doldurulmuş olduğu görülmektedir. Baraj alanında yapılan çalışmada 48 m² bir alan gün yüzüne çıkarılmıştır. Barajın, toprak yığılarak inşa edildiği ve bu yığının üzerinin taşla doldurulduğu görülmektedir. Karakuyu Hitit barajının uzunluğu toplamda 185 m'dir. Baraj, yapım teknikleri ile Hitit imparatorluk dönemine tarihlenmektedir. Yapıda yer alan iki satırlık hiyeroglif yazıtta (Resim 3.4.) kral IV. Tuthaliya'nın ismi geçmektedir. Yazıtın ilk satırı bir kanatlı güneş kursu altında Tuthaliya'nın ismi ve iki yanına hiyeroglif işaretlerle "Labarna, Büyük Kral, Kahraman" yazılmıştır. Bunun sağ tarafında Tuthaliya'nın babası III. Hattusili'nin ismi yazılıdır. İkinci satırda ise bazı tanrı ve kutsal dağ isimleri geçmektedir (Emre, 1993, s. 1-42; Hawkins J. D., 2006, s. 49-76; Bildirici, 2008, s. 21-28).

Resim 3.3. Karakuyu Hitit barajının güneyden görünümü (Fotoğraf: Hittite Monuments)

Resim 3.4. Karakuyu Hitit barajındaki IV. Tuthaliya yazıtı (Bittel, 1984)

3.5.3. Kuşaklı/Şarišša

Orta Anadolu'da kurulan Hitit kentleri içerisinde Hitit mimarlığını ve mimari tekniklerin en iyi örneklerini gördüğümüz Sivas ilinin 52 km. güneybatısındaki Altınyayla ilçesinde bulunan Kuşaklı-Sarissa Hitit kentinde yapılan çalışmalarda 3 adet baraj yapısı tespit edilmiştir. M.Ö. 16. yy. 'da inşa edildiği düşünülen baraj kalıntısında ele geçirilen salyangoz kabukları ile su bitkilerinin kalıntıları buranın baraj yapısı olduğunu desteklemektedir (Müller-Karpe A., 1993, s. 259; Müller-Karpe A. ve Müller-Karpe V., 2004, s. 32).

Kuzeybatı kapısının önünde yer alan baraj 60x15 m boyutlarında bir alanı kaplarken, yüksekliği 5 m boyutundadır. Yapılan çalışmalarda havuz yapısının 4300 m³ su kapasitesinin olduğu anlaşılmıştır. Güneybatı havuz yapısının taban genişliği 10 m olup, yüksekliği 3 m'dir. Su kapasitesi ise 1500 m³ tür. Güneydoğu havuzunda, yapılan jeomanyetik çalışmalar neticesinde söz konusu alanda 180 m uzunluğunda ve 40 m genişliğinde bir havuz yapısının yer aldığı ve 7500 m³ su kapasitesinin olduğu düşünülmektedir. Havuz yapılarının önüne yine bir taş kaplama şev yükseltilmiş ve arası su geçirmesini önlemesi için kil ile doldurulmuştur.

Havuz yapıları, yer altı sularının yansıra, çevresinde bulunan dağ silsilesinin kar sularından da beslenmektedir. Böylece Hitit barajlarının yaz aylarında artan su ihtiyacını karşılayarak hem hayvancılık hem de genel olarak tarım faaliyetleri için önem taşıdığı ve üretimi daha güvenli bir hale getirmekle birlikte verimi de arttırdığı kabul edilebilir. Ancak beklenmedik bir şekilde kurak geçen yaz aylarında azalan içme su kaynaklarına destek vermiş olabilirler (Müller-Karpe A., 1993, s. 259; Hüser, 2004, s. 95, Hüser, 2007, s. 41-113; Schachner ve Wittenberg, 2012, s. 5-22).

3.5.4. Çakır Köy

Çorum ili Merkez ilçesine 22 km uzaklıktaki Çakır köyü sınırları içerisinde yer alan Çakır Köyü Hitit Barajında ilk sondaj çalışmaları 2009 yılında Dr. Önder İpek başkanlığında gerçekleştirilmiştir (İpek ve İbiş, 2012, s. 5).

Baraj yapısının bulunduğu alanda gerçekleştirilen ilk çalışmalarda, barajın mimarisini ve baraj setini oluşturan duvarın daha iyi anlaşılabilmesi için toplamda 3 adet sondaj yapılmıştır. Sondajlarda barajın tarihlendirmesine yardımcı olabilecek herhangi bir veri bulunmamıştır. Ancak yapılan çalışmalarda Çakır Köyü Hitit barajı toplamda 170 m uzunluğunda, 34 m genişliğinde ve yerden yüksekliği ise 3,5 m olduğu tespit edilmiştir. Barajın yakın çevresinde suyun herhangi bir kanal veya künklerle taşınabileceği bir yerleşim yerinin olmaması, barajın kurulduğu yerin fiziki özellikleri nedeniyle tarımsal arazilerin sulanmasına imkân tanımaması gibi sebeplerden dolayı olasılıkla bu barajın hayvancılık amaçlı inşa edildiği yorumu yapılmaktadır (İpek ve İbiş, 2012, s. 10-11). Ayrıca, Çakır Barajında da Boğazköy ve Kuşaklı-Sarissa'daki Hitit barajları gibi baraj sularının setlerin arasından akıtılmasını sağlayan herhangi bir savak sisteminin varlığı tespit edilmemiştir (İpek ve İbiş, 2012, s. 11).

3.5.5. Yalburt

Hititlerin inşa ettiği kutsal su havuzlarının en iyi örneklerini gördüğümüz Konya'da bulunan su yapılarından biri olan Yalburt su anıtı, adını Ilgın ilçesinin 23 km kuzeybatısında bulunan 1300 m yükseklikteki Yalburt yaylasından almıştır. Yalburt yaylası Konya'nın dümdüz ovalarının aksine dik kayalıkların olduğu bir bölgeye sahiptir. Burası ayrıca bol su kaynaklarının bulunduğu bir bölge olarak bilinmektedir. Yalburt'ta 1970-1975'e kadar yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda havuz yapısı ve civarında Hititlere ait bir buluntu ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır (Karağuz, 2002, s. 66; Yiğit ve Mouton, 2012, s. 65; Harmanşah vd., 2014, s. 10-15; Harmanşah vd., 2020).

105,40 m² boyutunda inşa edilen havuzun güneydoğu köşesindeki taban yapısı günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Havuz yapısına yakın bir konumda herhangi bir Hitit kenti olmadığı için kutsal bir niteliğinin olduğu ve dini ritüellerin yapıldığı düşünülen havuz içerisinde 22 taş bloktan oluşan bir yazıt bulunmuştur (Resim 3.5.). Hiyeroglif yazısıyla yazılmış taş yazıtlarda IV. Tuthaliya'nın adının yazılı olduğu ve Güneybatı Anadolu'da Likya

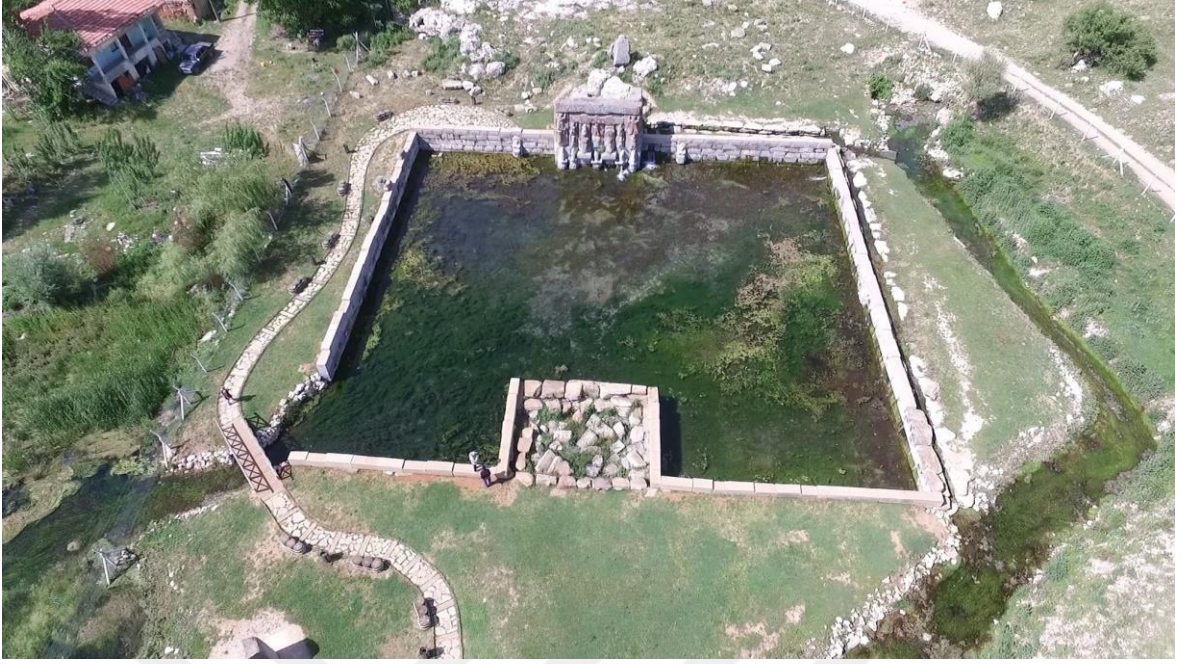
bölgese yaptığı askeri seferleri anlattığı bilinmektedir (Ehringhaus, 2005, s. 37-47; Bildirici, 2008, s. 24).

Resim 3.5. Yalburt su anıtı ve yazıtlar (Fotoğraf: Ehringhaus, 2005)

3.5.6. Eflatunpınar

M.Ö. 3. binyıldan itibaren Mezopotamya ve İnan gibi eski kültürlerde gördüğümüz kaya kabartma tekniğini Hititler Anadolu'ya getirerek kendilerine özgün eserler geliştirmişlerdir. Hitit imparatorluk çağına tarihlenen bu kabartmalar, yol güzergahları veya su kaynaklarının yanındaki doğal kayalara ya da yapay olarak düzeltilen kayalara işlenmiştir. Hitit sanatının en özgün simgeleri olan kaya kabartmalarının yapılmasındaki asıl amaç siyasi gücün sanata yansımalarının yanında tanrılara sunulan şükranlığın görsel olarak betimlenmiş olmasıdır (Darga, 1992, s. 174; Özenir, 2001, s. 35; Harmanşah Ö., 2019, s. 305). Hitit sanatında öncü olan kaya kabartmalarının en güzel örneği Konya'nın Beyşehir ilçesine 25 km uzaklıkta bulunan Eflatunpınar su havuzunda (Resim 3.6.) yer almaktadır (Erkanal, 1980, s. 287). Havuz hakkında kesin bilgiler verecek herhangi bir yazıtın olmaması nedeniyle, kim tarafından ve hangi dönemde inşa edildiği hakkındaki bilgiler kısıtlıdır. Ancak havuzun yapım tarzının yine Konya'da bulunan Yalburt kutsal su havuzuna benzer nitelikteki olması sebebiyle, buranın da IV. Tutalıya dönemine ait olduğu yorumu yapılmaktadır (Resim 3.7.) (Emre, 2002, s. 222-228; Kohlmeyer, 1983, s. 28-34; Ehringhaus, 2005, s. 50-57; Hawkins J. D., 2015, s. 2).

Resim 3.6. Eflatunpınar su anıtı (Fotoğraf: Beyşehir Belediyesi)

Resim 3.7. Eflatunpınar su anıtı ve kabartmaları (Fotoğraf: Beyşehir Belediyesi)

3.5.7. Köylütolu

Konya bölgesindeki Hitit dönemine tarihlenen bir diğer önemli su yapısı Köylütolu, Konya'nın Kadınhanı ve Ilgın ilçeleri arasındaki bölgede yer almaktadır (Emre, 1993, s. 1-42; Turgut, 2014, s. 341). Bulunduğu derin vadi arasında yağma toprak ile set yapılarak oluşturulmuş yapı, yaklaşık 900 m uzunluğunda, 120 m genişliğinde ve 18-30 m yüksekliğinde duvarlardan oluşmaktadır (Emre, 1993, s. 8-9; Harmanşah ve Johnson, 2012, s. 344). Bölgede özellikle son yıllarda yapılan yüzey araştırmaları sonucunda Köylütolu'nun çevresindeki M.Ö. 2. binyıla tarihlenen yerleşim yerleriyle birlikte değerlendirilmesiyle, M.Ö. 13. yy'da Hitit İmparatorluk Döneminde önemli bir tarımsal sulama ve tarımsal kalkınma projesinin öncüsü olabileceği yorumu yapılmıştır (Emre, 1993, s. 1-42; Harmanşah ve Johnson, 2012, s. 347, 2016, s. 297; Harmanşah vd., 2022, s. 15-23).

4. BÖLÜM

HİTİT KÜLTÜRÜNDE TARIM

4.1. Tarım Takvimi

Eskiçağ medeniyetlerinin gökyüzünü ve gökyüzünde yaşanan olayları gözlemledikleri bilinmektedir. Dolayısıyla yaşanan olağanüstü olayların tanrılar tarafından gerçekleştirildiği ve kendilerine bir ders verilmesinin amaçlandığını düşünmüşlerdir. Bin Tanrılı Halk olan Hititler, dini inanışları gereği yaşanan her olayı, tanrılar tarafından bazı durumlara işaret olarak gönderildiğini inanmışlardır. Söz konusu bu işaretlerin incelenmesi Hititlerde kehanet kültürü yaşanmasına sebep olmuştur. Hurri kökenli olan bu kehanetleri Hititler kendilerine uyarlayarak hayata geçirmişlerdir. Astrolojik kehanetler, takvime, gök gürültüsüne ve depreme ilişkin kehanetler, anormal doğumlarla ilgili kehanetler Hurrilerden Hititlere aktarılan kehanetler bazılarıdır. Bunların içinde, ay, güneş ve yıldızların işaretleri, ay ve güneş tutulmaları, kuyruklu yıldızların işaretleri gibi astrolojik kehanetler, Hititler arasında en yaygın olan türlerdir (Dinçol A. , 1982, s. 89-90; Gündüz, 2002, s. 263-265-266; Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 201; Ayyıldız, 2017, s. 372).

Astronomi alanındaki bu etki başta başkent Hattuşa ve diğer Hitit kentlerinde bulunan çivi yazılı arşivlerde ele geçen Ay, Güneş ve yıldızlarla ilgili astrolojik belgelerde görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Mezopotamya kökenli olan metinler Hititçeye aktarılırken bazı ifade farklarının olduğu görülmektedir. Örneğin; Akadça yazılan bir metinde geçen "... 3. ay 16. günde bir Ay tutulması ..." ifadesi, Hititçe olarak "... bu ayın içinde 16. günde Ay gidecek ..." şeklinde ifade edilmiştir (Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 200-205).

Çivi yazılı devlet arşivlerinde Hititlerin takvimi hakkında yeterli belgeler bulunmaması nedeniyle elimizdeki bilgiler kısıtlı miktarda olmakla birlikte genel olarak Hititlerin takvim sisteminin Mezopotamya ile benzerlikler gösterdiği görülmektedir. Bilindiği üzere,

Mezopotamya astronomisinde bir ay yaklaşık olarak 29 veya 30 günden, bir ay yılı ise 354 günden oluşmaktadır. Hititlerde ise bir ay 28 veya 29 günden oluşmaktadır. Ayrıca, Hitit kanunları ve masallar gibi yazılı belgelerde Hititlerin, Ay takvimini kullandıkları göstermesi açısından önemlidir. Örneğin; hamilelik ile ilgili olarak “onuncu ay” ifadesi sıklıkla geçmektedir.⁶⁴

Tarımın insan hayatına girmesiyle beraber günlük yaşamlarını buna göre şekillendiren insanoğlu, tarımsal faaliyetlerin devamı için gökyüzünü izlemeye ve yorumlamaya çalışmıştır. Eskiçağ toplumlarında kullanılan takvim sistemine bakıldığında genel olarak zirai olaylara yönelik kullanıldığını söylemek mümkündür. Özellikle Hititlerde bu sistemi net bir şekilde görmekteyiz. Çünkü ekonomisi toprağa bağlı olan devletin yaşamı toprağı iyi işleme ve verim alma üzerine konumlanmıştır. Hititlerin bulunduğu Orta Anadolu’da tarımsal faaliyetler Mart-Nisan aylarında toprağın işlenmesiyle başlamakta ve Eylül-Ekim aylarında hasat, harman işlerine kadar devam etmektedir (Demirel, 2018, s. 342).

Bilindiği gibi, Hitit başkenti Hattuşa, Hitit sosyal ve ekonomik hayatına ilişkin geniş bir arşive sahiptir. Burada pek çok konu ile ilgili bilgiler yer almaktadır. Bunlardan bazıları Hitit mitolojisi ile ilgili belgelerdir. Hattuşa arşivlerindeki mitolojik belgeler daha çok Hatti, Hurri, Mezopotamya ve Kenan kaynaklıdır. Kaybolan tanrı mitleri ise Hatti kaynaklı mitosların içinde en bilinenidir.⁶⁵

Bolluk, bereket gibi kavramlar ve baharın gelişi ile doğanın yeniden canlanması, toprağın ve suyun ısınması Anadolu’da sembolik açıdan oldukça önemlidir. Çünkü tarımın devamlılığını ve hasadın bereketli olmasını sağlayacak olan kuşkusuz toprağın ve doğanın güneşe dokunması olmalıdır. Hititlerde bu tema üzerinden çok sayıda mitoslar üretilerek dilden dile aktarılmış, günümüzde olduğu gibi birbirinden farklı bayram ve şenliklerle kutlanmıştır. Hitit Kralı Telipinu’ya ait mitos bu duruma örnek olarak gösterilebilir.⁶⁶

---

⁶⁴ Anadolu’nun en eski masallarında biri olan ve Hitit çağına tarihlendirilen “Appu ve İki Oğlu” adlı masalda da hamilelik dönemine ilişkin paragraf yer almaktadır. Buna göre Šudul adındaki kentte yaşayan çok zengin bir adam olan Appu’nun karısının hamile kaldığı ve onuncu aydan sonra doğum yaptığı anlatılmıştır. “*Appu’nun karısı hamile kaldı. Birinci ay, ikinci ay, üçüncü ay, dördüncü ay, beşinci ay, altıncı ay, yedinci ay, sekizinci ay, dokuzuncu ay geçti. Onuncu ay geldiğinde Appu’nun karısı bir erkek çocuk doğurdu ...*” (Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 200-209; Doğan-Alpaslan, 2013a, s. 76; Reyhan ve Cengiz, 2024, s. 208).

⁶⁵ Fırtına Tanrısının Kayboluşu, Güne Tanrısının Kayboluşu, Hanna Hanna’nın Kayboluşu, Kraliçe Asmunikal’ın Fırtına Tanrısının Kayboluşu, Kraliçe Harapsili’nin Fırtına Tanrısının Kayboluşu, Kâtip Pirva’nın Fırtına Tanrısının Kayboluşu, Kulivisna Kenti Fırtına Tanrısının Kayboluşu, Lihzina Kenti Fırtına Tanrısının Kayboluşu, Nerik Kenti Fırtına Tanrısının Kayboluşu, Anzili ve Zukki Tanrılarının Kayboluşu (Reyhan, 2012, s. 246-247; Ünal, 2020, s. 214).

⁶⁶ “İlkel toplulukların, doğanın bilinmezliği karşısında evreni, dünyayı ve doğa olaylarını kişileştirerek açıklama çabası; aynı zamanda insanın, bilinçaltındaki korkularının ve arzularının bir ifadesi” olarak tanımlanmıştır. Konu ile ilgili bkz. (Reyhan, 2024) Hititlerin bu türde özgün bir eserleri olmayıp, yerli Anadolu halklarından olan Hatti kültürü ve Hurri ile Mezopotamya gibi diğer kültürlerden esinlenerek, kendi kültürlerine kazandırdıkları ve kendilerinden sonraki nesillere aktarılması noktasında başarılı işler yaptıkları bilinmektedir. Bu edebi türün en güzel örneği ise “herhangi bir kimseye ya da olaya öfkelenerek ülkeyi terk edip giden ve gidişiyle bolluk ve bereketi de beraberinde götüren tanrıyı geri döndürme” teması üzerine kurulan “Kayıp Tanrı Telipinu” mitosları gösterilebilir (Reyhan, 2009b, s. 86; Cengiz, 2022, s. 257).

Fırtına tanrısının oğlu olan Telipinu, aynı zamanda tarım tanrısıdır (Dinçol A. , 1982, s. 100); (Karağuz, 2001, s. 87-88). Tarımsal faaliyetlerde yoğunlukla gerçekleştirilen tarla sürmek, tohum ekmek, sulama gibi işlemler Telipinu'nun sorumluluk alanına girmektedir. Dolayısıyla Telipinu'nun ortadan kaybolması, başta tarım olmak üzere insanlığı olumsuz yönde etkilemiştir. Telipinu'nun ortadan kaybolmasıyla doğa canlılığını yitirmiş, toprağın bereketi kalmamıştır. Telipinu'nun bulunmasından sonra ise doğa yeniden canlanır, toprak bereketlenir hasat başlar. Mitos Telipinu'nun kaybolmasıyla kışı, bulunmasıyla ise baharın müjdecisi olarak kabul eder. Kayıp tanrı mitosları, bütün eskiçağ toplumlarında mevsimlerin bir tasviri olarak betimlenmiştir (Goetze, 1969, s. 120-128; Arıkan, 1998, s. 165; Karağuz, 2001, s. 87-88; Reyhan, 2012, s. 246).

Mevsimlerle alakalı olarak Hitit arşivlerinde Fırtına tanrısı ile Hititçe'de yılan olarak tanımlanan "*İlluyanka*" arasında geçen mücadelenin anlatıldığı metin yer almaktadır. Metinde yılın bir yarısında Fırtına tanrısı dünyayı yönetirken, diğer yarısında yılan dünyayı yönettiği anlatılmaktadır. Metnin sonunda Fırtına tanrısının yılanı öldürmesi, baharın kışa karşı olan mücadelesini kazandığı aktarılmıştır. Bu olay, tanrının galip gelip kışın ardından ilkbaharın gelmesiyle doğanın yeniden canlandığı ve bereketin arttığı tasvir edilmiştir (Beckman, 1982, s. 11, 1989, s. 104-105; Arıkan, 1998, s. 162; Ökse, 2006b, s. 52).

Güngör Karağuz ve Serkan Özcan, "*Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri*" adlı bildirisinde konu ile ilgili olarak, "*Hitit çağında sonbahar (EZEN zenanda-) ve ilkbahar (EZEN hameshanda-) gibi toprak verimliliğine ilişkin mevsimlik kutlamaların varlığına ilişkin metinler, Hitit Çağı toprak-insan arasındaki ilişkilerin, sosyal yaşam üzerindeki yansımaları olarak değerlendirilebilir. Bu noktada, söz konusu mevsimlik kutlama geleneğinin, Selçuklu- Osmanlı kültürlerinde Hitit Çağı'ndaki kutlamalara benzer olarak nevrüz ya da hıdrellez adları ile sürdürülmesi ve halen Anadolu'da yaşatılması, Anadolu coğrafyasının ortak kültürel mirası ya da değeri olarak değerlendirilebilir.*" yorumunu yapmıştır (Karağuz ve Özcan, 2010, s. 48).

4.1.1. Hameşha-İlkbahar

Genel anlamda Hititlerde, tarımsal faaliyetlerin başladığı ve sona erdiği mevsimlere göre şekillenen bir takvim sisteminin olduğu görülmektedir. Hitit takviminde yeni yıl, bitkilerin çiçek açtığı bahar mevsimi olan (*Hameşha*) ile başlamaktaydı. *Hameşha* ile ağaçlar çiçek açar, doğa yeniden canlanır, yağışlarla beraber toprak suya kavuşurdu. Tüm bu hususlar değerlendirildiğinde *Hameşha*'nın mart ayı itibarıyla başladığı ve Haziran ortasına kadar devam ettiği değerlendirilmektedir. Hameşha mevsiminden başka Hititlerde üç mevsim daha vardır. Bunlar; *Zena* (sonbahar) ve *Gim* (kış) ve *Buru* (yaz) mevsimleridir (Goetze, 1951, s. 467-576; Yakar, 2007, s. 241; Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 209-211; Demirel, 2018, s. 343).

4.1.2. Buru- Hasat Mevsimi

Hitit takviminde Hameşha ve Zena mevsimleri arasında Buru adı verilen ve yaz mevsimi olarak nitelendirilen bir mevsim yer almaktadır (Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 209-210). Haziran sonundan başlayıp, temmuz ve ağustos aylarını kapsayan bu mevsimde Hitit topraklarında arpa hasadının yapıldığı bilinmekte olup bu dönem ayrıca “orak/hasat zamanı” olarak da tanımlanmaktadır (Hoffner, 1974, s. 28).

4.1.3. Zena-Sonbahar

Bir diğer mevsim olan *Zena* ile, ekimi yapılan hububatın hasat edildiği bilinmektedir. Bu mevsimde gerçekleşen harman ve depolama işlemi Ekim ayı süresince devam edilmektedir. Genel olarak *Zena*, hasat aylarının başladığı ağustos ayı sonundan hasat işlerinin bittiği Eylül veya Ekim sonuna kadar olan dönemi kapsamaktadır (Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 210).

4.1.4. Gim/Gimmant-Kış

Hititlerin yerleştiği Orta Anadolu platoları için en zorlu mevsim ise şüphesiz kış mevsimi olan *Gim/Gimmant* 'dır. Kasım ile mart ayları boyunca devam eden *Gim 'de* Hitit topraklarında tarımsal faaliyetlerin Hameşha mevsimine kadar ara verildiği, tarımsal faaliyetler yerine insanların başka alanlara yönelerek günlük yaşamlarını sürdürdükleri düşünülmektedir (Yakar, 2007, s. 243; Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 210).

4.2. Bayramlar

Hititlerin bin tanrılı dini inancı gereği, hayatları boyunca öncelikle amaçları tanrıları hoşnut etmek olmuştur. Dolayısıyla Hitit inancının asıl teması “tanrıları memnun etmek, onları kızdırmamak” üzerine kurulmuştur. Bu amaçla gerçekleştirilen kurban sunmak, yiyecek içecek vermek, tapınakların bakımını yapmak gibi işlerin yapılması gerekli görevlerden birkaçıdır (Dinçol A. , 1982, s. 86). Bu anlayış içerisindeki tanrılara tapınma yöntemleri içerisinde arşivdeki belgelerin yoğunluğu sebebiyle en yaygın ve kapsamlı uygulamaların “Bayram Ritüelleri” olduğu bilinmektedir (Ünal, 2003, s. 89).

Bilindiği gibi Hitit topraklarında gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler, büyük ölçüde iklimin elverişli olmasına bağlıdır. Zira bu topraklarda yetiştirilen başta buğday olmak üzere arpa, çavdar gibi hububat ürünlerinin yetiştirilmesi için gerekli koşulların yani yağışların mevsiminde düzenli olmasına bağlıdır. Ekonominin tarıma, tarımın ise iklime bağlı olduğu Hititlerde düzenlenen kültürel etkinliklerin birçoğunun ana temasının tarım olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla bir tarım toplumu olan Hititlerin mevsimleri şenliklerle kutlaması şaşırılmayacak bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Hitit kültüründe baharın gelişinin, düzenlenen “bahar bayramları” ile kutlandığı yazılı belgelerle kanıtlanmıştır. Hitit kültüründe çiçeklerin açması, suların ısınması ve tohumların yeşermesi gibi doğa olaylarının ilkbaharda yaşanması sebebiyle Hititlerde ilkbahar mevsimi yeni bir yılın başlangıcı olarak

kabul edilmektedir. Bu nedenle Hititlerde karların eridiği ve çiğdemlerin açtığı ilkbaharda yeni yıl kutlamaları, şenlikler ve bayram törenleri gerçekleştirilmektedir. Ayrıca sonbaharda da bayramların şenliklerle kutlandığı bilinmektedir (Ökse, 2006a, s. 68-70), 2006b, s. 59),

Hitit kültüründe yer alan *An.tah.şum*, *Nuntariyaşha*, *Ki.lam*, *Purulliya*, *H/İşuwa* gibi bayramların başta kralın ve kraliçenin bizzat iştirak ederek ülkenin çeşitli kentlerini ve bu kentlerde bulunan tapınakları ziyaret ederek gerçekleştirdiği kült gezileri, bir nevi “hac” niteliğinde olup⁶⁷ Hitit dini ve kültürünün anlaşılması açısından oldukça değerli bilgiler vermektedir (Reyhan, 2017a, s. 36).

Hitit kültür dünyası içinde gerçekleştirilen bayram kutlamalarının amacı, öncelikle, tanrılara saygı göstermek, onları memnun etmek, onlarla iyi ilişkiler kurarak ülkelerine bolluk, bereket gelmesini sağlamaktır (Reyhan, 2016a, s. 93). Bayram törenlerinin kutlanmasının altına yatan bir başka nedeninin ise ideolojik ve siyasi kaygılar şeklinde olduğu yorumlanmaktadır.⁶⁸

Hitit dini ritüelleri kapsamında tanrılara yönelik çeşitli şekiller tapınma törenleri yapıldığı bilinmektedir. Yapılan törenlerin arasında konusu ve düzenlenmesi göz önüne alındığında bayramların diğerine nazaran daha kapsamlı olduğu görülmektedir. Hitit arşivlerindeki belgelerin muhteviyatı açısından bayramlar hakkındaki bilgilerimiz oldukça fazladır (Ünal, 2003, s. 89).

Hitit devlet arşivlerinde “bayram ritüelleri” ile ilgili belgelerin çokluğu, bu konudaki araştırmaların kolaylıkla ilerlemesini sağlamıştır. Söz konusu bu belgeler, bayramlarla ilgili yayımlanan bir yönetmelik niteliğindedir. Bayram törenlerinden önce hazırlandığı düşünülen belgelerde, bayram kutlamaları esnasında gerçekleştirilecek eylemler eksiksiz bir biçimde anlatılmış, kutlamalara herhangi bir zarar gelmeden kutlanması konusunda gerekli özen gösterilmiştir (Dinçol A. , 1982, s. 86).

Bayram kutlamalarında kralın yanında genellikle kraliçe, bazen de prens ile birçok yüksek rütbeli görevli bulunmaktadır.

Arşivlerde bulunan belgelerde Hitit kültür hayatında gördüğümüz bayramlar hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Söz konusu tabletlerde, bayramlar törenlerine kralın ve kraliyet ailesinin bizzat katıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle mevsimsel kült bayramlarında kralın yanında kraliçe ve prensler aktif bir şekilde yer almaktadır (Ardzinba, 2010, s. 158).

---

⁶⁷ “...Krallar bu sebeple yılın belirli zamanlarında düzenlenen bayramlar sırasında çeşitli merkezlerde bulunan tanrı ve tanrıçaların tapınaklarını ziyaret etmekteydiler. İşte buna kült gezileri deniyordu ve bu mecburi geziler sırasında kral dar anlamda Hatti Ülkesi'nin belli başlı kentlerine hac ziyaretinde bulunuyordu.” (Sir-Gavaz, 2014, s. 52)

⁶⁸ Kutlamaların altına yatan sebeplerden birisi kralın bu şenlikler aracılığıyla dini motifleri de kullanarak toplum nezdinde güç gösterisi yapması, bu sayede kraliyetin varlığını güçlü olarak inşa etmesi anlamına gelmektedir (Cengiz, 2023b, s. 329).

Ayrıca *MEŞEDİ*'ler⁶⁹ gibi üst düzey görevliler, demircilik, çobanlık ve avcılık gibi meslek gruplarının temsilcileri ile müzisyenler, dansçılar, şarkıcılar, akrobatlar, aşçılar, sakiler, sofracılar gibi birçok görevlisi de kendilerine biçilmiş vazifeleri yerine getirmek üzere törenlerde hazır bulunmaktadırlar. Halkın bu şenliklere katılımına ilişkin ise herhangi bir husus bulunamamıştır (Doğan-Alpaslan, 2009, s. 120; Sir-Gavaz, 2012b, s. 39-40, 2014, s. 52; Reyhan, 2016a, s. 94).

Hitit arşivlerinde bulunan belgelerden biri olan bayram metinleri, Hitit dininin uygulanış açısından en iyi örneklerini gördüğümüz belgelerden biridir. Özellikle bayramlar, çok kültürlü Hitit dininin pek çok unsurunu etrafında birleştirerek en güzel şekilde sergilemektedir. Bu metinlerin ayrıntılı şekilde kaydedilmiş olması, bu metin grubunun birer "*enstrüksiyon*" talimatname metni niteliğinde olduğunu bizlere kanıtlamaktadır (Doğan-Alpaslan, 2009, s. 120).

Talimatname olarak yorumlanan bu metinlerde bayramın başından sonuna yerine getirilecek uygulamalar eksiksiz bir şekilde bildirilmiştir. Bu metinlerde, törene kimlerin katılacağı, görevleri, giyecekleri kıyafetleri, tanrılara sunulacak kurbanların adeti ve türü gibi özellikleri ile kutlamaların hangi şehirlerde ve hangi mekânlarda ne zaman başlayacak ve biteceği, kaç gün süreceği, gösteriler ve müzisyenler hakkında organizasyon konusundaki direktifler ifade edilmiştir. Talimatnamede ifade edilen detayların uyulması zorunlu kılınmış olup Hitit kültüründeki bayramların metinleri bu şekilde yayımlanmıştır. Hitit dininde tanrıları hoşnut etme hususunun en güzel örneğini gördüğümüz bayramlar, bu düşünceye uygun olarak yerine getirilmektedir. Zira bu ritüellerin yanlış veya eksik uygulanması tanrıların öfkesine yol açabilmektedir. Bu sebeple bu uygulamaların eksiksiz yapılması zorunlu olmaktadır. Esmâ Reyhan'a göre bu ritüeller, "*bayram zamanlarında uygulanmak üzere yazılı olarak muhafaza edilmiştir. Ritüellerin kayıt altına alınması da uygulanacak kuralların kesinlikle değiştirilemez olduğunu göstermektedir. Bayramların içeriklerine uygun davranılmazsa istenmeyen bir durum olan "tanrıların memnuniyetsizliği" kaçınılmaz olduğu için standart bir "bayram ritüeli uygulaması" zorunlu olmuştur. Hangi bayramın günü gelmişse o bayram için hazırlanmış metne harfiyen uyulması, bayramların kutlanması esnasında bir karışıklık olmasını engellemek içindir*" (Reyhan, 2016a, s. 93).

Başta başkent Boğazköy-Hattuşa olmak üzere diğer Hitit kentlerinde ele geçirilen çivi yazılı arşivler, Hitit toplumu hakkında yorum yapılmasını kolaylaştırmaktadır. Hititlerin dini konudaki hassasiyetleri arşivlerde yer alan belgelerin çoğunluğunda anlaşılmaktadır. Bu belgelerde Hitit kral ve kraliçelerin katılımıyla icra edilen bayram kutlamalarına ilişkin kayıtlar oldukça dikkat çekicidir. Çivi yazılı Hitit metinlerinde sayıları 160'tan fazla olan bayramların kutlandığı bilinmekte olup bu bayramların nasıl ve ne şekilde kutlandığı ve kaç gün boyunca devam ettiğine ilişkin hususlar hakkında detaylı bilgiler bulunamamıştır. Ayrıca kraliyet

---

⁶⁹ Yakın koruma olarak tanımlayabileceğimiz, Kralın güvenliğini sağlamakla görevli olan bu kişiler özenle seçilerek krala hizmet etmişlerdir. (Reyhan, 1996, s. 193).

çiftinin katılmadığı ve daha yerel düzeyde olduğu düşünülen kutlamaların da olduğu ancak söz konusu bu kutlamaların bu sayının dışında tutulmuş olduğu düşünülmektedir (Baltacıoğlu B., 1990, s. 5; Bryce, 2003, s. 205; Reyhan, 2016a, s. 94).

Hitit çivi yazılı arşivlerinde yer alan bayram metinlerinden her şehirde farklı amaçlarla ve farklı sayıda bayramın kutlandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca her şehirde ortak olarak kutlanan ilkbahar ve sonbahar bayramları gibi daha kapsamlı bayramların varlığı da bilinmektedir. Tapınak görevlilerine ait talimatları içeren bir metinde sadece başkent Hattuša'da kutlanan ve Hititçe "šiyamana", Sümerce EZEN₄ kelime işareti ile ifade edilen bayramların sayısının 18 olduğu (Tablo 4.1.) ifade edilmiştir (Süel A., 1985, s. 159-160; Rüster ve Neu, 1989, s. 143; Ünal, 2007b, s. 120; Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 208).

Tablo 4.1. Hitit başkenti Hattuša'da kutlanan bayramlar (Süel A., 1985)

EZEN ₄ ITU.KAM	Ay bayramı
EZEN ₄ MU-ti	Yıl bayramı
EZEN ₄ AIALU	Geyik bayramı
EZEN ₄ zenandaš	Sonbahar bayramı
EZEN ₄ hamešhandaš	İlkbahar bayramı
EZEN ₄ tethašnaš	Gök gürültüsü bayramı
EZEN ₄ hiyarraš	Hiyara bayramı
EZEN ₄ pudahaš	Pudaha bayramı
EZEN ₄ išuwaš	İšuwa bayramı
EZEN ₄ dahiyaš	Dahiya bayramı
EZEN ₄ šatlaššaš	Satlašša bayramı
EZEN ₄ BIBRU	Riton bayramı
EZEN ₄ MEŠ pulaš	Pula bayramı
EZEN ₄ MEŠ hahrannaš	Hahranna bayramı
EZEN ₄ MEŠ LÚ.MEŠ ŠU.GI	İhtiyar adamların bayramı
EZEN ₄ MEŠ šuppayaš LÚ SANGA	Kutsal rahip bayramları
EZEN ₄ MEŠ MUNUS.MEŠ AMA.DINGIR LIM	Tanrı analarının bayramları
EZEN ₄ MEŠ LÚ.MEŠ upatiyaš	Upati adamlarının bayramları

Hitit kültüründe kutlanan bayramların, kutlanış amaçları veya temalarına bakıldığında, mevsimlere, meteorolojik olaylara, tarımsal faaliyetlere, çeşitli temalara göre ve belli insanlara göre gruplara ayrılmış olduğu görülmektedir.⁷⁰

⁷⁰ Mevsimlere: İlkbahar bayramı, sonbahar bayramı, yıl bayramı, ay bayramı. Meteorolojik olaylara: Yağmur, gök gürültüsü bayramı, Tarımsal faaliyetlere: Orak bayramı, bağbozumu bayramı, harman bayramı, üzüm kesme bayramı, meyve bayramı, ekin yığını bayramı, Törenin en önemli bölümüne göre: Yıkınma bayramı, dağa götürme

Genel itibarıyla Hitit toplumunda şenlik havasında geçen bayramların yoğunlukla ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde kutlanmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca ülke dışına düzenlenen askeri seferlerin de bu dönemde yapıldığı bilinmektedir.⁷¹ Ancak böyle bir durumda bayramları ihmal etmek tanrılarının gazabına uğramalarına sebep olacağı için burada önceliğin bayram kutlamalarına verilmiştir. Çünkü bayramların ihmal edilmesi Hitit dini inancına göre tanrıların hoşnut olmayacağı bir durum olduğu için onların gazabına uğramalarına yol açmakta ve bu durum ülkenin felakete uğramasına sebep olabilecek kadar tehlike arz etmektedir. Bu duruma örnek olarak, II. Murşili'nin askeri bir sefer için ülke dışına çıktığı dönemde Purulliya Bayramı'nın kutlanma zamanına denk geldiği için kral derhal ordunun komutasını generallerinden birine bırakarak başrahip sıfatı ile bayramı kutlamak için başkent Hattuša'ya gittiği yazılı kaynaklarla günümüze ulaşmıştır (Reyhan, 2016a, s. 94).

4.2.1. An.tah.şum bayramı

Hitit devlet arşivleri içerisinde yer alan çivi yazılı belgeler içerisinde sıkça karşılaşılan Hitit kültüründeki önemli şenliklerden birisi "AN.TAH.ŞUM^{ŞAR}" bayramıdır (Erkut, 1998, s. 191). Orta Anadolu'nun yüksek platolarında oldukça çetin geçen kışın ardından doğanın ısınmasıyla ilkbaharın müjdecisi olarak Hitit topraklarında çiğdem çiçeklerinin açtığı dönem olan Nisan ayında kutlandığı düşünülen ve 38 gün süren "AN.TAH.ŞUM^{ŞAR}" bayramı adını "çiğdem" bitkisinden almaktadır (Güterbock, 1960, s. 80-89; Ünal, 2003, s. 95; Uhri, 2016).

4.2.2. Nuntariyaşha bayramı

Hitit kültüründe önemli bir yere sahip olan bayramlardan bir diğeri ise "nuntariya" "acele etmek" fiilinden türemiş olan "Nuntariyaşha" bayramıdır (Karasu, 1988, s. 407); (Ünal, 2007b, s. 494). AN.TAH.ŞUM^{ŞAR} bayramı gibi uzun bir süre kutlanan bu bayram 24 gün sürmekte olup kral ve kraliçe çiftinin bayram kutlamalarına katılmak için bir kentten diğerine acele ederek yaptığı seyahatlerden dolayı adını bu şekilde almıştır (Ünal, 2003, s. 92).

4.2.3. Purulliya bayramı

Hitit kültürüne Hattilerden geçen ve Hattice "toprak" anlamına gelen "purulliya" bayramı en az "AN.TAH.ŞUM^{ŞAR}" ve "Nuntariyaşha" kadar önemli bir bayramdır (Reyhan, 2016a, s. 97). Purulliya bayramı, zorlu bir kışın ardından gelen baharın müjdecisi olarak kutlanmaktadır. Bayram törenlerinde daha önceki bölümlerde bahsettiğimiz Fırtına tanrısı ile Hititçe'de yılan olarak tanımlanan "İlluyanka" arasında geçen mücadelenin anlatıldığı metin canlandırılıyordu.

---

bayramı, Belirli insan gruplarına göre: Yaşlı adamların bayramı, temiz rahibin bayramı, tanrı anaları bayramı, uzak yerlerdeki insanların bayramı (Dinçol A., 1982, s. 86; Reyhan, 2016b, s. 95).

⁷¹ Özlem Sir Gavaz, askeri seferlerin bu zamana denk getirilmesini ordunun bu seferlerden başarılı sonuçlar alması amacıyla yapılmış olmasıyla açıklamaktadır. Konu ile ilgili olarak "tanrılara yapılan dualar ile sefere çıkmadan önce düşmana karşı başarılı olabilmek için tanrıların lütfunu kazanmayı amaçlarken, sefer dönüşünde şükranlarını bildirmek" olduğunu yorumunu yapmıştır (Sir-Gavaz, 2012b, s. 64).

Metinde yılın bir yarısında Fırtına tanrısı dünyayı yönetirken, diğer yarısında yılan dünyayı yönettiği anlatılmaktadır. Metnin sonunda Fırtına tanrısının yılanı öldürmesi, baharın kışa karşı olan mücadelesini kazandığını aktarmıştır. Dolayısıyla ilkbaharda kutlanan 32 gün süren Purulliya bayramı yeni yıl bayramı olarak düşünülmektedir (Arıkan, 1998, s. 163; Gurney O. R., 2001, s. 130; Ökse, 2006a, s. 68; Şahinbaş-Erginöz, 2008, s. 208; Reyhan, 2011, s. 46-48; Ünal, 2013, s. 109; Reyhan, 2016a, s. 97).

4.2.4. KILAM bayramı

İlkbaharda kutlanan Hititçe "*hılammar*" "Kapı evi veya pazar yeri" anlamına gelen "KILAM" bayramı (Singer, 1983, s. 58-64; Ünal, 2003, s. 98; Archi, 2015, s. 12) için organize edilen şenlikler, başkent Hattuşa'da yaklaşık 3 gün süren törenlerle kutlanmaktadır (de Martino, 2002, s. 447). Düzenlenen törenlerde Hatti tanrılarının adının sıkça geçmesinden dolayı bu bayramın Hatti kökenli olabileceği şeklinde yorum yapılmaktadır (Reyhan, 2016a, s. 97).

KILAM bayramı, tarımsal üretimin oldukça verimli geçen dönemde gerçekleştirilmektedir. Bu dönemde Hitit kentlerindeki tahıl depolarının dolu olduğu ve bu depolarda artan ürünün başkent Hattuşa'ya aktarıldığı hasat zamanında gerçekleştirildiği düşünülmektedir (Singer, 1984, s. 133; Demirel, 2018, s. 350).

4.2.5. Hişuwa /İşuwa bayramı

II. Muwattali döneminden itibaren Hitit kültürü içinde kendine yer bulan Hurri kökenli bayramlardan bir diğeri *H/işuwa* bayramıdır.⁷² 8 gün süren ve hangi mevsimde kutlandığı tespit edilemeyen bayramın III. Hattuşili'nin eşi Kraliçe Puduhepa tarafından Hitit takvimine dahil edildiği bilinmektedir (de Martino, 2002, s. 447; Ünal, 2019, s. 158; Doğan-Alpaslan, 2020a, s. 117-127, 2020b, s. 363-375). *H/işuwa* adının kökeni ile ilgili olarak Stefano de Martino, Doğu Anadolu'da yer alan işuwa ülkesinden⁷³ veya bayram törenlerindeki metinlerde adı geçen tanrı *H/işuwa-Esue*'den geldiği yorumunu yapmıştır (de Martino, 2002, s. 447).

dahiya-/tahiya, *dashapuna-*, *DISU* "İlkbahar Bayramı", *essayas*, *U.BAR₈ garanas*, *gurparassi-*, *GURUN* "Meyve Bayramı", *hadauri-*, *.hahrannas* "Hasat Etme/Harman Yeri Bayramı", *SU.KIN-* "Orak Sallama/Ekin Biçme Bayramı", *hameshanda-*, *harpas-* "Tahıl/Ekin Yığma Bayramı", *tuhsuwas* "Bağ Bozumu/Üzüm Kesme Bayramı", *seliyas-* "Hububat Yığını/Ambar/Deste Bayramı" Hitit kültüründe bilinen diğer zirai bayramlardır (Rost, 1963, s. 172-173; Hoffner, 1967, s. 39-40; Darga, 1973, s. 17; Starke, 1990, s. 472; Puhvel, 1991, s. 6; Ünal, 2003, s. 98, 2016, s. 138-166; Demirel, 2018, s. 349).

⁷² "Basit halk inancı veya örf ve adetlerinden (folklore) dinin içine sızmış olan "pagan" kökenli eylemler arasında, tanrı asaları ile birinin sırtına vurmanın da majik bir anlamı vardır; bu adet özellikle *H/işuwa* Bayramları'nda belgelendiği için Hurri-Kizzuwatna kökenli olmalıdır." (Ünal, 2003, s. 98) Ayrıca bkz. (Doğan-Alpaslan, 2012, s. 139).

⁷³ İşuwa ülkesi hakkındaki ilk bilgiler 1968 yılında Elâzığ ilinde yapılan Keban Baraj havzasında yapılan kurtarma kazısında elde edilen verilere dayanmaktadır. Yapılan arkeolojik araştırmalar sonucunda Altınova bölgesindeki Korucutepe yerleşmesinin İşuwa olduğu ortaya çıkarılmıştır (Yiğit T. , 1995, s. 233; Müller-Karpe A., 2017, s. 58).

4.3. Yağmur Duası

Hitit başkenti Boğazköy-Hattuşa'da bulunan ve sayıları otuz bini aşan çivi yazılı tablet arşivleri muhteviyatı çeşitli konulardan oluşan belgeleriyle devlet arşivi niteliği kazanmıştır. Başta Boğazköy-Hattuşa olmak üzere Hitit arşivlerindeki metinler içerisinde "dini metinler" büyük bir yer tutmaktadır. Özellikle bu gruba ait "dua metinleri" Hititlerin başta dini olmak üzere toplumsal ve siyasi tarihini daha iyi yorumlayabilmek adına önemli sonuçlar vermektedir (Arıkan, 2019, s. 32).

Bilindiği gibi Hititler kendilerini bin tanrılı halk olarak tanımlamışlardır. Dolayısıyla Hitit inancına göre tanrıların hoşnut edilmesi çokça önem teşkil etmektedir. Çünkü onların herhangi bir memnuniyetsizliği kendilerine olumsuz olarak geri dönecektir. Hitit dininde sıkça karşılaştığımız dualar, (Hititçe "*arkuwar, mugawar*") genel olarak insanların herhangi bir konuyla ilgili tanrılardan arzularını kabul etmelerini, yerine getirmelerini talep etmeleri veya işlemiş oldukları günahları ya da eylemleriyle tanrılardan bir nevi kendilerini affettirme, özür dileme bağlamında uygulanan bir eylem olarak tanımlanabilmektedir (Ünal, 2003, s. 99).

Hitit arşivlerindeki dini metinleri oluşturan dualar çoğunlukla başta kıtlık ve kuraklık gibi ekonomiyi derinden etkileyebilecek doğa olayları ile salgın hastalıklar, düşman saldırısı gibi Hitit devleti için felaketle sonuçlanabilecek durumlara karşı tanrılara yapılan yakarışlardan oluşmaktadır. Hitit toplumunda tanrılara yapılan bu dualar karşılığında onların hoşnut edilip ülkeye sağlık, bolluk, bereket ve askeri başarıların gelmesi sağlanmaktadır (Arıkan, 2019, s. 32).

Yeryüzündeki bütün canlıların kuşkusuz ki en önemli yaşam kaynağı olan su, yaşam döngüsünün kusursuz bir şekilde devam etmesi adına oldukça kritik öneme sahiptir. Kar yağışları veya yağmurlar sonucunda doğal yollardan oluşan su, toprakla buluşarak canlılar için bereketli bir yaşam ortamı oluşturmaktadır (Murat, 2012a, s. 203).

Ekonomisi bilindiği gibi tarımsal faaliyetler üzerine kurulmuş ve gelişme göstermiş olan Hitit devletinde, toprağa bağlı gerçekleştirilen ziraat ön plandadır. Özellikle Hitit kentlerinin kurulduğu, Orta Anadolu'nun yüksek platolarında ağırlıkla kuru tarım yapılmaktadır. Zira bu bölgenin diğer bölgelere nazaran az miktarda yağış alması ve buğday, arpa ve çavdar gibi hububat ürünlerinin yetiştirilmesi bu durumu destekleyici niteliktedir. Bu nedenle, Hitit coğrafyası için gerçekleşecek yağışlar hayati önem taşımaktadır. Tarımın sağlıklı bir şekilde devam etmesinin tek koşulu; toprağın zamanında ve yeterince suya kavuşmasıdır. Bu da ancak yağışların düzenli olmasıyla mümkün olabilmektedir. Yağmurun yağmadığı bir dönemde oluşacak kuraklıkla beraber toprak kuruyacak, bitkiler su ihtiyacını karşılayamayacağından kıtlık riski ile karşı karşıya kalınacaktır. Sonuç olarak tüm bu hususlar Hititler için kritik derecede önem arz etmektedir (Kınal, 1987, s. 1-25; Bryce, 2003, s. 89; Ökse, 2006a, s. 68-70, 2006b, s. 59; Murat, 2012a, s. 203).

Bu sebeple Hitit panteonunda en büyük tanrılardan birisi yağmur, şimşek, fırtına gibi doğa olaylarının tanrısı olan Fırtına tanrısı ve onun oğlu tarım tanrısı Telipinu Hitit inancında bereketi simgeleyen önemli figürlerdir. Çivi yazılı Hitit metinlerinde Fırtına tanrısına hitaben çok sayıda yağmur duası ele geçirilmiştir (Ünal, 1977, s. 427-428). Hitit devletinin dini ve idari merkezi olan Ortaköy-Şapinuva kentinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Hurri dilinde yazılmış yağmur duası tableti ele geçirilmiştir.⁷⁴

IV. Tuthaliya dönemine ait bir yağmur duasında Fırtına tanrısından kendisine sunulan ekmeğin üretimi için öncelikle ülkenin yağış almasının gerektiği bu sayede toprağın suyla buluşarak hububatın bereketli üretilmesini dilemiştir.⁷⁵

Sonuç olarak, tanrılara edilen dualar sonucunda Hitit topraklarına düşen yağmur damlalarıyla birlikte hayvanlar ve bitkiler suya kavuştukları için doğa yeniden canlanmakta; bağlar bahçeler bereketlenmekte ve sonunda Hitit ülkesi bolluk içinde huzurlu bir yaşam sürmeyi amaçlamışlardır. Kraliyet ailesi tarafından organize edilen bayram törenleriyle tanrıların hoşnut edilmesi için gerekli hassasiyet gösterilmiştir (Murat, 2012a, s. 207).

---

⁷⁴ Tabletten sonunda yer alan Hititçe "*heiauwas memiias*" cümlesi, söz konusu tabletin "yağmur sözü/duası" olduğunu kanıtlamıştır. (Murat, 2012a, s. 204).

⁷⁵ "Sözü/duayı söylerler: "Fırtına Tanrısı, beyim, yağmuru bol bol yağdır, kara toprağı tıka basa doyur ki Fırtına Tanrısı'nın kurban ekmeğı çoğalsın." [ ] şehrinin tanrıları, Urista şehrinin tanrıları ve Hakmis şehrinin tanrıları, Tanrı Telepinu, tanrı [Huwattasi] DUG harsiharsia, Yağmurun Fırtına Tanrısı [x x x] Majesteleri Tuthaliia'nın huzurunda [ ] tamamlandı." (Murat, 2012a, s. 205).

SONUÇ

Hititler, M.Ö. 17. yy' da Orta Anadolu'nun Yukarı Kızılırmak olarak adlandırılan bölgesinde Kızılırmak nehri boyunca yerleşip, hakimiyet alanlarını burada batıya ve güneye doğru genişleterek imparatorluk haline gelmiş bir devlettir. Hitit dönemindeki Orta Anadolu'nun iklim koşulları günümüzle hemen hemen benzer seviyededir. Dolayısıyla bölge, yağışlara bağlı olarak gerçekleştirilen kuru tarıma oldukça elverişlidir. Hitit topraklarında yetişen başlıca tarım ürünleri buğday, arpa, yulaf ve çavdardır. Zira çivi yazılı metinlerde bu hububatların adının sıkça geçmesi bu durumu kanıtlayan önemli bulgulardır. Özellikle başta Boğazköy-Hattuşa olmak üzere Ortaköy-Şapinuva, Kaman-Kalehöyük, Kuşaklı-Sarissa gibi Hitit yerleşimlerinde bulunan tahıl kalıntıları arkeolojik olarak bunu desteklemektedir. Günümüzden 3500 yıl öncesinde Hititlerin bulunduğu Orta Anadolu'da nemli iklimden kaynaklı olarak sedir ağaçlarının varlığı bilinmektedir. Ortaköy-Şapinuva kazılarında açığa çıkarılan ve "B" binası olarak adlandırılan yapıda ele geçen ahşap hatılarda yapılan analizlerde "sedir ağacı" olduğu sonucu ortaya çıkarılmıştır. Dolayısıyla kazılarda ele geçirilen arkeolojik tüm buluntular bu bilgileri kanıtlayıcı niteliktedir.

Devletin başlıca ekonomik kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Hititlerin kuruluşundan, yıkılışına kadar süre boyunca devletin ülke içindeki uyguladığı politika tarımsal üretim ile yakından alakalıdır. Hitit ekonomi sisteminde en küçük üretim birimi Hititçesi "*parn, pir*" olan "ev" olarak adlandırılan küçük çiftliklerdir. Bu çiftlikler ikamet edilen salt ev kavramından da ziyade Hitit topraklarında gerçekleştirilen tarımsal üretimin başladığı yerlerdir. Toprak tahsis edilen her ev, bu tahsisin karşılığında kesintisiz bir üretim zincirinin parçası olmakta ve üretime devam etmektedir. Bu evlerde bir hiyerarşi vardır. Üretim imece usulüne benzer bir şekilde kolektif olarak yürütülmektedir. Evlerde ataerkil yapı ön plandadır. Evlere bağlı evin reisi olan erkek ve ona bağlı olan ev halkı ve çalışanlardan bir topluluk vardır. Küçük ölçekli evlerin bağlı olduğu bir büyük ev vardır. Küçük diyebileceğimiz evler daha büyük olan eve karşı sorumludur. Hitit ekonomisini yakından anlayabileceğimiz önemli filolojik kaynaklardan birisi, Kral Telipinu döneminde yayımlanan "Telipinu Fermanı" dır. Telipinu döneminde idari ve ekonomik birçok düzenleme hayata geçirilmiştir. Bu nedenle Telipinu "reformist kral" olarak bilinmektedir. Telipinu, özellikle ekonomi ve tarımsal üretimin korunması adına bir dizi önlemler almıştır. Hububatın toplanması ve depolarda muhafaza edilmesi kralın üzerinde durduğu hassas konulardandır. Kral, kendisinden önceki dönemde depoların korunmasından sorumlu yöneticileri "*ülkenin kanını emiyorlar*" şeklinde tanımlamıştır. Telipinu'nun bu konudaki kararlı adımları sonucunda Hitit ekonomisi toparlanmaya başlamıştır.

Hitit devleti öncelikle bir hukuk devletidir. İki seriden oluşan Hitit kanunlarının ilk 100 maddelik kısmı "eğer bir adam" şeklinde başlayan ceza maddelerini içermekte iken diğer 100 maddeden oluşan ve "eğer bir bağ" şeklinde başlayan kısımları ise tarım ve hayvancılıkla ilgili yasal düzenlemelerden oluşmaktadır. Özellikle tarımla ilgili hususlar tamamen tarımsal üretimi korumaya yöneliktir.

Kanunların tarımla ilgili bölümlerini incelediğimizde, Hitit devletinin tarım politikasının neler olduğunu daha iyi anlamaktayız. Özellikle tarım ürünleri, tarım ürünlerinin fiyatları, tarım aletleri ve kiralama ücretleri, işçi ve arazi ücretleri gibi ekonomik anlamda birçok düzenleme yer aldığı görülmüştür.

Özellikle Hammurabi kanunlarının aksine kısasa kısasın yer almaması, hatta taammüden adam öldürme suçunu dahi ayırması Hitit kanunlarının çağının çok ilerisinde göstermesi açısından oldukça kıymetlidir. Ancak böylesine hassas kanun maddelerinde yer alan tek ölüm cezasının tarımsal bir suçta verilmesi, tarımın ülke ekonomisi için değerini kanıtlayan önemli bir belgedir.

Kanun maddelerinde ücret ve kiralara ilişkin hususlar da yer almaktadır. Bilindiği gibi Hititler, Orta Anadolu'nun yüksek platolarında yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu topraklarda iklim günümüzdeki seviyeyle hemen hemen aynıydı. Dolayısıyla burada yetişen başlıca tarım ürünleri hububatlardan oluşmaktadır. Özellikle buğday en fazla üretilen tarım ürünüdür. Buğdayın diğer ürünlere göre düşük miktarda olduğu görülmektedir. Bu durum buğdayın halkın alabileceği seviyelerde olduğunu bizlere göstermektedir. Buğdayın bu denli uygun fiyatta olmasından dolayı, ekonomik hayat içerisinde bazı ödemelerin de buğdayla gerçekleştiği görülmektedir.

Hitit topraklarında gerçekleştirilen tarım yağışlara bağlı olarak gerçekleşen kuru tarımdan oluşmaktadır. Dolayısıyla sulak arazilerin ücretleri diğer tarım arazilerine göre oldukça pahalı olduğu anlaşılmıştır. Tarım işlerinde çalışan tarım işçilerine ödenecek ücretlerin buğdayla yapıldığı kanun maddelerinde yer alan hususlardan biridir. Erkek işçilerin yanında kadınlarda önceden belirlenmiş iş tanımlarıyla arazilerde çalışmıştır. Burada çalışan kadın ve erkek tarım işçileri çalıştıkları iş karşılığında ücretlerini almışlardır.

Arazilerin korunması hususu, kanunda yer alan önemli maddelerdendir. Dolayısıyla mülkiyet kavramı için Hititlerde resmi olarak koruma altına alınmıştır. Arazilere karşı gerçekleştirilen hırsızlık olayları ve araziler arasında yaşanan sınır ihlalleri bu kapsamda düzenlenen maddelerden bazılarıdır.

Hitit topraklarında tarla tarımının yanında meyve bağları da oldukça kıymetlidir. Bilhassa üzüm bağları Hititler için kıymetlidir. Çünkü Hitit dininin önemli ritüeli olan "libasyon" sahnelerinde yer alan şaraplar, bu bağlarda yetiştirilen üzümünden imal edilmektedir. Dolayısıyla tarlalar kadar bağlarda kanun maddeleriyle koruma altına alınmış ve bunlara karşı suçlara ağır yaptırımlar uygulanması kararlaştırılmıştır.

Hititlerde gerçekleştirilen tarım kadar ticaret hususu da çok önemlidir. Üretimin olduğu yerde ticaretin gelişmemesi mümkün değildir. İnsan nüfusu arttıkça ihtiyaçlar da artar dolayısıyla üretim meydana gelir ve ticaret artar. Ticaretin gelişmesiyle ölçüm, tartım ve ödeme sistemi insan hayatına girmiştir. İlk olarak Sümerliler döneminde ortaya çıkan ödeme araçları, Anadolu'ya Asur Ticaret Kolonileri Çağında Asurlu tüccarlarla gelmiştir. Hitit arşivlerinde ele geçen birçok yazılı belgede Hititlerde kullanılan ölçüm ve tartım araçlarının Mezopotamya

kökenli olduğu ve Hititlerin bu ölçüleri kendilerine özgü bir şekilde değiştirdiği sonucunu ortaya çıkarmıştır. Hitit kanunlarında ve yazılı belgelerden gördüğümüz üzere ölçüler ağırlık ve alan ölçüsü olarak iki gruba ayrılmıştır. Buna göre metinlerde sıkça karşılaşılan ağırlık birimi aynı zamanda para birimi de olan şekel'dir. 1 şekel Hititlerde 12,4 gram iken, Mezopotamya'da yalnızca 8,3 gramdır. Tarımda makineleşmenin henüz yeni başladığı toplumda ilkel anlamdaki tarım aleti sabandır. Hitit kanunlarında yer alan bazı maddelerden de anlaşılacağı üzere Hitit arazilerinde kullanılan başlıca tarım aleti sabandır.

Hitit ekonomisinin en küçük birimi olarak tanımladığımız evlerde, ev halkının organize bir şekilde çalışmasıyla özellikle hasat zamanında işler kolaylıkla tamamlanabilmektedir. Ancak işlerin çok, ev halkının bu işleri yetiştiremeyeceği dönemde ev dışından geçici iş gücü sağlanabiliyordu. Bu ihtiyacı karşılamak için belirli bir yevmiye karşılığında tarım işçileri çalıştırılabiliyordu.

Hitit toplumunda kadınların ekonomik hayata katkılarına ilişkin bilgilerimiz kısıtlı olmakla birlikte, kadınların değirmenlerde görev aldıklarına dair bilgilerin metinlerde yer aldığı görülmektedir. Değirmenlerde yalnızca kadınlar değil engelli bireylerin çalıştırıldığı bilinen diğer bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilindiği gibi ilk kral I. Hattuşili'nin seferler düzenlediği ve bu seferler sonucunda NAM.RA adı verilen esirlerin de ülkeye getirildiği bilinmektedir. Bu kişilerin tarımsal üretime katkıları göz ardı edilmeyecek kadar önemlidir. Çünkü esir olarak getirilen bu insanlar, arazilerde tarımsal üretimde çalıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Ekonomik sistem içerisinde ürünün üretilmesi kadar üretilen ürünlerin saklanması da bir o kadar önem arz etmektedir. Zira, Orta Anadolu gibi iklimin sert olduğu bir coğrafyada ekonominin kesintisiz devam edebilmesi ancak sistemli bir üretim stratejisine bağlıdır. Öngörülemeyen iklim koşulları nedeniyle olumsuz durumlara karşı alınan en önemli tedbirlerden birisi depolardır. Yazılı kaynaklarda zaman zaman kıtlık, hastalık gibi olumsuz durumların yaşandığı bilinmektedir. Kraliyetin devamı, ülkenin refahı için üretimi yapılan tahılın saklanması önemlidir. Erken Tunç Çağında ilk örneklerini gördüğümüz silo tekniklerini Hititler şehirlerinde uygulayarak, ekonomik faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Hitit şehirciliğinin en iyi örneğini gördüğümüz Kuşaklı-Sarissa kenti, suyun ve tahılın kontrolünü elinde bulundurmaya amaçlayan Hititlerin karakteristik yerleşim yerlerinden biridir. Kuşaklı'nın bulunduğu konum, ülkemizin en soğuk noktalarından biri olan Sivas ilinin yüksek bölgesinde yer almaktadır. Denizden yüksekliği 2000m'den fazla olan ve iklimin zor olduğu bir yerleşimde tahılın ve suyun depolanması yaşamsal bir şarttır. Hitit kentlerinde yer alan depolar, tahılın uzunca bir süre saklanmasına olanak verecek şekilde tasarlanıp inşa edilmiştir. Fakat buradaki tek sorun depoların açıldıktan sonra içerisindeki hububatın kısa sürede bitirilmesidir. Zira oksijenle buluşan hububat kısa sürede bozulup tüketilemez hale gelmektedir. Dolayısıyla Hitit kentlerinde yer alan bu depoların insanların gündelik ihtiyaçlarını karşılamasından ziyade olumsuz bir durumda tohum olarak kullanma amacını ön plana çıkarmaktadır. Depolar, nemin

az olması, ısının düşük olması ve oksijen oranının asgari seviyede olması amaçlanarak inşa edilmiştir. Bu minvalde inşa edilen depolar, toprak altına yapılmıştır. Bu sayede nem geçişi engellenecek, tahıl kuru kalacak ve oksijenle daha az temas eden hububatın böceklenmesi azami oranda önlenmiş olacaktır. Boğazköy-Hattuşa, Ortaköy-Şapinuva, Alacahöyük, Kuşaklı-Sarissa ve Kaman-Kalehöyük kentlerinde Hitit şehirciliğinin önemli ögelerinden biri olan tahıl depolarının en güzel örnekleri yer almaktadır. Adı geçen bu kentlerde yapılan arkeolojik çalışmalarda bazı bitki ve tahıl kalıntıları ele geçirilmiştir. Yapılan arkeobotanik analizlerin sonucunda başta buğday ve arpa olmak üzere baklagil kalıntıları ve çörekotu kalıntıları ele geçirilmiştir. Özellikle Ortaköy-Şapinuva'da ele geçirilen zeytin çekirdeği, bu bağlamda oldukça kıymetlidir. Çünkü zeytin, yapısı gereği ılıman Akdeniz iklimin hüküm sürdüğü bölgelerde yetişmektedir. Ortaköy ise Anadolu'nun iç kesimlerinde ve karasal iklimin hüküm sürdüğü bir bölgedir. Dolayısıyla zeytin çekirdeğinin bu bölgede bulunması oldukça önemli bir veridir. Zira Hititlerin yayılcı politikası sonucunda yalnızca güneye değil batıya doğru Ege ve Akdeniz sahillerine yaptığı seferler bilinmektedir. Bu bağlamda, Ortaköy'de bulunan zeytinin söz konusu sahil kentlerinden getirildiği yorumlanmaktadır. Çorum ilinde yer alan Boyalı höyük kentinde yapılan çalışmalarda bir kabın içerisinde kömürleşmiş tahıl kalıntıları ile ölçek kabı ve öğütme taşı bulunmuştur. Kalıntılar üzerinde yapılan incelemelerde tohumların çörek otu olduğu tespit edilmiştir. Buradaki buluntunun arkeolojik anlamda önemi ise çörekotunun üzerinde propolis ve arı mumu kalıntısına rastlanılmış olmasıdır.

Hitit toplumunda mülkiyet kavramının önemli olduğunu bilmekteyiz. Örneğin çağdaş Mezopotamya kültürlerinde araziler tapınağa ait iken Hititlerde özel mülkiyet hakkının verildiği görülmektedir. Hitit dini ve toplumunda Fırtına tanrısı, bütün toprakların ve gökyüzünün sahibidir. Tanrı, bu yetkisini Hitit kralına vermiştir. Dolayısıyla Hitit kralı, tanrıdan aldığı güç doğrultusunda ülkeyi yönetmektedir. Kral bu sorumluluğundan dolayı toprağın dağıtımını konusunda oldukça adaletli davranmaya çalışmıştır. Ancak dağıtım konusunda inisiyatif sahibi olmuş ve istediği kişilere arazileri dağıtmıştır. Gerçekleştirilen bu tahsis sonucunda bireylerin de tarımsal üretimde aktif rol alması amaçlanarak, üretimin devamı sağlanmaya çalışılmıştır. Kral yalnızca halka toprak tahsis etmiyor aynı zamanda idarede görev yapan yöneticilere de toprak tahsisi gerçekleştiriyordu. Ancak burada hassas bir hesabın yapılması gereklidir çünkü toprağın çoğunluğunu ele geçiren bir yönetici kraliyete karşı tehdit olabilmekteydi. Hitit ekonomik ve sosyal hayatına ilişkin bilgilerimizi kanunlar haricinde diğer bir yazılı belge ise arazi bağış belgeleridir. Bu belgeler genel olarak sınır bölgelerinde bulunan tarım arazilerinin bazı kişilerin özel mülkiyetlerine verilmelerini konu alan belgelerden oluşmaktadır. Arazi bağış belgeleri, bağışa konu olan araziyle ilgili bilgileri içermektedir. Kralın tahsis ettiği topraklar karşılığında, yapılması gereken bazı yükümlükler vardır. Bunlar "sahhan" ve "luzzi" olarak adlandırılan vergilerdir. Sahhan, bazı kamu işlerinde bedenen çalışmak olarak tanımlanırken luzzi ise bir çeşit emek mükellefiyeti olarak tanımlanmaktadır. Devletin ekonomi politikasının en iyi örneğini gördüğümüz bu yöntemle devlet, yapılan tahsis sonucunda elde edilen bu geliri askeri harcamalara kaynak sağlamakta

ve bu sayede orduyu her an savaşa hazır tutma isteği olduğunu söylemek mümkündür. Kralın bazı elzem hallerde vergi oranlarında indirimine gittiği bilinmektedir. Ayrıca kralın hediye olarak verdiği arazilerin vergiden muaf olduğu bilinmektedir. Hitit kanunlarındaki bir maddede bu hususla ilgili düzenleme yer almaktadır. Ayrıca Nerik'te Arinna'da ve Ziplanta'da çalışan dokumacıların bu vergilerden muaf oldukları kanunlarda yer alan maddelerden biridir. Bu durum olasılıkla bu dokumacıların kültle ilgili bir görevleri olduğunu göstermektedir.

Hitit idari sisteminde de günümüzdeki gibi kamuda görev yapan bürokratların var olduğu bilinmektedir. Hitit idaresi merkez ve taşra teşkilatı olarak iki gruba ayrılmaktadır. Yüksek dereceli memurlar olarak tanımladığımız görevlilerin, idari merkezlerde etkin görevlere sahip oldukları ve buldukları yerlerde yargı, vergi, üretim gibi alanlarda ve kamu binalarının bakım ve onarımından sorumlu kişiler olduğu bilinmektedir. Devlet adına görev yapan bu kişilerin unvanları ise "Ülkenin Beyi" (EN KURTI), "Askeri Vali" BEL MADGALTI ve "Şehir Müfettişi" (LÜMAŞKIM.URUKI) 'dir. Bu görevliler, kralın verdiği direktifler doğrultusunda buldukları kenti yönetmişlerdir. Ayrıca ihtilafta kalınan bir husus olduğunda ise kralın bizzat olaya müdahale ederek durumu kontrol altına aldığı bilinmektedir. Bu kişiler, bağların ve bahçelerin korunması, su kaynaklarının bakım ve onarımı, tarıma yönelik faaliyetlerin organize edilmesi, tahıl depolarındaki tohumların çiftçilere dağıtılması, hasat edilen hububatın depolara sevkiyatının organize edilmesi ve bu depoların mühürlenip kapatılması gibi tarımsal anlamda önemli görevleri vardır.

Orta Anadolu bölgesinin iklimsel koşullarından dolayı suyun önemini farkında olan Hititler, suyun korunması adına önemli işlere imza atmışlardır. En az hububatın depolanması kadar suyun da depolanıp saklanmasını önemsemişlerdir. Suyun bir diğer önemi dinsel anlamdadır. Zira dinlerine düşkün olan Hitit toplumunda tanrılara karşı kendilerini sorumlu hissetmelerinin yanında onlara karşı yapılacak herhangi bir yanlışın kendilerine felaketle geri döneceği inancı yaygındır. Dolayısıyla su, arınmanın ve temizliğin ilk koşuludur. Bu amaçla şehirlerine kanallar ve kanalizasyonlar inşa etmişler hem kendilerinin hem de evlerinin temiz kaldığına bu sayede tanrıların gazabından uzak kalacaklarına inanmışlardır. Yağışların az olduğu bir coğrafyada suyun kontrolünün ele geçirilmesi mükemmel bir sistemin bir sonucudur. Çünkü ekonomiyi ayakta tutan tarımın tepe taklak olması başta ekonomiyi ardından da ülkenin sonu anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kıtlık, kuraklık gibi felaketlerle karşılaşmamak için Hititlerin bulduğu mühendislik çözümlerinden birisi suyun önüne bentler çekilmesiyle oluşturulan baraj yapılarıdır. Boğazköy-Hattuşa, Kuşaklı-Sarissa, Alacahöyük, Çakır köy, Karakuyu, Köylütolu gibi baraj yapıları Hititlerin tarım ve hayvancılık alanındaki kaygılarını önlemek amaçlı inşa etmiş olduğu söylenebilir. Yalburt ve Eflatunpınar gibi su yapıları ise tarım ve hayvancılıktan ziyade daha anıtsal bir amaçla inşa edildiği üzerindeki yazıtlardan dolayı söylenebilir.

Tarımla uğraşan eskiçağ toplumları, tarımsal faaliyetlerinin devamının sağlanması için gökyüzünü izlemişler ve ekim-hasat işlerini buna göre şekillendirmişlerdir. Dolayısıyla

eskiçağlardan itibaren kullanılan takvim sisteminin zirai olaylara yönelik geliştirildiğini söyleyebiliriz. Özellikle Hititler gibi tarım toplumunda da bu sistemi net bir şekilde görmek mümkündür. Hitit kültüründe tarımın etkisi yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Bilindiği gibi başkent Hattuşa olmak üzere önemli Hitit kentlerinde yer alan çivi yazılı arşivlerde, farklı konularda pek çok belge yer almaktadır. Mitolojik belgeler bunlardan biridir. Hatti, Hurri ve Mezopotamya kaynaklı bu belgelerin içinde en önemlilerden birisi “kaybolan tanrı” mitleridir. Bolluk, bereket gibi kavramlar ve baharın gelişi ile doğanın yeniden canlanması, toprağın ve suyun ısınması Anadolu’da sembolik açıdan oldukça önemlidir. Çünkü tarımın devamlılığını ve hasadın bereketli olmasını sağlayacak olan kuşkusuz toprağın ve doğanın güneşe dokunması olmalıdır. Hititlerde bu tema üzerinden çok sayıda mitoslar üretilerek dilden dile aktarılmış, günümüzde olduğu gibi birbirinden farklı bayram ve şenliklerle kutlanmıştır. Hitit Kralı Telipinu’ya ait mitos bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Fırtına tanrısının oğlu olan Telipinu, aynı zamanda tarım tanrısıdır. Tarımsal faaliyetlerde yoğunlukla gerçekleştirilen tarla sürmek, tohum ekmek, sulama gibi işlemler Telipinu’nun sorumluluk alanına girmektedir. Dolayısıyla Telipinu’nun ortadan kaybolması, başta tarım olmak üzere insanlığı olumsuz yönde etkilemiştir. Telipinu’nun ortadan kaybolmasıyla doğa canlılığını yitirmiş, toprağın bereketi kalmamıştır. Telipinu’nun bulunmasından sonra ise doğa yeniden canlanır, toprak bereketlenir hasat başlar. Mitos Telipinu’nun kaybolmasıyla kışı, bulunmasıyla ise baharın müjdecisi olarak kabul eder. Hitit takviminin zirai üretimle alakalı olmasından dolayı yeni yıl baharla birlikte başlamaktadır. Buna göre Hitit takviminde dört mevsim yer almaktadır. Bunlar; Hameşha-İlkbahar, Buru-Orak/Hasat Mevsimi, Zena-Sonbahar, Gim/Gimmant-Kış.

Hititlerin bin tanrılı dini inancı gereği, hayatları boyunca öncelikle amaçları tanrıları hoşnut etmek olmuştur. Dolayısıyla Hitit inancının asıl teması “tanrıları memnun etmek, onları kızdırmamak” üzerine kurulmuştur. Bu amaçla gerçekleştirilen kurban sunmak, yiyecek içecek vermek, tapınakların bakımını yapmak gibi işlerin yapılması gerekli görevlerden birkaçıdır. Bu anlayış içerisindeki tanrılara tapınma yöntemleri içerisinde arşivdeki belgelerin yoğunluğu sebebiyle en yaygın ve kapsamlı uygulamaların “Bayram Ritüelleri” olduğu bilinmektedir. Bilindiği gibi Hitit topraklarında gerçekleştirilen tarımsal faaliyetler, büyük ölçüde iklimin elverişli olmasına bağlıdır. Zira bu topraklarda yetiştirilen başta buğday olmak üzere arpa, çavdar gibi hububat ürünlerinin yetiştirilmesi için gerekli koşulların yani yağışların mevsiminde düzenli olmasına bağlıdır. Ekonominin tarıma, tarımın ise iklime bağlı olduğu Hititlerde düzenlenen kültürel etkinliklerin birçoğunun ana temasının tarım olduğunu söylemek mümkündür. Dolayısıyla bir tarım toplumu olan Hititlerin mevsimleri şenliklerle kutlaması şaşırılmayacak bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Hitit kültüründe baharın gelişinin, düzenlenen “bahar bayramları” ile kutlandığı yazılı belgelerle kanıtlanmıştır. Hititlerde kültüründe doğanın canlanması, çiçeklerin açması, suların ısınması ve tohumların yeşermesi gibi doğa olaylarının ilkbahar mevsiminde yaşanması sebebiyle Hititler için ilkbahar yeni bir yılın başlangıcı olarak sayılmıştır. Bu nedenle Hititlerde karların eridiği ve çiğdemlerin açtığı ilkbaharda yeni yıl kutlamaları, şenlikler ve bayram törenleri gerçekleştirilmektedir.

Ayrıca sonbaharda da bayramların şenliklerle kutlandığı bilinmektedir. Hitit kültüründe yer alan An.tah.şum, Nuntariyaşha, Ki.lam, Purulliya, H/İşuwa gibi bayramların başta kralın ve kraliçenin bizzat iştirak ederek ülkenin çeşitli kentlerini ve bu kentlerde bulunan tapınakları ziyaret ederek gerçekleştirdiği kült gezileri, bir nevi “hac” niteliğinde olup Hitit dini ve kültürünün anlaşılması açısından oldukça değerli bilgiler vermektedir. Bayram kutlamalarında kralın yanında genellikle kraliçe, bazen de prens ile birçok yüksek rütbeli görevli bulunmaktadır. Arşivlerde bulunan belgelerde Hitit kültür hayatında gördüğümüz bayramlar hakkında detaylı bilgiler yer almaktadır. Söz konusu tabletlerde, bayramlar törenlerine kralın ve kraliyet ailesinin bizzat katıldığı anlaşılmaktadır. Özellikle mevsimsel kült bayramlarında kralın yanında kraliçe ve prenslerin aktif bir şekilde yer aldığı görülmektedir.

Başta Boğazköy-Hattuşa olmak üzere Hitit arşivlerindeki metinler içerisinde “dini metinler” büyük bir yer tutmaktadır. Özellikle bu gruba ait “dua metinleri” Hititlerin başta dini olmak üzere toplumsal ve siyasi tarihini daha iyi yorumlayabilmek adına önemli sonuçlar vermektedir. Hitit dininde sıkça karşılaştığımız dualar, Hititçe “*arkuwar, mugawar*” genel olarak insanların herhangi bir konuyla ilgili tanrılardan arzularını kabul etmelerini, yerine getirmelerini talep etmeleri veya işlemiş oldukları günahları ya da eylemleriyle tanrılardan bir nevi kendilerini affettirme, özür dileme bağlamında uygulanan bir eylem olarak tanımlanabilir. Hitit kentlerinin kurulduğu, Orta Anadolu’nun yüksek platolarında ağırlıklı kuru tarım yapılmaktadır. Zira bu bölgenin diğer bölgelere nazaran az miktarda yağış alması ve buğday, arpa ve çavdar gibi hububat ürünlerinin yetiştirilmesi bu durumu destekleyici niteliktedir. Bu nedenle, Hitit coğrafyası için gerçekleşecek yağışlar hayati önem taşımaktadır. Tarımın sağlıklı bir şekilde devam etmesinin tek koşulu; toprağın zamanında ve yeterince suya kavuşmasıdır. Bu da ancak yağışların düzenli olmasıyla mümkün olabilmektedir. Yağmurun yağmadığı bir dönemde oluşacak kuraklıkla beraber toprak kuruyacak, bitkiler su ihtiyacını karşılayamayacağından kıtlık riski ile karşı karşıya kalınacaktır. Bu sebeple Hitit panteonunun en büyük tanrılardan birisi yağmur, şimşek, fırtına gibi doğa olaylarının tanrısı olan Fırtına tanrısı ve onun oğlu tarım tanrısı Telipinu’dur. Çivi yazılı metinlerde Fırtına tanrısına hitaben çok sayıda yağmur duası yer almaktadır. Hitit devletinin dini ve idari merkezi olan Ortaköy-Şapinuva kentinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda Hurri dilinde yazılmış yağmur duası tableti ele geçirilmiştir.

Sonuç olarak Hititlerin Anadolu’da kurduğu üretim odaklı ekonomik sistem, iyi bir idari mekanizmayla desteklenmesi sonucunda devletin uzun yıllar ayakta kalmasını sağlamıştır. Bulunduğu coğrafyayı tanımaları, topraktan elde edilecek verimi maksimum seviyeye çıkarmıştır. Başta ekonomi olmak üzere, hayatın her alanında tarımın etkisi yoğun bir şekilde hissedilmektedir. Hitit topraklarında gerçekleştirilen üretim organizasyonunun en alt basamağında bulunan evlerde kolektif bir üretim gerçekleşmiştir. Devlet kanun ve fermanlar aracılığıyla üretimin devamlılığı ve korunması adına bazı tedbirler almıştır. Hitit kentlerinde inşa edilen depo ve baraj yapıları, hububatın ve suyun stoklanması açısından oldukça kritik hamlelerdir. İnşa edilen bu yapılar, devletin tarım politikasını anlamamız açısından en somut

örnekler olarak karşımıza çıkmıştır. Hitit dönemi Anadolu'sunun iklimi günümüzle benzer seviyede olduğu sonucu kazı alanlarında bulunan tahıl kalıntılarıyla kanıtlanmıştır. Zira kazılarda ele geçen buğday, arpa gibi serin iklim tohum kalıntılarının bulunması Orta Anadolu'nun iklimsel şartlarının çok fazla değişmediğini göstermesi açısından kıymetlidir. Hitit kültür ve medeniyetinde tarımsal üretimin etkisi görülmektedir. Kutlanan bayram temalarının tarımla ilişkili olması bu açıdan önemlidir. Ayrıca takvimin tarımsal üretimle bağlantılı olması, Hititlerin tarım toplumu olduğunu anlamamız konusunda kıymetli bir göstergedir.

KAYNAKLAR

- (2024). Türk Dil Kurumu: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- (2024). Tarım ve Orman Bakanlığı: <https://www.tarimorman.gov.tr/Haber/6451/Hititlerden-Kalma-Golpinar-Hitit-Baraji-Dunya-Mirasi-Sulama-Yapilari-Listesine-Alindi> adresinden alındı
- (2024). Hittite Monuments: <https://www.hittitemonuments.com/karakuyu/index-t.htm> adresinden alındı
- (2024). Beyşehir Belediyesi: <https://www.beysehir.bel.tr/gezilecek-yerler/46> adresinden alındı
- Akurgal, E. (2000). *Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: Net Turistik Yayınları.
- Akurgal, E. (2019). *Anadolu Kültür Tarihi*. İstanbul: Phoneix Yayınevi.
- Alp, S. (1949). Hititlerde Sosyal Sınıf NAMRA'lar ve İdeogramın Hititçe Karşılığı. *Bellekten*, 13(50), 245-270.
- Alp, S. (1952). Hitit Devletinin İç Bünyesi. *IV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 38-45.
- Alp, S. (1963). Kaniş=Anişa=Nişa: Erken Hitit Çağının Bir Başkenti. *Bellekten*, 27(107), 367-376.
- Alp, S. (1978). Maşat-Höyük'te Keşfedilen Çivi Yazılı Hitit Tabletleri. *VIII. Türk Tarih Kongresi* (s. 165-196). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Alp, S. (1991). *Hethitische Briefe Aus Maşat-Höyük*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Alp, S. (1997a). Assur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneş Neşa'da Hititler'in Varlığı Ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü). *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 3(1), 1-17.
- Alp, S. (1997b). *Hitit Mektuplaşmaları*. İstanbul: Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Alp, S. (2000). *Hitit Çağında Anadolu*. İstanbul: TÜBİTAK Yayınları.
- Alp, S. (2003). *Hitit Güneşi*. İstanbul: TÜBİTAK Yayınları.
- Alpaslan, M. (2010). Hitit Tarih Sahnesi. *Aktüel Arkeoloji*(15), 86-95.
- Alpaslan, M. (2013). Bir İmparatorluğu Ayakta Tutabilmek: Ekonomi ve Ticaret. Ed. M. Alpaslan ve M. Doğan-Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 506-520). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Alpaslan, M. (2015). The History of the Arzawan State during the Hittite Period. Ed. N. C. Stampolidis, Ç. Maner ve K. Kopanias, *Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Island and Western Anatolia During The Late Bronze Age and Early Iron Age* (s. 131-145). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Alpaslan, M. (2019). Geçmiş Kaydetmek: Hitit Tarih Yazıcılığı. Ed. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 30-41). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Alpaslan, M. ve Doğan-Alpaslan, M. (2014). The Hittites and their Geography: Problems of Hittite Historical Geography. *European Journal of Archaeology*, 1-21.
- Apaydın, A., Çınaroğlu, A., İnal, İ., Dilektaşlı, C. ve Çelik, D. (2020). Çorum - Alaca Höyük'te 3260 Yıl Öncesine Dönüş: Antik Hitit Barajının İyileştirilmesi ve Hitit Yaşamının Canlandırılması. Ed. F. Özyurt Kuş ve Ö. Küçükali, *DSİ Teknik Bülteni*, 18-35.
- Archi, A. (2015). Hittite Religious Landscapes. Ed. A. D'Agostino, V. Orsi ve G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians, Proceedings of the International Conference* (s. 11-26). Floransa: Ente Cassa di Risparmio di Firenze.
- Ardzinba, V. (2010). *Eskiçağ Anadolu Ayinleri ve Mitleri*. Çev. O. Uravelli, Ankara: KAFDAV Yayınları.
- Arık, R. O. (1937). Alacahöyük Hafriyatının İlk Neticeleri. *Bellekten*, 1(1), 210-221.

- Arıkan, Y. (1998). Hitit Mitolojisi Hakkında. Ed. S. Karataş, *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu Bildirileri* (s. 161-174). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Arıkan, Y. (2000). Hitit Belgelerinde Körler. *Archivum Anatolicum*, 207-224.
- Arıkan, Y. (2017). Hitit Dininin Tarihi Gelişimi ve Hitit Panteonu. Ed. S. Güneri, *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları* (s. 41-72). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Arıkan, Y. (2019). Hitit Duaları. Ed. F. Kulakoğlu, T. Yıldırım, T. Sipahi, V. Şahoğlu ve H. L. Keskin, *Uğur Silistreli Anı Kitabı: Anadolu Arkeoloji Üzerine Yazılar* (s. 31-42). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Atak, M. (2017). Buğday ve Türkiye Buğday Köy Çeşitleri. *Mustafa Kemal Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 22(2), 71-88.
- Atalay, İ. (2000). Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği, İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Atilla, C. ve Uyar, E. N. (2022). Artı Ürün, Kentleşme Süreci ve Tapınak Ekonomisine Etkisi. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 45-53.
- Avcı, S. (2011). Birinci Coğrafya Kongresi ve Türkiye'nin Coğrafi Bölgeleri Hakkındaki Tartışmalara Dair Bir Not. *Türk Coğrafya Dergisi*(57), 95-99.
- Aydoğan, S. (2021). Uygarlık Tarihinde Hitit Uygarlığının ve Kadeş Anlaşmasının Yeri. *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(2), 129-151.
- Ayyıldız, S. (2017). Hitit Dünyasında Fal Anlayışı. *The Journal of Academic Social Science*(42), 367-382.
- Balkan, K. (1957). *Mama Kralı Anum-Hirbi'nin Kaniş Kralı Warsama'ya Gönderdiği Mektup*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Balkan, K. (1973). *İnandık'ta 1966 Yılında Bulunan Eski Hitit Çağına Ait Bir Bağış Belgesi*. Ankara: Anadolu Medeniyetlerini Araştırma Vakfı Yayınları.
- Baltacıoğlu, B. (1990). Bir Hitit Bayramı (EZEN4 Hadauri-) Hakkında Bazı İzlenimler. *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 34(1-2), 5-10.
- Baltacıoğlu, H. (2017). Alaca Höyük II. Kültür Katında Bulunmuş Bir Kült Kabı Parçası. Ed. A. S. Güneri, *Yaşar Coşkun'a Saygı Yazıları* (s. 73-89). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Baş, N. ve Arıkan, Y. (2023). Hitit İnanç Dünyasının Temel Yönleri ile Toplumsal Yaşamdaki Yansımaları. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 22(4), 1296-1308.
- Baykal-Seeher, A. ve Seeher, J. (2003). Hattuşa'da Eski Hitit Dönemine Ait Dev Bir Tahıl Deposu. Ed. M. Özbaşaran, O. Tanındı ve A. Boratav, *Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Armağan Yazılar* (s. 19-28). İstanbul: Ege Yayınları.
- Beal, R. (2000). The Ten Year Annals of Great King Murşili II of Hatti. Ed. W. W. Hallo ve K. L. Younger, *The Context of Scripture*, 82-90.
- Beal, R. (2002). The Hurrian Dynasty and the Double Names of Hittite Kings. Ed. S. de Martino ve F. P. Daddi, *Anatolia Antica : Studi in Memoria di Fiorella Imparati* (s. 55-70). Floransa: LoGisma Editore.
- Beal, R. H. (2011). Hittite Anatolia : A Political History. Ed. G. McMahon ve S. Steadman, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia* (s. 579-603). New York: Oxford University Press.
- Beckman, G. (1982). The Anatolian Myth of Illuyanka. *Journal of the Ancient Near Eastern Society*, 14(1), 11-25.
- Beckman, G. (1989). The Religion of the Hittites. *The Biblical Archaeologist*(June/September), 98-108.
- Beckman, G. (1999). *Hittite Diplomatic Texts, Writings From the Ancient World* (Cilt 7). Atlanta: Scholars Press.

- Bildirici, M. (2008). Hitit Öncesi ve Hititler Dönemi Tarihi Su Yapıları. *Beşinci Dünya Su Forumu Bölgesel Hazırlık Süreci Türkiye Bölgesel Su Toplantıları Tarihi Su Yapıları Konferansı* (s. 21-28). İzmir: Orman ve Su İşleri Bakanlığı.
- Bilgi, Ö. (2003). Klasik Çağ Öncesinde Anadolu'da Ölçü ve Tartı Aletleri. Ed. G. Kürkman, *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri* (s. 16-23). İstanbul: Suna-İnan Kıraç AKMED.
- Bittel, K. (1972). *Boğazköy Rehberi*. Ankara: Ankara Turizmi Eski Eserleri ve Müzeleri Sevenler Derneği Yayınları.
- Bittel, K. (1976). *Die Hethiter : die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum anfang des 1. Jahrtausends vor Christus*. München: C. H. Beck.
- Bittel, K. (1984). *Denkmäler Eines Hethitischen Grosskönigs des 13. Jahrhunderts vor Christus*. Opladen: Westdeutscher.
- Briggle, L. W. (1980). Origin and Botany of Wheat. Ed. E. Hafliger, *Wheat* (s. 6-13). Basel, Switzerland: Documenta Ciba-Geigy.
- Bryce, T. (2003). *Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Bryce, T. (2018). The Annals and Lost Golden Statue of the Hittite King Hattusili I. *Gephyra*, 16, 1-12.
- Bryce, T. (2023). *Hitit Krallığı*. Çev. İ. Kutluk, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bülbül, P. (2021). Hitit Kanunlarındaki Tarım ve Tarım Arazisi İle İlgili Hükümlerin Günümüz Modern Türk Hukuku İle Kıyaslanması. *History Studies*, 13(6), 1809-1830.
- Cengiz, T. (2022). Hititler'de Baharın ve Bereketin Mitosu: Telipinu. Ed. M. Emek ve R. Gafarlı, *5th International Nowruz Conference on Scientific Research*, (s. 257-259). Antalya.
- Cengiz, T. (2023a). Hititlerde bira ve bir ritüelin siyasi arka planı: "Tanrıyı içmek". *Arkeoduvar*(16), 60-70.
- Cengiz, T. (2023b). Hititlerde Şenlikler ve İktidar Arasındaki İlişki. Ed. M. Bulut ve Z. Karacagil, *Sosyal Bilimlerde Güncel Tartışmalar 12* (s. 324-330). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ceylan, A. (2019). Hitit Kralı I. Suppiluliuma'nın Dış Politikası Üzerine Bir Değerlendirme (Suriye ve Mısır). *Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi* 1(1), 1-15.
- Childe, G. (1950). The Urban Revolution. *Town Planning Review*, 21, 3-17.
- Childe, G. (1993). *Tarihte Neler Oldu?* İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Childe, G. (1996). *Kendini Yaratan İnsan: İnsanın Çağlar Boyu Gelişimi*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Childe, G. (2007). *Tarihte Neler Oldu?* İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Çelik, D. (2008). Alacahöyük Hitit Barajı. Ed. D. Çelik ve E. Genç, *Aykut Çınaroğlu'na Armağan/ Studies in Honour of Aykut Çınaroğlu* (s. 87-105). İstanbul: Ege Yayınları.
- Çevik, Ö. (2020). *Arkeolojik Kanıtlar Işığında Tarihte İlk Kentler ve Kentleşme Süreci - Kurumsal Bir Değerlendirme*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Çınaroğlu, A. ve Çelik, D. (2006). 2004 Yılı Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları. *27. Kazı Sonuçları Toplantısı. I*, s. 1-6. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çınaroğlu, A. ve Çelik, D. (2010). *Atatürk ve Alaca Höyük*. Ankara: Yüksel Yayınevi.
- Çınaroğlu, A. ve Genç, E. (1999). Alacahöyük 1998 Yılı Kazı Çalışmaları. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı. I*, s. 327-334. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Çınaroğlu, A. ve Genç, E. (2001). Alaca Höyük 1999-2000 Yılı Kazı Çalışmaları. *23. Kazı Sonuçları Toplantısı. I*, s. 427-434. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

- Çınaroğlu, A. ve Genç, E. (2002). Alaca Höyük 2001 Yılı Kazı Çalışmaları. 24. Kazı Sonuçları Toplantısı. II, s. 509-518. Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Yayınevi.
- Çınaroğlu, A. ve Genç, E. (2003). Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları,2002. 25. Kazı Sonuçları Toplantısı. I, s. 279-288. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Çınaroğlu, A. ve Genç, E. (2005). 2003 Yılı Alaca Höyük ve Alaca Höyük Hitit Barajı Kazıları. 26. Kazı Sonuçları Toplantısı. I, s. 265-276. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Darga, M. (1973). *Karahna Şehri Kült-Envanteri (Keilschrifturkunden aus Boghasköi XXXVIII)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Darga, M. (1984). *Eski Anadolu'da Kadın*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Darga, M. (1992). *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank.
- Darga, M. (2011a). Eski ve Orta Hitit Çağında Kraliçeler. *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe* (s. 128-133). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Darga, M. (2011b). Büyük İmparatorluk Çağı Kraliçeleri. *Anadolu'da Kadın: On Bin Yıldır Eş, Anne, Tüccar, Kraliçe* (s. 134-136). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- de Martino, S. (2002). Hitit İmparatorluğunda Kült ve Bayram Kutlamaları. Ed. W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu 1000 Tanrılı Halk-Die Hethiter und Reich das Volk der 1000* (s. 444-447). Stuttgart: Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- de Martino, S. (2006). *Hititler*. Ankara: Dost Kitabevi.
- Deighton, H. J. (1982). *The Weather God in Hittite Anatolia. An Examination of the Archaeological and Textual Sources*. Oxford: BAR.
- Demirel, S. (2018). Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Geçen Bayramların Zirai Üretim İle İlişkisi. Ed. L. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen, *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat* (s. 341-356). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Demirel, S. ve Sevim, U. (2012). Hitit Tarımı Hakkında Bir İnceleme. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi*(6), 200-211.
- Deniz, A. (2015). Anadolu Tarihinde Hititlerin Sosyo-Ekonomik Yaşantısı. *Journal of Turkish Studies*, 10(2), 235-248.
- Dinçol, A. (1982). *Anadolu Uygarlıkları I*. Ankara.
- Dinçol, A. (1982). Hititler. *Görsel Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi* (Cilt 1, s. 18-137). İstanbul: Görsel Yayınlar.
- Dinçol, B. (2006). Über die Probleme der Absoluten Datierung der Herrschaftsperioden der Hethitischen Könige Nach den Philologischen und Glyptischen Belegen. Ed. D.P. Mielke, U.D Schoop and J. Seeher, *Strukturierung und Datierung in der hethitischen Archäologie Structuring and Dating in Hittite Archaeology (BYZAS 4)*, (s. 19-32). İstanbul: Ege Yayınları.
- Dinçol, B. (2013). Hitit Yasaları. Ed. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan, *Hititler Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 520-533). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Doğan-Alpaslan, M. (2009). Hitit Dini. Ed. M. Alpaslan, *Hititolojiye Giriş* (s. 119-127). İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü.
- Doğan-Alpaslan, M. (2012). *Hitit Kralı II. Muwatalli: Kişiliği ve İcraatı. Filolojik Belgeler Işığında*. İstanbul: Türk Eskiçağ Enstitüsü Yayınları.
- Doğan-Alpaslan, M. (2013a). Hititlerde Kadın. *Aktüel Arkeoloji*(32), 70-79.

- Doğan-Alpaslan, M. (2013b). Kâtipler ve Arşivler. Ed. M. Alpaslan ve M. Doğan-Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 376-389). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Doğan-Alpaslan, M. (2020a). The Hişuwa Festival as a Political Instrument. Ed. S. de Martino and E. Devecchi, *Anatolia between the 13th and the 12th Century B.C.E* (s. 117-127). Turin: LoGisma.
- Doğan-Alpaslan, M. (2020b). The Hittite Hişuwa- Festival and Its Terminology. Ed. S. Görke and C. W. Steitler, *Cult, Temple, Sacred Spaces Cult Practices and Cult Spaces in Hittite Anatolia and Neighbouring Cultures* (s. 363-375). Mainz: Harrassowitz Verlag.
- Eğilmez, M. (2005). *Hitit Ekonomisi*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları.
- Ehringhaus, H. (2005). *Götter, Herrscher, Inschriften: die Felsreliefs der Hethitischen Grossreichszeit in der Türkei*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Elgül, A. ve Ertugay, Z. (1995). *Tahıl İşleme Teknolojisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Emre, K. (1993). The Hittite Dam Of Karakuyu. Ed. T. Mikasa, *Essays on Anatolian Archaeology (Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan)*, 1-42.
- Emre, K. (2002). Felsreliefs, Stelen, Orthostaten Grossplastik als Monumentale Form Staatlicher und Religiöser Repräsentation. Ed. W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk-Die Hethiter und ihr Reich Das Volk der 1000 Götter* (s. 218-233). Stuttgart: Kunst- und Ausstellungshalte der Bundesrepublik Deutschland.
- Erbil, H. Y. (2023). Alaca Höyük Gölpınar Su Bendi. Ed. T. Yıldırım, *Bir İdealin Peşinde Atatürk ve Alaca Höyük, In Pursuit of an Ideal Atatürk and Alaca Höyük* (s. 341-354). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Eren, E. ve Çelik, H. T. (2023). Anadolu Coğrafyasında Neolitik Dönem Arkeobotanik Buluntuları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*(58), 22-40.
- Erkanal, A. (1980). "Eflatun Pınar Anıtı" Bedrettin Cömert'e Armağan. *Hacettepe Üniversitesi, Sosyal ve İdari İlimler Fakültesi, Beşeri Bilimler Dergisi Özel Sayı*, 287-301.
- Erkut, S. (1998). Hititlerde AH TAH SUM ŞAR Bitkisi ve Bayramı Üzerine Bir İnceleme. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (s. 189-195). Çorum: Çorum Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Erkut, S. (2008). Konya Karahöyük'te Ele Geçen M.Ö.II. Binyılın İlk Çeyreğinden Buğday Örneği. *Belleten*, 1-8.
- Erkut, S. (2011). Hititlerde Arı ve Bal. *Actaturcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*, 1(1), 36-39.
- Erkut, S. ve Reyhan, E. (2012). Hititlerde Toprak Edinme ve Arazi Bağış Belgelerinden Örnekler. *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi*(1), 80-86.
- Ersoy, A. ve Reyhan, E. (2001). Hitit Devleti'nin Siyasi Gücü ile Ekonomik Kurumları Arasındaki İlişkiler. *IV. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (s. 115-133). Würzburg: Studien zu den Boğazköy-Texten.
- Ertem, H. (1970). Çivi Yazılı Metinlere Göre Hititlerde Tarla Tarımı. *VII. Türk Tarih Kongresi*. 1, s. 84-89. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ertem, H. (1987). *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Fairbairn, A. S. (2006). Archaeobotany at Kaman-Kalehöyük 2005. *Anatolian Archaeological Studies*, 15, 133-139.
- Fairbairn, A. S. and Bradley, K. (2008). Archaeobotany at Kaman-Kalehöyük 2007. *Anatolian Archaeological Studies*, 195-201.
- Fairbairn, A. S., Longford, C. and Griffin, B. (2007). Archaeobotany at Kaman-Kalehöyük 2006. *Anatolian Archaeological Studies*, 16, 151-159.

- Fairbairn, A. and Omura, S. (2005). Archaeological Identification and Significance of ÉSAG (Agricultural Storage Pits) at Kaman-Kalehöyük, Central Anatolia. *Anatolian Studies*, 55, 15-23.
- Falay, N. (1985). Kentlerin Kökenlerine Toplu Bir Bakış. *İdare Hukuku Ve İlimleri Dergisi*, 1(3), 95-108.
- Giorgadze, G. G. (1987). Two Forms of Non-Slave Labour in Hittite Society. *Labor in the Ancient Near East* (s. 251-255). New Haven: American Oriental Society.
- Goetze, A. (1940). *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*. New Haven: Yale University Press.
- Goetze, A. (1951). On The Hittite Words for "Year" and the Seasons and for "Night" and "Day". *Language*, 27(4), 467-576.
- Goetze, A. (1969). Hittite Myths, Epics, and Legends. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament with Supplement*, 120-128.
- Goetze, A. (1975). Anatolia From Shuppiliumash to the Egyptian War of Muwatallish. Ed. E. Sollberger, N. G. Hammond and I. E. Edwards, *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* (s. 117-129). New York: Cambridge University Press.
- Gökçek, L. G. (2004). Asur Ticaret Kolonileri Çağında (M.Ö. 1975-1723) Anadolu'da Hayvancılık ve Hayvan Ticareti. *Archivium Anatolium*, 59-78.
- Gökçek, L. G. (2009). Çivi Yazılı Tabletlere Göre Eski Anadolu'da Vergi Uygulamaları Ve Kaçakçılık (M.Ö. ± 1975-1750). *Akademik Bakış*, 2(4), 147-155.
- Grayson, A. K. (1987). *Assyrian Rulers 3rd and 2nd Millenia BC (to 1115 BC), Royal Inscriptions of Mesopotamia, Assyrian Periods* (Cilt I). Toronto: University of Toronto Press .
- Gurney, O. (1977). *Some Aspects of Hittite Religion*. Oxford: Oxford University Press.
- Gurney, O. R. (2001). *Hititler*. (P. Arpaçay, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Günbattı, C. (1997). Kültepe'den Akadlı Sargon'a Ait Bir Tablet. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 3(1), 131-155.
- Günbattı, C. (2012). *Kültepe- Kaniş: Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Gündüz, A. (2002). *Mezopotamya ve Eski Mısır (Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür)*. İstanbul: Buke Yayınları.
- Güterbock, H. G. (1960). An Outline of the Hittite AN.TAH.ŞUM Festival. *Journal of Near Eastern Studies*, 19(2), 80-89.
- Harmanşah, Ö. (2019). Taşa Oyulmuş Suretler: Hitit Kaya Anıtları. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan (Ed.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 305-314). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Harmanşah, Ö. ve Johnson, P. (2012). Yalburt Yaylası (Ilgın, Konya) Arkeolojik Yüzeysel Araştırma Projesi 2010 Sezonu Sonuçları. 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*. 2, s. 335-360. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Harmanşah, Ö. ve Johnson, P. (2016). "Akdeniz'e Doğru Hititler: Yalburt Yaylası Arkeolojik Yüzeysel Araştırma Projesi 2015 Sezonu - Hittites on the Way to the Mediterranean. *ANMED*, 296-300.
- Harmanşah, Ö., Johnson, P. ve Durusu-Tanrıöver, M. (2014). Yalburt Pınarı'nda Bir Hitit Kralı: Tunç Çağı Soğuk Sular ve Anadolu Peyzajı. *Aktüel Arkeoloji*(37), 10-15.
- Harmanşah, Ö., Johnson, P. ve Durusu-Tanrıöver, M. (2020). Yalburt Pınarı'nda Bir Hitit Kralı. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*. <https://aktuelarkeoloji.com.tr/kategori/guncel-kazilar/yalburt-pinari-nda-bir-hitit-krali> adresinden alındı

- Harmansah, Ö., Johnson, P., Durusu-Tanrıöver, M. and Marsh, B. (2022). The Archaeology of Hittite Landscape: A View From the Southwestern Borderlands. *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies*, 10(1), 1-48.
- Hawkins, J. D. (2006). Tudhaliya the Hunter. Ed. T.P.J. van den Hout, *The Life and Times of Hattušili III and Tuthaliya IV: Proceedings of a Symposium held in Honour of J. De Roos* (s. 49-76). Leiden: Peeters Publishers.
- Hawkins, J. D. (2015). Hittite Monuments and Their Sanctity. A. D'Agostino, V. Orsi and G. Torri (Ed.), *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians, Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi* (s. 1-10). Floransa: Firenze University Press.
- Hawkins, J. D. (2015). The Political Geography of Arzawa (Western Anatolia). *Indigenous Culture, Migration and Integration in the Aegean Island and Western Anatolia During The Late Bronze Age and Early Iron Age* (s. 15-36). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınclık.
- Heinhold-Krahmer, S. (1977). *Arzawa: Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den hethitischen Quellen*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter GmbH Heidelberg.
- Hoffner, H. A. (1967). An English-Hittite Glossary., *Revue Hittite et Asiatique*, 25(80), 7-99.
- Hoffner, H. A. (1974). *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor*. New Haven: American Oriental Series.
- Hoffner, H. A. (1995). Oil in Hittite texts. *Biblical Archaeologist*, 58(2), 108-114.
- Hoffner, H. A. (2003). Daily Life Among The Hittites. *Life and Culture in the Ancient Near East*, 95-118.
- Hüser, A. (2004). Wasser für Sarissa. *Antike Welt*, 5, 93-97.
- Hüser, A. (2007). *Kuşaklı-Sarissa 3: Hethitische anlagen zur wasserversorgung und entsorgung*. Rahden-Westfalen: VML.
- Hütteroth, W. and Höhfeld, V. (2002). *Türkei: Geographie - Geschichte - Wirtschaft - Politik*. Darmstadt: wbg Academic in Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- İmparati, F. (1992). *Hitit Yasaları*. Çev. E. Özbayoğlu, İstanbul: İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü.
- İnal, İ. (2009). *MÖ 1250'den Günümüze Hitit Barajı*. Ankara: DSİ Genel Müdürlüğü Yayınları.
- İnan, A. (1939). Etilerde Ekonomi Hayatı. *Belleten*, 3(11-12), 423-436.
- İpek, Ö. ve İbiş, R. (2012). Çakır Köyü Hitit Barajı: 2012 Yılı Sondaj Kazısı Çalışmaları Ön Raporu. 3. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (s. 5-26). Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- İpek, Ö., Aydın, M. ve Gerçek, S. (2022). 2021 Yılı Ortaköy-Şapınuva Kazı Çalışmaları. 42. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. 4, s. 395-408. Denizli: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- İpek, Ö., Aydın, M., Gerçek, S. ve İşleroğlu, H. H. (2023). 2022 Yılı Ortaköy Şapınuva Kazı Çalışmaları. 43. *Kazı Sonuçları Toplantısı*. 6, s. 333-348. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Işık, A. (2020). Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı. *Mavi Atlas*, 8(1), 13-18.
- Karasu, C. (1988). Nuntarriashas Bayramında Hitit Kralının Kült Gezileri. *Belleten*, 52(203), 407-428.
- Karasu, C. (1997a). Hattuşa-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar. *Archivum Anatolicum-Anadolu Arşivleri*, 3(1), 215-238.
- Karasu, C. (1997b). Hititlerde Neden Bin Tanrı Vardı? 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları (s. 175-190). Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.

- Karauğuz, G. (2001). *Hitit Mitolojisi*. Konya : Çizgi Yayınevi.
- Karauğuz, G. (2002). M.Ö. II. Binde Konya Bölgesi Hitit Kaya Anıtları ve Yazıtları Üzerine Bazı Gözlemler. *2001 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları* (s. 54-103). Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Karauğuz, G. (2005). *M.Ö. II. Binde Orta Anadolunun Güney Kesimi*. Konya: Çizgi Yayınevi.
- Karauğuz, G. (2006). *Hititler Döneminde Anadolu'da Ekmek*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Karauğuz, G. ve Özcan, K. (2010). Hitit Çağı Toprak-İnsan İlişkileri. *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi*, (s. 579-593). Çorum.
- Kardeş, Y. M., Köse, Ö. D. ve Mut, Z. (2019). Yıllar İtibariyle Tahıl ve Yemeklik Tane Baklagillerin Türkiye'deki Durumu, Bilecik Tarımındaki Yeri. *Hasat Uluslararası Tarım ve Orman Kongresi* (s. 1198-1208). Ankara: HASAT.
- Kaya-Hasdemir, H. (2020). Kültepe Tabletleri ve Arkeolojik Bulgulara Göre Asur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Eski Anadolu'nun Mutfak Kültürü. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 6(4), 1608-1635.
- Kinal, F. (1967). Yamhad Krallığı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 8(8-9), 193-211.
- Kinal, F. (1987). *Eski Anadolu Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Klenger, H. (1986). The Economy of the Hittite Household. *Oikumene Studia ad Historiam Antiquam Classicam et Orientalem Spectantia*, 5, 23-31.
- Klenger, H. (1999). *Geschichte des Hethitischen Reiches*. Ed. T.P.J. van den Hout. Leiden: Brill.
- Klenger, H. (2000). Hitit Tarihi. Ed. W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk-Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter* (s. 413-420). Stuttgart: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Koç, İ. (2006). *Hititler*. Ed. İ. Koç, Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Koç, İ. (2022). Eski Hitit Kralı Telipinu, Dönemi ve Fermanı. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10(1), 83-98.
- Kohlmeyer, K. M. (1983). *Felsbilder der Hethitischen Grossreichszeit* (Cilt 15). Berlin: Freie Universität Berlin.
- Kulakoğlu, F. (2011). Kültepe Kaniş Karumu: Anadolu'nun En Eski Uluslararası Ticaret Merkezi. Ed. F. Kulakoğlu ve S. Kangal, *Anadolu'nun Önsözü Kültepe-Kaniş Karumu* (s. 40-51). İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kurt, M. ve Bulut, E. (2018). Prehistorik Devirlerden Bizans Dönemine Kadar Kapadokya Bölgesi'nde Tahıl Üretimi ve Depolanması Konusuna Genel Bir Bakış. *Archivium Anatolium*, 77-112.
- Kutlu-Yener, A. ve Akar, M. (2014). Yeni Kazılar Işığında Açana Höyük, Antik Alalah Kenti Orta-Geç Tunç ve Demir Çağ Tabakaları. Ed. A. Özfirat ve Ç. Uygun, *Uluslararası Çağlar Boyunca Hatay ve Çevresi Sempozyumu Bildirileri* (s. 61-84). Antakya: Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları.
- Larsen, M. T. (1977). Partnerships in the Old Assyrian Trade. *IRAQ*, 39(1), 119-145.
- Memiş, E. (1987). Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri. *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 113-117.
- Memiş, E. (1994). Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü. *Bellekten*, 58(222), 279-294.
- Memiş, E. (2015). *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*. Bursa: Ekin Kitabevi Yayını.
- Memiş, E. (2016). *Tarihi Coğrafyaya Giriş* (3 b.). Bursa: Ekin Kitabevi Yayını.
- Memiş, E. (2017). *Eskiçağ Türkiye Tarihi* (14 b.). Bursa: Ekin Kitabevi Yayını.

- Memiş, E. (2018). MÖ. 2. Binyıl Anadolu'sunda Zirai ve Ticari Faaliyetler. Ed. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen, *Anadolu'nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat* (s. 263-280). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Meriç, R. (2020). The Arzawa Lands. The Historical Geography of İzmir and its Environs During Late Bronze Age in Light of New Archaeological Research. *TÜBA-AR Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi*, 151-177.
- Mielke, D. P. (2011). "Hittite Cities: Looking for a Concept". *Insights into Hittite History and Archaeology*. Ed. H. Genz – D. P. Mielke, Leuven – Paris – Walpole: MA. 153 – 194.
- Miller, J. J. (2019). Hititler Döneminde Anadolu'da Halklar ve Diller. Ed. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 83-90). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Murat, L. (1998). Hitit Coğrafyasında Yukarı Ülke ve Önemi. Ed. S. Karataş. *Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu* (s. 175-188). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Murat, L. (2012a). Hitit Yaşamında Yağmur. Ed. T. Yiğit, M. A. Kaya ve A. Sina, *Ömer Çapar'a Armağan* (s. 203-220). Ankara: Hel Yayıncılık.
- Murat, L. (2012b). Hititlerde Su Kültü. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 31(51), 125-158.
- Murat, L. (2016). Anadolu'da Hitit Döneminde Kadın ve Önemi. *Geçmişten Günümüze Kadın ve Önemi* (s. 73-87). Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Murat, L. (2018). Hitit Ritüellerinde Kullanılan Bir Mekan: gis.za.lam.gar "Çadır". *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 37(64), 7-26.
- Müller-Karpe, A. (1993). Yeni Bir Hitit Merkezi: Kuşaklı (Başören/Sivas) 1992 Yılı Yüzey Araştırması. *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (s. 259-265). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Müller-Karpe, A. (1999). Kuşaklı-Sarissa 1993-1997 Kazılarına Toplu Bakış. *20. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, s. 445-466. Tarsus: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Müller-Karpe, A. (2002). Kuşaklı-Sarissa. Kultort im Oberen Land. Ed. W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: Bin Tanrılı Halk-Die Hethiter und ihr Reich. Das Volk der 1000 Götter* (s. 176-189). Stuttgart: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland .
- Müller-Karpe, A. (2009). The Rise and Fall of the Hittite Empire in the Light of Dendroarchaeological Research. Ed. S. W. Manning and M. J. Bruce, *Tree-rings, Kings, and Old World Archaeology and Environment. Papers Presented in Honor of Peter Ian Kuniholm* (s. 251-262). Oxford: Oakville.
- Müller-Karpe, A. (2017). The East: Archaeology The Upper Land, Azzi-Hayaşa, Işuwa. *BRILL*, 58-74.
- Müller-Karpe, A. ve Müller-Karpe, V. (2004). Kuşaklı-Sarissa. *Arkeoatlas*(3), 20-62.
- Müller-Karpe, A. ve Müller-Karpe, V. (2011). Kuşaklı-Sarissa. *Arkeoatlas Dergisi Özel Koleksiyon*(1), 266-267.
- Müller-Karpe, A. ve Müller-Karpe, V. (2013). Kuşaklı-Sarissa. Ed. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan (Ed.), *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 220-227). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Müller-Karpe, V. (2006). Anadolu'da Bronz Çağında Bira. Ed. C. Pulak, R. Slotta ve Ü. Yalçın, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti* (s. 173-186). Bochum: Ege Yayınları.
- Nesbitt, M. (2000). Plants and People in Ancient Anatolia. *Across the Anatolian Plateau Readings in the Archaeology of Ancient Turkey, the Annual of the American Schools of Oriental Research*(57), 5-18.
- Nesbitt, M. (2002). When and Where Did Domesticated Cereals First Occur in Southwest Asia. Ed. R. T. Cappers and S. Bottema, *The Dawn of Farming in the Near East* (s. 113-132). Berlin: Ex Oriente.
- Neufeld, E. (1951). *The Hittite Laws*. London: LUZAC and Co. Ltd.

- Neve, P. (1990). Tanrılar ve Tapınaklar Kenti Hattuşa. *Anadolu Araştırmaları*(12), 21-40.
- Omura, S. (1998). 1996 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları. *19. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1*, s. 311-322. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Omura, S. (2000). 1998 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1*, s. 217-228. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Omura, S. (2001). Preliminary report on the 15th excavation at Kaman-Kalehöyük. *Anatolian Archaeological Studies*, 1-35.
- Omura, S. (2002). 2000 Yılı Kaman Kalehöyük Kazıları. *23. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1*, s. 389-396. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Omura, S. (2003). 2001 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları. *24. Kazı Sonuçları Toplantısı. 1*, s. 11-16. Ankara: Kültür Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Omura, S. (2008). 2007 Yılı Kaman-Kalehöyük Kazı Çalışmaları. *30. Kazı Sonuçları Toplantısı. 3*, s. 197-206. Ankara: Kültür Bakanlığı Kültür Varlıkları Müzeler Genel Müdürlüğü.
- Oybak Dönmez, E. (2002). Arkeobotanik Çalışmaların Işığında Tarih Öncesi Anadolu'da Asma. Ed. Y. S. Ağaoğlu, H. Çelik, B. Marasalı ve G. Söylemezoğlu, *Türkiye V. Bağcılık ve Şarapçılık Sempozyumu* (s. 22-30). Nevşehir: Ankara Üniversitesi Bahçe Bitkileri Bölümü.
- Oybak Dönmez, E. (2005). Biyoarkeolojik Bulgularla Gıda ve Tarım. *Dünya Gıda Günü 2005 Sempozyumu* (s. 54-61). Ankara: TMMOB.
- Oybak Dönmez, E. (2014). Hitit Şehri Şapinuva'da (Ortaköy-Çorum) Arkeobotanik Buluntular. A. Süel (Ed.), *9. Uluslararası Hititoloji Kongresi* (s. 669-683). Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Ökse, A. T. (2006a). Eski Önasya'dan Günümüze Bahar Bayramları ve Bereket Törenleri. *Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi*(6), 67-72.
- Ökse, A. T. (2006b). Eski Önasya'dan Günümüze Yeni Yıl Bayramları, Bereket ve Yağmur Yağdırma Törenleri. *Bilig (Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi)*(36), 47-68.
- Özçelik, A. ve Fidan, H. (2013). Tarım Ekonomisinin Tanımı ve Kapsamı ile Tarımsal Faaliyetin Özellikleri. A. Özçelik (Ed.), *Tarım Ekonomisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özenir, A. S. (2001). Eflatun Pınar Kutsal Anıt-Havuz (1996-2000). *2000 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları* (s. 35-67). Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Özer, B. (2020). Hitit Arşivleri ve Literatürü. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*(74), 52-57.
- Özgüç, T. (2002). Anadolu Şehir Devletleri: Eski Tunç Çağından Assur Ticaret Kolonilerine. Ed. W. Jacob, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu: 1000 Tanrılı Halk* (s. 402-403). Stuttgart: Kunst-und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland.
- Özsoy, S. (2017). Hitit Döneminde İnşa Edilen Su Yapılarının Bilimin Tarihsel Gelişimi Açısından Değerlendirilmesi. *Mavi Atlas*, 5(2), 489-501.
- Pedersen, O. (1998). *Archives and Libraries in Ancient Near East 1500-300 B.C.* Maryland: CDL Pres Bethesda.
- Peker, H. (2019). Hitit Devleti'nin Uluslararası İlişkileri ve Politik Enstrümanları: Savaş ve Diplomasi. Ed. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 64-84). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Peker, H. ve de Vos, J. (2010). Hitit-Mısır: Büyük Düşmanlıktan İyi Kardeşliğe. *ArkeoAtlas*(7), 82-103.
- Puhvel, J. (1991). *Hittite Etymological Dictionary*. New York: De Gruyter Mouton.

- Reyhan, E. (1996). Ana Hatlarıyla Hitit İdari Sistemi. Ed. S. Karataş, *Türkiye’de Sosyal Bilimlerin Gelişmesi ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Sempozyumu* (s. 189-211). Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Reyhan, E. (1998). Hititlerde Toprak Tahsisi . *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (s. 482-489). Ankara.
- Reyhan, E. (2007). Hititoloji: Atatürk Döneminde Bir Bilim Dalının Kuruluşu. Ed. S. Cebeci, *Atatürk’ün Doğumunun 125. Yılına Armağan* (s. 193-204). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.
- Reyhan, E. (2009a). Hititlerde Devlet Gelirleri, Depolama ve Yeniden Dağıtım. *Gazi Üniversitesi Akademik Bakış*, 2(4).
- Reyhan, E. (2009b). The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), 85-106.
- Reyhan, E. (2010). Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2(4), 68-82.
- Reyhan, E. (2011). Hititlerde Bayram Ritüelleri. *Hitit Söyleşileri, Çorum Bilim, Sanat, Tarih ve Turizm Dergisi*(13), 31-50.
- Reyhan, E. (2012). Eskiçağ Anadolu Mitoslarından Bir Örnek: Hititlerde Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu. *Ömer Çapar’a Armağan* (s. 245-259). Ankara: Hel Yayıncılık.
- Reyhan, E. (2016). Bel Madgaltı: Hitit İdari Yapısında Bir Askeri Vali. *Memleket Siyaset Yönetim*, 11(25), 83-97.
- Reyhan, E. (2016a). Hitit Arşivlerinde Kizzuwatna Kökenli “Tanrıları Çağırma Ritüelleri”. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 35(60), 1-38.
- Reyhan, E. (2016b). Hitit Kültür Dünyasında Bayram Ritüelleri. *Turkish Studies*, 11(16), 89-114.
- Reyhan, E. (2017a). *Hitit Devleti’nde Siyaset ve Yönetim Direktif, Yemin ve Sadakat*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Reyhan, E. (2017b). Hititlerde Yol Güvenliği Üzerine Bir İnceleme: Şapinuva Kenti Örneği. *Arkeoloji ve Sanat*(155), 35-50.
- Reyhan, E. (2018). Hitit İktisadi Hayatı Üzerine Genel Bir İnceleme. Ed. G. Gökçek, E. Yıldırım ve O. Pekşen, *Anadolu’nun Eski Çağlarında İktisadi ve Zirai Hayat* (s. 281-313). İstanbul: Değişim Yayınları.
- Reyhan, E. (2021a). Lu Hazannu: Hitit İdari Yapısında "Belediye Başkanı". *7. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (s. 113-124). Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Reyhan, E. (2021b). Savaş ve İktidar: Anitta Dönemi’nde Kent Devletinden Merkezi Devlete. Ed. A. Doğan ve G. Masalçı-Şahin, *Eskiçağda Savaş ve Diplomasi / War and Diplomacy in Ancient Times* (s. 47-66). İstanbul: Ege Yayınları.
- Reyhan, E. (2024). Kaybolan Tanrı Telipinu. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*(6).
- Reyhan, E. ve Cengiz, T. (2015). *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı* (1. b.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Reyhan, E. ve Cengiz, T. (2021). Hitit Toplumunda Aile ve Çocuk. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 97-120.
- Reyhan, E. ve Cengiz, T. (2024). Bir Hitit Çağı Masalı: “Appu ve İki Oğlu”. *OANNES - Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 203-220.
- Reyhan, E., Cengiz, T. ve Aydın, M. (2023). Atatürk’ün Anısına Adanmış Antik Bir Kent: Şapinuva. Ed. E. Reyhan ve N. Uzman, *Türkiye’de Tarih ve Tarihçilik* (s. 41-77). Ankara: Hacı Bayram Veli Üniversitesi-Nobel Yayıncılık.

- Rost, L. (1963). Zu den Hethitischen Bildbeschreibungen (I. Teil). *Mitteilungen des Institutes für Orientforschung*, 8, 161-217.
- Rüster, C. and Neu, E. (1989). *Hethitisches Zeichenlexikon Inventar und Interpretation der Keilschriftzeichen aus den Boğazköy-Texten, Studien zu den Boğazköy-Texten Beiheft 2*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Salih, B., Sipahi, İ. T. and Dönmez, E. O. (2009). Ancient Nigella Seeds from Boyalı Hoyuk in North-Central Turkey. *Journal of Ethnopharmacology*, 124(3), 416-420.
- Savaş, S. Ö. (1998). Hattuşa Adı Üzerine. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*. Ankara.
- Savaş, S. Ö. (2013). Hitit Dili ve Yazısı. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*(36).
- Schachner, A. (2010). M.Ö. 16. Yüzyıl: Hitit Anadolu'sunda Bir Dönüm Noktası. Ed. A. Süel, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 2, s. 661-692. Ankara: Çorum Valiliği.
- Schachner, A. (2011a). *Hattuscha : auf der Suche nach dem sagenhaften Großreich der Hethiter*. München: C. H. Beck.
- Schachner, A. (2011b). Hattuşa Kayalardan Şekillendirilmiş Bir Şehir. Ed. Ö. İpek, *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*. Çorum: Çorum Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü.
- Schachner, A. (2014). Hitit Başkenti Hattuşa'nın Yakın Çevresiyle İlişkisi. Ed. Ö. İpek, *4. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (s. 11-44). Çorum: Çorum Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü.
- Schachner, A. (2019a). *Hattuşa Efsanevi Hitit İmparatorluğunun İzinde*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Schachner, A. (2019b). Hattuşa, Hitit İmparatorluğunun Başkenti. Ed. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 105-125). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Schachner, A. ve Wittenberg, H. (2012). Hattuşa'daki Su Havuzlarının Kullanımı ve Toplumsal Önemi. *3. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu*, (s. 5-22). Çorum.
- Seeher, J. (2000). Boğazköy-Hattuşa 1998 Yılı Çalışmaları. *21. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, s. 299-308. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Seeher, J. (2001a). Boğazköy-Hattuşa 1999 Yılı Çalışmaları. *22. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, s. 303-315. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Seeher, J. (2001b). Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuşa 2000. *Archäologischer Anzeiger 2001*, 333-362.
- Seeher, J. (2015). Hitit Krallarının Ambarları: Devlet Hazinesi ve Güç Kaynağı olarak Tahıl Depolama. *Colloquium Anatolicum*(14), 180-195.
- Seeher, J. (2019). Hitit Mimarlığı. Ed. M. Doğan-Alpaslan ve M. Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 129-148). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Seeher, J. (2023). Alacahöyük'ün Tahıl Ambarları ve Hitit Ekonomik Sistemindeki Rolü. Ed. T. Yıldırım, *Bir İdealin Peşinde: Atatürk ve Alaca Höyük, In Pursuit of an Ideal: Atatürk and Alaca Höyük* (s. 267-280). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sevinç-Erbaşı, F. (2014). Hititlerde Ekonomik Bir Olarak "Ev". *9. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 1, s. 869-886. Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Sevinç, F. (2008). Hititlerin Anadolu'da Kurdukları Sosyal ve Ekonomik Sistem. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(17), 11-32.
- Singer, I. (1983). *The Hittite KLLAM Festival* (Cilt I). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Singer, I. (1984). The AGRIG in the Hittite Texts. *Anatolian Studies*, 34, 97-127.

- Sipahi, T. (2010a). Çorum'un Batısında Hitit'lere Ait Yeni Yerleşimler. Ed. A. Süel, *VII. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri. 2*, s. 725-736. Çorum: Çorum Valiliği.
- Sipahi, T. (2010b). Erken Hitit Çağında Hüseyindedede ve Çevresi. *XV. Türk Tarih Kongresi. 1*, s. 87-95. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sipahi, T. (2013). Hitit Çağında Boyalı Höyük ve Eskiyaapar. *Çorum Kültür Sanat Dergisi*, 2-20.
- Sipahi, T. (2015). Anadolu'da Gıda Kültürü'nün 3500 Yıllık Geçmişi. *Gıda Mühendisliği Dergisi*(41), 35-47.
- Sipahi, T. ve Ediz, İ. (2007). 2005 Yılı Boyalı Höyük Kazısı. *28. Kazı Sonuçları Toplantısı* (s. 481-492). Çanakkale: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Sir-Gavaz, Ö. (2008). Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(1), 21-39.
- Sir-Gavaz, Ö. (2010). M.Ö. 14. yy. Amurru Hitit İlişkileri. *KUBABA Arkeoloji Sanat Tarihi ve Tarih Dergisi*(15), 31-41.
- Sir-Gavaz, Ö. (2012a). Hitit İmparatorluğunun Suriye ve Yukarı Mezopotamya Ticaret Yolları Üzerindeki Hakimiyet Politikası. *38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi. 6*, s. 2819-2839. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Sir-Gavaz, Ö. (2012b). *Hitit Krallarının Kült Gezileri (Ayınler,Ziyaret Merkezleri,Yollar ve Lokalizasyonla İlgili Yeni Gözlemler)*. Çorum: Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.
- Sir-Gavaz, Ö. (2014). Hititlerin Bin Tanrılı Yolculuğu Hac. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*(Eylül-Ekim 2014), 52-53.
- Sir-Gavaz, Ö. (2015). Medeniyetler Savaşı Mısır ve Hitit. *Popüler Bilim Sayı:238*, 18-26.
- Starke, F. (1990). *Untersuchung zur Stimmbildung des Keilshrift-luwischen Nomens* (Cilt 31). Studien zu den Boğazkoy-Texten.
- Süel, A. (1985). *Hitit Kaynaklarında Tapınak Görevlileri İle İlgili Bir Direktif Metni*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Süel, A. (1990a). Hitit Kadınının Hukuki Durumu. *Uluslararası I. Hititoloji Kongresi Bildirileri*, (s. 239-253). Çorum.
- Süel, A. (1990b). Hitit Kaynaklarında Direktif (Enstrüksiyon) Metinleri. *ERDEM*, 6(16), 265-272.
- Süel, A. (1992). Çorum-Ortaköy 1990 Yılı Kazısı. *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1991 Yılı Müze Konferansları* (s. 89-98). Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Süel, A. (1993). 1990 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları. *XIV. Kazı Sonuçları Toplantısı. 2*, s. 495-508. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Süel, A. (1995). Ortaköyün Hitit Çağındaki Adı. *Bellekten*, 59(225), 271-283.
- Süel, A. (1997). Ortaköy-Şapinuva Arşivleri. *1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları* (s. 93-99). Ankara: Anadolu Medeniyetleri Müzesi.
- Süel, A. (1998). Ortaköy-Şapinuva: Bir Hitit Merkezi. *TÜBA Arkeoloji Dergisi*(1), 37-61.
- Süel, A. (2001). Ortaköy Tabletleri Işığında Batı Anadolu İle İlgili Bazı Konular Üzerine. *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie* (s. 670-678). StBoT.
- Süel, A. (2004). 2002 Yılı Ortaköy-Şapinuva Kazı Çalışmaları. *25. Kazı Sonuçları Toplantısı. 2*, s. 229-234. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Süel, A. (2005a). Ortaköy Tabletlerinde Geçen Bazı Yeni Coğrafya İsimleri. *V. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri* (s. 679-685). Çorum: Çorum İl Özel İdaresi.

- Süel, A. (2005b). Ortaköy/Şapinuwa Ören Yerinde 2003 Yılı Çalışmaları. 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, 2, s. 243-250. Konya: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Süel, A. (2011). Hititlerde Kadın. *Çorum Kültür Sanat Dergisi*(13), 20-30.
- Süel, A. (2012). Hititlerde Bilimsel Düşünce Örnekleri. Ed. A. A. Akyol ve K. Özdemir, *Türkiye'de Arkeometrinin Ulu Çımarları Prof. Dr. Ay Melek Özer ve Prof. Dr. Şahinde Demirci'ye Armağan* (s. 303-312). İstanbul: Homer Kitabevi.
- Süel, A. (2013). Ortaköy-Şapinuwa Tabletleri Işığında Anadolu Suriye İlişkileri Üzerine. Ed. Ö. İpek ve R. İbiş, 4. *Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (s. 71-76). Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Süel, A. (2015). The Religious Significance and Sacredness of the Hittite Capital City Sapinuwa. Ed. A. D'Agostino, V. Orsi and G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians, Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi* (s. 101-112). Floransa: Firenze University Press.
- Süel, A. (2020). Hitit İmparatorluğu'nun Diğer Bir Başkenti Ortaköy/Şapinuwa Hitit Şehri. *YÖK Dergisi*(18), 27-31.
- Süel, A. ve Süel, M. (1996). Ortaköy-Şapinuwa'nın Hitit Mimarisindeki Yeri ve Önemi. *Çağlar Boyunca Anadolu'da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu* (s. 425-435). İstanbul: Ege Yayınları.
- Süel, A. ve Süel, M. (1997). 1995 yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları. *XVIII. Kazı Sonuçları Toplantısı*, 1, s. 339-351. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Süel, A. ve Süel, M. (2002). 2000 Yılı Ortaköy-Şapinuwa Kazı Çalışmaları. 23. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (s. 413-418). Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.
- Süel, A. ve Süel, M. (2006). 2004 Yılı Ortaköy/Şapinuwa Kazı Çalışmaları. 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı* (s. 1-8). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı DÖSİMM Basımevi.
- Süel, A. ve Süel, M. (2010). Başkent Şapinuwa: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi. Ed. Ö. İpek, *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (s. 93-110). Çorum: Çorum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Süel, A. ve Süel, M. (2013). Şapinuwa: Hitit Devletinin Başka Bir Başkenti. Ed. M. Alpaslan ve M. Doğan-Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 178-195). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Süel, A. ve Süel, M. (2019). Bir Hitit Şehrinin Keşfi: Ortaköy-Şapinuwa İdentifikasyonu (Özdeşleşmesi) ile Hitit Coğrafyasındaki Değişiklikler ve Yenilikler. Ed. F. Kulakoğlu, T. Yıldırım, T. Sipahi, V. Şahanoğlu ve H. L. Keskin, *Uğur Silistreli Anı Kitabı: Anadolu Arkeolojisi Üzerine Yazılar* (s. 297-315). Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Süel, M. (1998). Ortaköy-Şapinuwa Hitit şehri. *III. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, 559-572.
- Süel, M. (1999). Ortaköy-Sapinuwa 'B' Binası. *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, (s. 679-684). Würzburg.
- Süel, M. (2008). Ortaköy/Şapinuwa Antik Kenti, Ağlönü Bölgesinde Yeni Çalışmalar. Alfonso Archi and Rita Francia (Ed.), *VI Congresso Internazionale di Ittitologia*, (s. 721-727). Roma: Studi Micenei ed Egeo-Anatolici
- Süel, M. (2011). Şapinuwa-Ağlönü Kutsal Alanının Hitit Dünyasındaki Yeri. Ed. P. Taracha, *8. Uluslararası Hititoloji Kongresi Bildirileri Kitabı* (s. 943-955). Warsaw: AGADE.
- Süel, M. (2015). The Sacred City of Hittites: Sapinuwa. The New Excavations. Ed. A. D'Agostino, V. Orsi and G. Torri, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians: Proceedings of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi* (s. 113-122). Floransa: Firenze University Press.
- Şahinbaş-Erginöz, G. (2006). Hititlerde Ağırlıklar ve Ölçüler. *Kutadgubilig: Felsefe Bilim Araştırmaları Dergisi*(10), 225-238.

- Şahinbaş-Erginöz, G. (2008). Hititlerin Astronomi Bilgisine ve Hitit Takvimine Bir Bakış. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 9(1-2), 199-213.
- Taş, İ. (2008). Hititlerde Ölçü Birimleri ve Bunların Kullanılması Üzerine Bir Değerlendirme. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Dergi*, 1(1), 73-90.
- Tiro, A. O. (2018). Namraların Kullanımına Hitit Metinlerinden Örnekler. *Archivium Anatolium*, 12(1), 97-110.
- Turan, O. (2016). Hititlerin Batı Anadolu İle Etkileşimi Bağlamında Hitit-Wilusa İlişkisi. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 91-106.
- Turgut, M. (2014). Tarhuntassa'daki Su Kültü Mekânları. *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi Tarih'in Peşinde*(14), 337-354.
- Uğurlu, Ö. (2010). Kentlerin Tarihsel Gelişimi. Ed. Ö. Uğurlu, N. Ş. Pınarcıoğlu, A. Kanbak ve M. Şiriner, *Türkiye Perspektifinden Kent Sosyolojisi Çalışmaları* (s. 25-69). İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Uhri, A. (2016). Hititler Ve An.Tah.Şum Bayramı. *APELASYON*(31).
- Ulaş, B. (2014). Mersin Yumuktepe Höyüğü Arkeobotanik Çalışmaları. *ANMED Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, 306-314.
- Üke, A. (2018). Filolojik - Arkeolojik Veriler Işığında Hitit Dönemi Su Bentleri ve Havuz Yapıları. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 1529-1552.
- Ünal, A. (1977). M.Ö. II. Binyıl Anadolusunda Doğal Afetler. *Bellekten*, 41(163), 423-446.
- Ünal, A. (1989). Orta ve Kuzey Anadolu'nun M.Ö. 2. Binyıl İskan Tarihiyle İlgili Sorunları. *Akurgal'a Armağan - Anadolu*, 22, 17-37.
- Ünal, A. (1995). Yakılıp Yıkılan Eski Anadolu Kentlerinin Akıbeti: Hitit Göçleri ve Hitit İşgalinin Anadolu İskan Tarihinde Doğurduğu Demografik Sonuçlar. Ed. N. Başgelen, *Eski Yakın Doğu Kültürleri Üzerine İncelemeler/ In Memoriam İ. Metin Akyurt - Bahattin Devam Anı Kitabı* (s. 367-372). İstanbul: Arkeoloji Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (1997). Hitit Metinlerinde Eski Asur Ticaret Kolonileri Çağıyla İlgili Kayıt ve Anımsamalar. *Archivium Anatolium*, 341-356.
- Ünal, A. (1999). *Hititler-Etiler ve Anadolu Uygarlıkları*. İstanbul: ETİBANK.
- Ünal, A. (2002). *Hititler Devrinde Anadolu* (Cilt I). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2003). *Hititler Devrinde Anadolu* (Cilt II). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2005). *Hititler Devrinde Anadolu* (Cilt III). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2006). Erken Anadolu Toplumlarında Günlük Yaşamda ve Kült Yaşamında Bira. Ed. Ü. Yalçın, C. Pulak ve R. Slotta, *Uluburun Gemisi 3000 Yıl Önce Dünya Ticareti* (s. 169-172). Bochum: Ege Yayınları.
- Ünal, A. (2007a). *Anadolu'nun En Eski Yemekleri: Hititler ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- Ünal, A. (2007b). *Multilinguales Handwörterbuch des Hethitischen / A Concise Multilingual Hittite Dictionary / Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*. Hamburg: Verlag Dr. Kovac .
- Ünal, A. (2013). Eski Anadolu ve Hitit Dinleri. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*(31), 97-113.
- Ünal, A. (2016). *Hititçe-Türkçe, Türkçe-Hititçe Büyük Sözlük*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınevi.
- Ünal, A. (2019). *Hitit Başkenti Hattuşa'da Otuz Bin Koyunlu, On Bin Boğalı ve Bol İçkili Büyük Şölen Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

- Ünal, A. (2020). *Hititler ve Eski Anadolu Halklarında Mit, Efsane, Destan ve Masallar*. Ankara: Bilgin Yayınevi.
- Ünar, A. (2020). Orta Anadolu'da Tunç Çağlarında Tahıl Depolama Sistemlerine Genel Bakış. *Archivum Anatolium*, 14(2), 295-341.
- Ünar, A. (2022). Resuloğlu Erken Tunç Çağı Toplumunun Sosyoekonomik Yapısına İlişkin Gözlemler. *Arkeoloji Dergisi*, 2(29), 17-52.
- Ünar, Ş. (2019). Hitit Kanun Maddelerinde Yer Alan Tarımla İlgili Bazı Suçlar ve Hukuki Uygulamalar. *Al-Farabi International on Social Sciences*, 3(3), 89-105.
- Ünsal, V. (2012). Eskiçağda Anadolu Su Kaynakları Orta ve Doğu Anadolu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 28, 209-224.
- van den Hout, T. P. (2019). Hitit Krallığı ve İmparatorluğu'nun Kısa Tarihi. Ed. M. Alpaslan ve M. Doğan-Alpaslan, *Hititler: Bir Anadolu İmparatorluğu* (s. 11-29). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- van der Veen, M. (2007). Formation Processes of Desiccated and Carbonized Plant Remains – The Identification of Routine Practice. *Journal of Archaeological Science*, 34(6), 968-990.
- Veenhof, K. R. and Jesper, E. (2008). *Mesopotamia: The Old Assyrian Period*. Göttingen: Orbis Biblicus en Orientalis.
- Vigo, M. (2014). The use of (perfumed) oil in Hittite Rituals with Particular Emphasis on Funerary Practices. *Journal of Intercultural and Interdisciplinary Archaeology*, 25-37.
- Walter, D., Herking, C., Neef, R., Pasternak, R. and Driesch, A. v. (2011). Environment and Economy in Hittite Anatolia. Ed. H. Genz and D. P. Mielke, *Insights Into Hittite History and Archaeology* (Cilt 2, s. 99-124). Paris: Colluquia Antiqua.
- Walter, D., Reinder, N. and Rainer, P. (2000). Untersuchungen zur Umweltgeschichte und Agrarökonomie im Einzugsbereich hethitischer Städte. *MDOG*, 361-380.
- Weiss, E., Kislev, M. and Hartman, A. (2006). Autonomous Cultivation Before Domestication. *Science*, 312(5780), 1608-1610.
- Yakar, J. (2007). *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi-Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı*. Çev. S. Hırçın Rieger, İstanbul: Homer Kitabevi.
- Yakar, J. (2008). The Archaeology of the Kaška. Ed. A. Archi and R. Francia, *6.Congresso Internazionale di Ittitologia* (s. 817-827). SMEA.
- Yazıcı, H. (2002). *İç Anadolu Bölgesi Coğrafyası*. Ankara: Nobel Yayın.
- Yiğit, E. and Mouton, A. (2012). Water in Ancient Anatolian Religions: an Archaeological and Philological Inquiry on the Hittite Evidence. *JNES*, 71(1), 53-74.
- Yiğit, T. (1995). Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İşuva Bölgesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 233-251.
- Yiğit, T. (2002). Hitit Çivi Yazılı Metinlerde Dokumacılar. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 17(2), 79-84.
- Yiğit, T. (2004). Hitit Krallığı'nda Yönetim Sistemi Üzerine Bir Not. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 23(35), 219-226.
- Yiğit, T. ve Tuncer, H. (2023). Hititçe Çivi Yazılı Metinlerde Değirmen (É NA4ARA5) Ve Öğütme Taşı (NA4ARA5). *Archivum Anatolicum*, 231-245.
- Yıldırım, T. (2010). Resuloğlu Kazısı ve Anadolu Arkeolojisine Katkıları. Ed. Ö. İpek, *İ.Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu* (s. 11-28). Çorum: Çorum Kültür ve Turizm İl Müdürlüğü.
- Yıldırım, T. (2018). 2017 Yılı Resuloğlu Kazıları. *Anatolia*(44), 220-221.

Yıldırım, T. ve Sipahi, T. (1999). 1997 Yılı Çorum Bölgesi Yüzev Araştırmaları. *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı* (s. 433-450). Tarsus: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi.

Yıldırım, T., Ünar, A. ve Arıkan, B. (2017). Resuloğlu 2016 Yılı Çalışmaları. *39. Uluslararası Kazı Sonuçları Toplantısı*. 3, s. 355-364. Bursa: Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

